

De Nederlandse economie
2008

Verklaring van tekens

.	= gegevens ontbreken
*	= voorlopig cijfer
x	= geheim
-	= nihil
-	= (indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	= het getal is kleiner dan de helft van de gekozen eenheid
niets (blank)	= een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2007-2008	= 2007 tot en met 2008
2007/2008	= het gemiddelde over de jaren 2007 tot en met 2008
2007/'08	= oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz. beginnend in 2007 en eindigend in 2008
2004/'05-2007/'08	= boekjaar enz., 2004/'05 tot en met 2007/'08

In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312
2492 JP Den Haag

Inlichtingen

Tel. (088) 570 70 70
Fax (070) 337 59 94
Via contactformulier:
www.cbs.nl/infoservice

Prepress

Centraal Bureau voor de Statistiek
Grafimedia

Bestellingen

E-mail: verkoop@cbs.nl
Fax (045) 570 62 68

Omslag

TelDesign, Rotterdam

Internet

www.cbs.nl

Druk

OBT bv, Den Haag

Prijs € 16,85 (excl. administratie- en verzendkosten)

ISBN: 978-90-357-2038-1

ISSN: 1386-1042

Oplage: 4 000 exemplaren

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen, 2009.

Verveelvoudiging is toegestaan, mits het CBS als bron wordt vermeld.

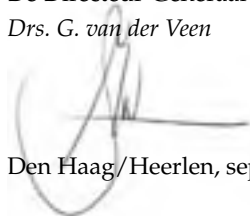
Voorwoord

Economisch gezien was 2008 een van de meest turbulente jaren uit de recente geschiedenis. Het jaar ving aan met de uitloop van een periode van hoogconjunctuur, maar eindigde in recessie. De kredietproblemen in de Verenigde Staten gingen ook aan Nederland, met zijn omvangrijke en internationaal georiënteerde financiële sector, niet onopgemerkt voorbij. Pensioenfondsen, bedrijven en particulieren kregen te maken met grote waardeverliezen op hun bezittingen en de overheid moest ingrijpen om het bankwezen afdoende draaiende te houden. Ook de reële economie werd niet gespaard. Door het inzakken van de wereldhandel werd de export van vooral industriële producten flink geraakt. Toch was 2008 vanuit de productie gezien geen slecht jaar. De economische groei lag met 2,0 procent maar net iets onder het langetermijngemiddelde.

Het eerste gedeelte van *De Nederlandse economie 2008* biedt een overzicht van recente economische ontwikkelingen, met hierin uiteraard volop aandacht voor de kredietcrisis. Het tweede deel van de publicatie bestaat uit een zevental artikelen over diverse economische thema's. Het eerste artikel geeft extra achtergrond bij de huidige kredietcrisis door de twee grootste crises uit de vorige eeuw te belichten. In het tweede artikel wordt aandacht besteed aan het breed in de belangstelling staande onderwerp duurzame ontwikkeling. Verder wordt ingegaan op de pensioenopbouw in het licht van de vergrijzing en op het belang van productiviteitsgroei voor de verdere ontwikkeling van onze welvaart. Ook komt de vraag aan de orde in hoeverre de steeds nauwere samenwerking in Europa al heeft geleid tot economische convergentie. Voorts wordt het economisch proces rond de drie belangrijkste glastuinbouwproducten beschreven. In het slotartikel staan de problemen en het economisch potentieel van Sub-Sahara Afrika centraal.

Met *De Nederlandse economie* geeft het Centraal Bureau voor de Statistiek ieder jaar een breed en samenhangend overzicht van de belangrijkste economische ontwikkelingen in Nederland. De publicatie berust voor een groot deel op actuele uitkomsten van de nationale rekeningen. Daarbij komen niet alleen de productie, de bestedingen en de prestaties van de diverse sectoren aan de orde, maar tevens de arbeidsmarkt, het milieu en de overheid. Zo ontstaat een beeld van de Nederlandse economie in al haar facetten.

De Directeur-Generaal van de Statistiek,
Drs. G. van der Veen

Den Haag/Heerlen, september 2009

Inhoud

De belangrijkste sociaaleconomische gebeurtenissen van 2008	7
Kerncijfers (zie ook de omslagflap)	9
<i>Recente economische ontwikkelingen</i>	11
1. Macro-economisch overzicht	13
1.1 Nederland	13
1.2 Internationaal	17
2. Bestedingen	23
2.1 Consumptie huishoudens	24
2.2 Consumptie overheid	27
2.3 Investerings	30
2.4 Buitenlandse handel	33
3. Productie	43
3.1 Goederenproducenten	48
3.2 Dienstenproducenten	55
3.3 Milieu	65
4. Arbeidsmarkt	73
4.1 De vraag naar arbeid	74
4.2 Het aanbod van arbeid	80
4.3 Productiviteit, loonontwikkeling en winstgevendheid	85
4.4 Sociale zekerheid	90
4.5 Faillissementen	96
5. De Nederlandse economie in sectoren	99
5.1 Huishoudens	101
5.2 Niet-financiële ondernemingen	104
5.3 Financiële instellingen	107
5.4 Overheid	113
5.5 Buitenland	118

<i>Thema-artikelen</i>	121
Economische crises jaren dertig en tachtig vergeleken	123
Duurzaamheid meer dan alleen milieu	141
Pensioenaanspraken en vergrijzing	155
Welvaartsgroei en productiviteit	173
Monetaire samenwerking in Europa	187
Glasgroenten: van grond tot mond	205
Het economisch potentieel van Sub-Sahara Afrika	221
Lijst van gebruikte begrippen	239
Trefwoordenregister	255
Contact met de redactie	265
Enkele verwante publicaties	267

De belangrijkste sociaaleconomische gebeurtenissen van 2008

In december 2008 werd Barack Obama als eerste zwarte president van de Verenigde Staten verkozen. Hij kreeg met een van de grootste economische crises uit de recente geschiedenis te maken. Wat in de zomer van 2007 begon als een lokaal probleem op de Amerikaanse hypotheekmarkt, verspreidde zich als een olievlek over de wereld. Geldverstrekkers buiten de Verenigde Staten moesten wereldwijd voor miljarden euro's aan riskante beleggingen afschrijven. De situatie verslechterde toen in september 2008 de investeringsbank Lehman Brothers failliet ging. Dit was het grootste faillissement uit de Amerikaanse geschiedenis. Het was het begin van een kettingreactie in de financiële wereld: de aandelenkoersen kelderden, banken moesten voor hun behoud geheel of gedeeltelijk genationaliseerd worden en de wereldeconomie kwam in een crisis terecht.

Overheden en centrale banken wereldwijd deden alles om het vertrouwen bij beleggers, bedrijven en consumenten terug te winnen. Vele miljarden werden uitgegeven en een nationalisatiegolf overspoelde de wereld. De Amerikaanse regering kwam met een reddingsplan ter waarde van 700 miljard dollar en nationaliseerde de noodlijdende hypotheekbanken Fannie Mae en Freddie Mac. De Nederlandse overheid nationaliseerde de Nederlandse tak van Fortis en trok in totaal 81 miljard euro uit om de financiële sector te steunen. Ongeveer 44 miljard hiervan werd uitgegeven aan de overname van leningen van Fortis. Voor de nationalisatie van Fortis trok de overheid 17 miljard uit. ING, Aegon en SNS Reaal kregen samen een kapitaalinjectie van 14 miljard euro. Voorts maakten centrale banken intensief gebruik van het monetaire instrumentarium. De ECB en andere centrale banken pompten vele miljarden euro's in de geldmarkt om het gebrek aan liquiditeit tegen te gaan. De Amerikaanse centrale bank verlaagde de rente in december tot een bandbreedte van nul tot 0,25 procent en de ECB verlaagde de rente in het vierde kwartaal met 1,75 procentpunt tot 2,5 procent.

De wereldwijde economische turbulentie is het best te illustreren aan de hand van de olieprijs. Deze liep op van 100 dollar in januari naar bijna 150 dollar in juli, en zakte daarna tot onder de 40 dollar in december. De aanhoudende stijging van de olieprijs in het eerste half jaar had een stuwende werking op de inflatie. Deze bereikte in de eurozone in juni een recordniveau van 4 procent. De inflatie in Nederland kwam in juli voor het eerst sinds 2002 boven de 3 procent uit. Door de hoge olieprijs steeg ook de benzineprijs in Nederland tot recordhoogte: meer dan 1,55 euro voor 1 liter benzine. De gevolgen van de crisis voor de Nederlandse reële economie werden pas in het derde, maar vooral in het vierde kwartaal duidelijk. Toen kromp de economie met 0,7 procent.

De crisis was aan het einde van het jaar ook voelbaar in de auto-industrie. De wereldwijde autoverkopen daalden fors en autobedrijven maakten miljardenverliezen bekend. De angst voor een verdere verdieping van de crisis groeide, omdat autobedrijven vele miljarden aan leningen uit hadden staan bij banken. Pensioenfondsen kwamen ook in de problemen, omdat ze flink moesten interen op hun reserves.

Internetspaarbank Icesave liet in oktober weten zijn financiële verplichtingen niet langer na te kunnen komen. Hierdoor ontstond in heel Europa onrust bij spaarders. De ministers van Financiën van de Europese Unie spraken af dat elk land per persoon 50 duizend euro spaargeld zou garanderen. De Nederlandse overheid verhoogde de garantie op spaargeld tot 100 duizend euro.

Minister Donner van Sociale Zaken maakte eind november 2008 werktijdverkorting mogelijk voor bedrijven die getroffen waren door de kredietcrisis. In totaal hebben ongeveer 850 bedrijven van de regeling gebruik gemaakt. Op 1 juli werd het rookverbod in de horeca ingevoerd. Caféhouders zonder personeel mogen inmiddels het roken in hun café weer toestaan. Ook werd op 1 juli de vliegtax ingevoerd. Dit leidde tot veel verzet bij Schiphol en reisorganisaties. Veel passagiers meden Nederlandse vliegvelden en weken uit naar andere Europese luchthavens. In juli 2009 is de vliegtax weer afschaft.

In 2008 waren er vele stakingen. Politieagenten staakten voor een betere cao. Het was de eerste werkonderbreking die de Nederlandse politiebond voor een dergelijk doel organiseerde. Ongeveer 13 duizend leraren in het voortgezet onderwijs staakten voor vermindering van de werkdruk. Buschauffeurs van streekbussen voerden ook weken acties. In Amsterdam legde het ambulancepersoneel, na het zoveelste geweldsdelict, vier uur lang het werk neer.

Het weer was in 2008 opvallend grillig. In maart trof een storm die over Europa raasde ook Nederland. In het hele land werden bomen ontworteld en dakpannen van huizen geblazen, en ontstond chaos in het verkeer. Met 888 files was de ochtendspits van 25 maart de op een na drukste spits ooit. Pinksteren was de warmste sinds 23 jaar; het kwik in De Bilt bereikte bijna 26 graden. De eerste 'echte' sneeuw van het jaar zorgde in november voor veel sneeuwpret, maar veroorzaakte ook veel hinder; er kwamen negen mensen bij om het leven.

Kerncijfers

1.1 Economische en sociale kernindicatoren voor Nederland

	Eenheid	2005	2006	2007*	2008*
Macro-economische kerncijfers					
Bruto binnenlands product (marktprijzen)	% volumemutaties	2,0	3,4	3,6	2,0
Netto nationaal inkomen per hoofd van de bevolking	% reële mutaties	-0,1	5,8	1,8	-3,1
Consumentenprijsindex (CPI)	% mutatie	1,7	1,1	1,6	2,5
Saldo lopende transacties met het buitenland	% bbp	7,5	9,0	8,5	4,2
Belasting- en premiedruk	% bbp	37,2	38,6	38,7	38,8
Arbeid					
Totaal aantal banen	1 000	8 769	8 920	9 154	9 288
Totaal arbeidsvolume	% volumemutaties	-0,0	1,6	2,3	1,2
Brutoparticipatiegraad	% bevolking 15-64 jr	67,7	68,4	69,4	70,3
Nettoparticipatiegraad	% bevolking 15-64 jr	63,2	64,6	66,2	67,5
Werkloze beroepsbevolking	% beroepsbevolking	6,5	5,5	4,5	3,9
Loonkosten per eenheid product in de marktsector ¹⁾	% mutatie	-2,2	0,0	1,5	3,0
Arbeidsinkomensquote in de marktsector ¹⁾	% niveau	77,4	77,6	78,4	79,0
Arbeidsproductiviteit in de marktsector ¹⁾	% mutatie	3,4	2,7	1,9	0,9
Demografie bevolking					
Gemiddelde omvang bevolking	1 000	16 317	16 346	16 382	16 446
Migratie-overschot	% totale bevolking	-0,17	-0,19	-0,04	0,16
Demografie bedrijven					
Oprichtingen		40 100	42 800	42 700	38 700
Faillissementen		6 780	5 941	4 602	4 635
Inkomen, bestedingen en besparingen					
Beschikbaar inkomen van huishoudens, reëel	% volumemutaties	-0,3	3,9	4,2	0,5
Consumptieve bestedingen	% volumemutaties	0,8	2,9	2,4	1,5
Investerings in vaste activa	% volumemutaties	3,7	7,5	4,8	4,9
Netto nationale besparingen	% netto beschikbaar inkomen	14,0	16,7	16,2	12,6
Overheid					
EMU-saldo	% bbp	-0,3	0,5	0,2	0,7
Overheidsschuld, EMU-definitie	% bbp	51,8	47,4	45,5	58,2
Druk op het milieu					
Broeikaseffect	mln kg	241 279	236 199	236 521	.
Afval	mln kg	2 137	3 205	.	.
Verzuring	mln kg	25,0	23,0	23,0	.
Vermesting	mln kg	48,0	48,0	44,0	.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

¹⁾ Exclusief delfstoffenwinning, verhuur en handel in onroerend goed, overheid, gezondheids- en welzijnszorg.

Recente economische ontwikkelingen

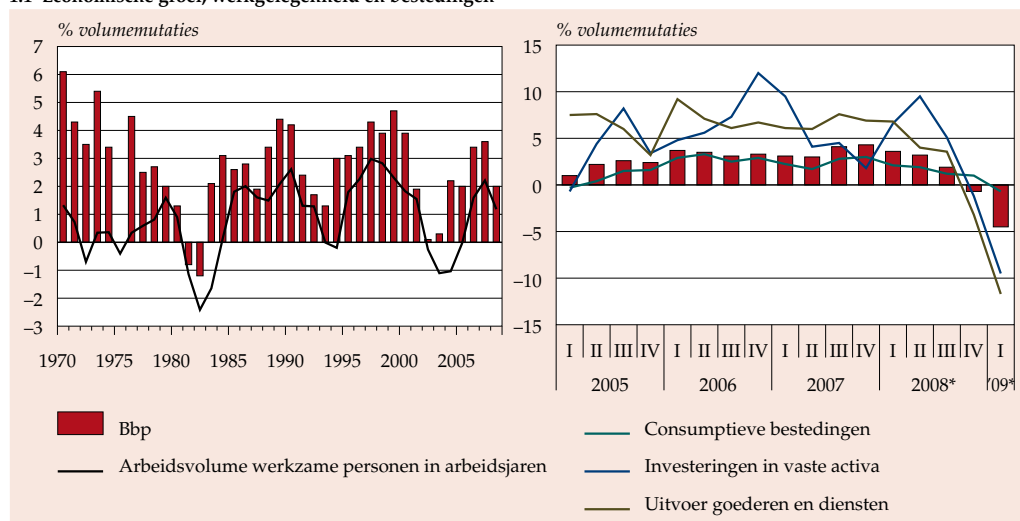
1. Macro-economisch overzicht

1.1 Nederland

Voor Nederland was 2008 in economisch opzicht een jaar met twee gezichten. In het eerste half jaar was nog sprake van hoogconjunctuur met groeicijfers van ruim 3 procent. In het derde kwartaal zwakte de economische groei af, om in het vierde kwartaal om te slaan in krimp. Dit was de eerste krimp van de economie in vijf jaar. Per saldo groeide de Nederlandse economie in 2008 met 2,0 procent. Met dit groeicijfer is de economische groei iets onder het langjarige gemiddelde uitgekomen.

De teruggang in 2008 was vooral toe te schrijven aan het wegzakken van de export. Ook de import, de consumptie door huishoudens en de overheidsconsumptie namen minder snel toe dan een jaar eerder. Nederlandse huishoudens kregen in 2008 te maken met forse verliezen op hun financieel vermogen. Alleen de groei van de investeringen bleef op peil. In lijn met de economische ontwikkelingen in de eerste helft van 2008 was de situatie op de arbeidsmarkt nog gunstig. De werkloosheid liep verder terug en het aantal openstaande vacatures bereikte halverwege het jaar met 256 duizend een nieuw record. Sindsdien is het aantal openstaande vacatures snel afgenomen en de werkloosheid is licht opgelopen. De ingezette teruggang van de economie en de werkgelegenheid heeft zich in de eerste helft van 2009 versterkt doorgezet.

1.1 Economische groei, werkgelegenheid en bestedingen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

Terugval uitvoer

In 2008 is de export van goederen en diensten met slechts 2,7 procent gegroeid. Dit is aanzienlijk minder dan de 6,7 procent groei in 2007. Hiermee is de belangrijkste motor achter de Nederlandse economische groei weggefallen. In 2007 kwam nog ongeveer de helft van de economische groei op het conto van de export. In 2008 is de bijdrage van de export aan de economische groei teruggevallen tot ongeveer 25 procent. Vooral de ontwikkeling van de export van Nederlandse producten liep terug, van 4 procent groei in 2007 naar 0,6 procent in 2008. De industriële productie kromp in 2008 met 0,6 procent. In het vierde kwartaal kromp de industriële productie met ruim 9 procent. Vooral de productie van auto's, en de machinebouw gingen hard onderuit. De exportgroei kwam in 2008 voor een belangrijk deel voor rekening van de wederuitvoer, die nog met ruim 4 procent toenam. Sinds 2002 is de groei van de wederuitvoer echter niet meer zo laag geweest. De Nederlandse wederuitvoer heeft in de afgelopen jaren sterk geprofiteerd van de groei van de Chinese economie. Nederland fungeert als een belangrijk transportknooppunt in het vervoer van Chinese goederen naar het Europese achterland. Nu ook China geraakt wordt door kredietcrisis heeft dat zijn weerslag op de Nederlandse wederuitvoer. Als gevolg van de afvlakkende groei van de wederuitvoer nam het groeitempo van de goederenimport ook af en kwam in 2008 uit op 3,7 procent. In 2006 en 2007 was dit nog respectievelijk 10,0 en 6,4 procent.

Consument maakt pas op de plaats

De consumptie aan goederen en diensten door huishoudens lag 1,3 procent hoger dan in 2007. Deze groei is bescheiden vergeleken met die in eerdere jaren. Wel is de groei hoger dan die van het beschikbaar inkomen. De minder sterke groei van de consumptie door huishoudens is terug te vinden bij alle consumptiecategorieën, maar het meest bij duurzame consumptiegoederen. In 2008 steeg de aanschaf hiervan met 1,4 procent, aanzienlijk minder dan in de voorafgaande twee jaren toen de groei meer dan 5 procent bedroeg. In het vierde kwartaal krompen de bestedingen aan duurzame goederen zelfs licht. Er werden vooral minder personenauto's gekocht. Verder werd er in 2008 ruim 3 procent minder uitgegeven in de horecagelegenheden.

Financieel vermogen huishoudens sterk gedaald

Het reëel beschikbaar inkomen van huishoudens is in 2008 met 0,5 procent toegenomen. De toename is vooral te danken aan de nog groeiende werkgelegenheid in de eerste helft van 2008 en de forse cao-loonstijging. De cao-lonen stegen met 3,5 procent, tegen 2 procent in 2007. Deze stijging lag ver boven de inflatie. Omdat de consumptie met een groei van 1,3 procent meer is toegenomen dan het beschikbaar inkomen, is in 2008 ontspaard. Het financieel vermogen van Nederlandse

huishoudens (inclusief pensioenvoorzieningen) verminderde in 2008 met bijna een kwart. De belangrijkste oorzaak hiervan was de val van de aandelenkoersen. De verliezen op de voorzieningen voor pensioen- en levensverzekeringen, die beheerd worden door pensioenfondsen en verzekeraars, waren met 156 miljard euro in absolute zin het grootst. Het verlies komt neer op ruim 16 procent. Aandelen in bezit van huishoudens verloren met ruim 27 procent in relatieve zin het meest aan waarde. Huishoudens zochten hun toevlucht in veiliger beleggingen en zetten hun geld massaal op spaarrekeningen. De schulden van huishoudens zijn in 2008 minder toegenomen dan in de afgelopen jaren. De hypotheekschuld van huishoudens steeg met 38 miljard euro tot 618 miljard euro. Deze toename is minder dan in de voorgaande drie jaar. Door de crisis zijn consumenten huiverig geworden voor het aanschaffen van een woning. Ook zijn banken voorzichtiger geworden met het verstrekken van hypotheekleningen. Er verwisselden 10 procent minder bestaande koopwoningen van eigenaar.

Investerings in computers en bedrijfsgebouwen flink hoger

De investeringen waren in 2008 de enige bestedingscategorie waar de groei op peil bleef. Dit komt omdat investeringen vertraagd reageren op de economische conjunctuur. De investeringen in vaste activa groeiden in 2008 met 4,9 procent. Dit was nagenoeg gelijk aan de groei van 2007. Van alle typen investeringen namen, net als in de afgelopen jaren, de investeringen in computers het snelst toe. Ook de investeringen in bedrijfsgebouwen namen in 2008 met een stijging van 11 procent fors toe. De investeringen van de overheid namen met een groei van 6,2 procent sterker toe dan die van de particuliere sector, die met 4,7 procent stegen.

Staatsschuld opgelopen

De overheid realiseerde in 2008 een overschot op de begroting van 0,7 procent van het bbp en behaalde hiermee in 2008 voor het derde opeenvolgende jaar een overschot. Het overschot was voor een belangrijk deel het gevolg van de gestegen aardgasbaten. Deze waren 50 procent hoger dan in 2007. In tegenstelling tot het begrotingstekort is de staatsschuld weer fors toegenomen in 2008. Vanwege de kredietcrisis greep de staat in om noodlijdende financiële instellingen te ondersteunen. Hierdoor steeg de EMU-schuld van 46 tot 58 procent van het bbp, net onder de Europese norm van 60 procent.

Hoogtepunt banengroei voorbij

In de eerste twee kwartalen van 2008 waren de omstandigheden op de arbeidsmarkt nog gunstig. Het aantal vacatures bereikte een nieuw record en de werkloosheid liep gestaag terug en bereikte het laagste punt in ruim zes jaar. Tegelijkertijd nam de werkgelegenheid verder toe. Het aantal banen van werknemers bereikte

de grens van 8 miljoen. In de tweede helft van het jaar werden de gevolgen van de economische crisis echter merkbaar. Het aantal vacatures daalde sterk en er kwam een einde aan de voortdurende afname van de werkloosheid. De daling van het aantal vacatures was geconcentreerd in de nijverheid en de commerciële dienstverlening. Het beroep op een uitkering in het kader van werkloosheid, arbeidsongeschiktheid of bijstand is in 2008 per saldo verder afgenomen. Doordat de toestroom tot de WW en de bijstand aan het einde van het jaar opliep, pakte de daling wel lager uit dan in de voorgaande jaren. De toestroom tot de WW nam toe omdat minister Donner van Sociale Zaken eind november werktijdverkorting mogelijk maakte voor bedrijven die getroffen waren door de kredietcrisis. De werknemers kregen dan voor de niet-gewerkte uren een tijdelijke werkloosheidsuitkering. Omdat bedrijven bij een recessie niet direct het boventallig geworden personeel ontslaan en de werkgelegenheid mede in stand wordt gehouden door de werktijdverkortingsregeling, is de arbeidsproductiviteit in 2008 met slechts 0,9 procent gestegen, tegenover 1,4 procent in 2007. Ondanks de groeivertraging was er in 2008 sprake van een sterke stijging van de cao-lonen. Deze waren 3,5 procent hoger dan in 2007.

Problemen bij financiële instellingen

Financiële instellingen werden hard geraakt door de kredietcrisis. Banken moesten door het negatieve beursklimaat fors afschrijven op hun beleggingsportefeuilles. In 2008 behaalden de monetaire financiële instellingen een verlies van ongeveer 3 miljard euro. Dit werd grotendeels veroorzaakt door negatieve ingehouden winsten van buitenlandse dochters. Het resultaat op binnenlandse activiteiten lag met een nettowinst (voor belasting) van 8,2 miljard euro juist fors hoger dan in 2007. De binnenlandse groei kwam vooral voort uit de toename van de productie en de omvang van het rentebedrijf. De rentemarge, het verschil tussen de rente waarvoor banken zelf kunnen lenen en de hogere rente die hun klanten betalen, nam aanzienlijk toe door de renteverlagingen van de Europese Centrale Bank. Pensioenfondsen en verzekeraars hadden het zwaar te verduren. Ongeveer 30 procent van de aandelenportefeuille ging verloren en de dekkingsgraad van de meeste pensioenfondsen zakte onder de verplichte 105 procent. Ook bij beleggingsinstellingen heeft de kredietcrisis geleid tot forse afwaarderingen van hun beleggingsportefeuille.

Bijna alle regio's minder economische groei

In 2008 nam in vrijwel alle provincies de economische groei af. Vooral Noord-Brabant en Limburg hadden het moeilijk. De economische groei in Noord-Brabant bedroeg 1,0 procent en in Limburg bleef de groei steken op 0,7 procent. In deze twee provincies is relatief veel industrie, de bedrijfstak die door de crisis als eerste geraakt werd. Daarnaast groeide het vervoer over land minder snel; ook deze bedrijfstak is bovengemiddeld aanwezig in Noord-Brabant en Limburg. De econo-

mie van Flevoland liep het sterkst in groei terug, door het teruglopen van de zakelijke dienstverlening.

1.2 Regionale economische groei

	2006	2007*	2008*
	<i>% volumemutatie</i>		
Nederland ¹⁾	3,4 (3,6)	3,6 (3,7)	2,0 (1,8)
Groningen ¹⁾	1,0 (1,5)	-2,0 (2,7)	10,2 (2,1)
Friesland ¹⁾	2,0 (2,5)	4,7 (4,3)	1,5 (1,7)
Drenthe ¹⁾	0,3 (2,5)	4,5 (4,1)	1,5 (2,2)
Overijssel	3,0	4,4	1,8
Flevoland	7,5	8,8	2,3
Gelderland	5,3	4,1	1,4
Utrecht	3,9	3,7	2,3
Noord-Holland	3,3	2,9	2,4
Zuid-Holland	3,4	3,7	2,0
Zeeland	2,1	4,9	1,4
Noord-Brabant	3,9	3,9	1,0
Limburg	2,5	3,5	0,7
<i>Grote steden</i>			
Utrecht	3,9	2,9	2,4
Amsterdam	3,8	3,0	2,7
Den Haag	1,3	3,2	2,1
Rotterdam	3,8	4,4	2,4

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

¹⁾ De cijfers tussen haakjes geven de economische groei exclusief delfstoffenwinning weer.

De groei in de randstedelijke provincies lag in 2008 op of boven het landelijke gemiddelde van 2 procent. De economie van de vier grootstedelijke gebieden groeide sneller dan die van Nederland als geheel. Vergeleken met 2007 had Rotterdam, door de teruglopende in- en uitvoer, nog het meeste last van de economische neergang. Amsterdam deed het economisch het beste, ondanks de forse krimp van de luchtvaart.

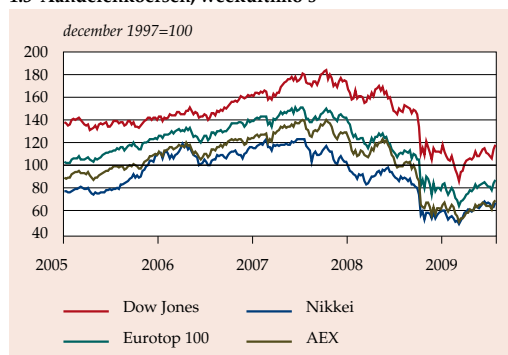
1.2 Internationaal

De conjuncturele neergang in 2008 was wereldwijd. De mondiale economische groei vertraagde van 5,2 procent in 2007 naar 3,2 procent in 2008. De groei in 2008 werd volledig gerealiseerd in de eerste twee kwartalen van het jaar. In de tweede helft van het jaar verslechterde de economie snel door een forse neergang van de wereldhandel. Het wereldhandelsvolume van goederen was eind 2008 terug op het niveau van medio 2006. De onrust vertaalde zich in scherpe fluctuaties op de diverse markten.

Vlucht naar veilige havens

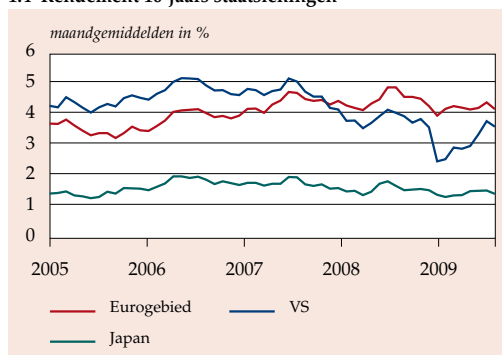
Op de aandelenmarkt was het sentiment al slecht vanaf de tweede helft van 2007, toen de eerste tekenen van de kredietcrisis in de Verenigde Staten zichtbaar werden. Met het faillissement van de Amerikaanse investeringsbank Lehman Brothers op 29 september 2008 kwamen aandelenkoersen in een vrije val terecht. Die dag verloor de AEX ongeveer 9 procent en in New York daalde de Dow Jonesindex 7 procent. Vanwege de toegenomen onzekerheid vluchtten beleggers massaal naar de 'veilige havens' zoals staatsobligaties van kredietwaardige landen. De koersen van overheidsobligaties stegen eind 2008 per saldo sterk waardoor de rente op deze obligaties daalde. Eind 2008 bedroeg de rente op 10-jarige overheidsobligaties in de Verenigde Staten 2,4 procent, bijna 2,5 procentpunt minder dan in de eerste helft van 2007. In de eurozone daalde de rente op staatsobligaties niet in alle landen even sterk. Dit komt doordat obligaties van landen met hoge tekorten op de begroting zoals Griekenland en Ierland flink aan populariteit verloren, waardoor de rente op deze obligaties relatief opliep. Obligaties van sterkere landen zoals Duitsland waren juist in trek en hier daalde de rente dan ook. Het renteverskil tussen Duitsland en een aantal andere Europese landen nam hierdoor sterk toe. Om de recessie tegen te gaan grepen centrale banken massaal naar het rentewapen. De Amerikaanse centrale bank verlaagde de rente in december tot een bandbreedte van nul tot 0,25 procent. Een dergelijk besluit was in de Verenigde Staten nooit eerder genomen. De ECB verlaagde de rente in het vierde kwartaal in drie stappen met 1,75 procentpunt tot 2,5 procent.

1.3 Aandelenkoersen, weekultimo's

Bron: DNB.

1.4 Rendement 10-jaars staatsleningen

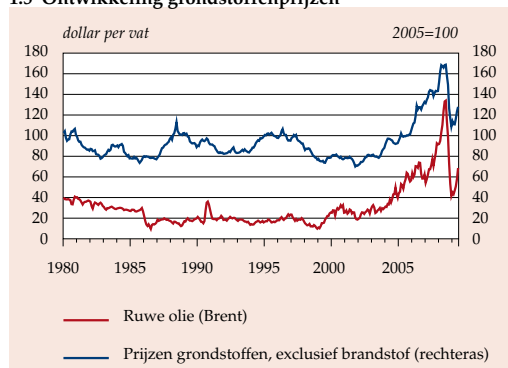
Bron: DNB.

Einde forse stijging grondstoffenprijzen

De turbulentie op de financiële markt is het best te illustreren aan de hand van de olieprijs. Deze liep op van 100 dollar aan het begin van 2008, naar bijna 150 dollar in juli en zakte in december tot onder de 40 dollar. Hiermee is de olieprijs in de tweede helft van 2008 nog sneller gedaald dan deze in de maanden ervoor was

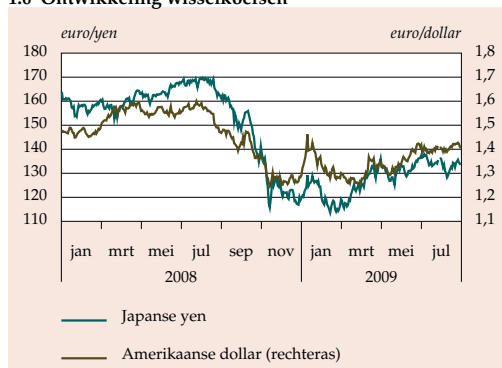
gestegen. De overige grondstoffen kenden een vergelijkbaar patroon. Tussen juni 2006 en juni 2008 verdubbelden de prijzen van landbouwproducten. In de maanden daarna daalden deze met 35 procent. Prijzen van metalen daalden zelfs met 43 procent. Door deze ontwikkeling van de grondstoffenprijzen verminderde de mondiale inflatiedruk eind 2008. De valutamarkt was in 2008 ook erg beweeglijk. Na aan het begin van het jaar ten opzichte van de Amerikaanse dollar in waarde te zijn gestegen en in april en juli 2008 historische hoogtepunten te hebben genoteerd, begon de euro begin augustus vrij abrupt te dalen. Op 3 december stond de euro 14,3 procent onder het niveau van begin 2008. Ook ten opzichte van de Japanse yen is de waarde van de euro in de laatste maanden van het jaar teruggelopen.

1.5 Ontwikkeling grondstoffenprijzen

Bron: IMF.

1.6 Ontwikkeling wisselkoersen

Bron: DNB.

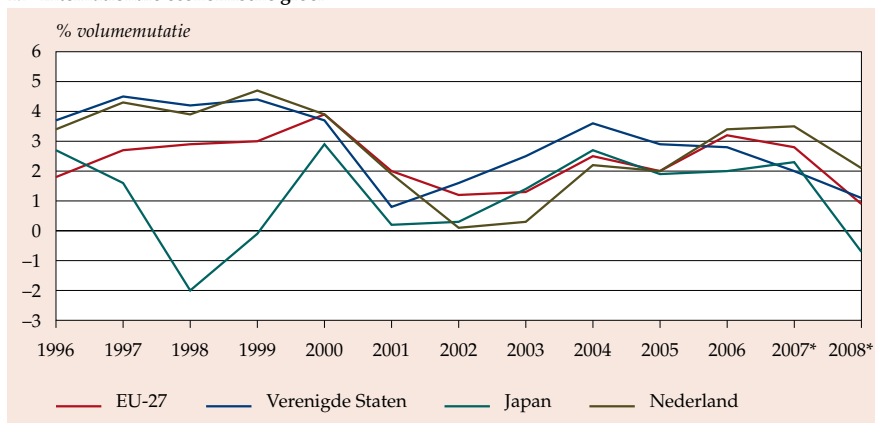
Kredietcrisis raakt alle continenten

De teruggang door de kredietcrisis die in de Verenigde Staten in 2007 begon, verspreidde zich in de tweede helft van 2008 naar de rest van de wereld. De verschillende continenten werden via diverse kanalen geraakt. In Europa werd, net als in de Verenigde Staten, de financiële sector hard getroffen, koelde de huizenmarkt af en daalde de industriële productie sterk. In Azië duikelde de uitvoer eind vorig jaar fors, wat gegeven de sterke afhankelijkheid van de export van landen als China en Taiwan een grote impact had op de economie. Door het wegvallen van kapitaalstromen en forse dalingen in grondstoffenprijzen werden de opkomende Europese landen zwaar getroffen. In Latijns-Amerika en de Caraïbische landen werkte de groeivertraging via de handel, de financiële markten en de grondstoffenprijzen. De landen in het Midden-Oosten zagen hun inkomsten dalen als gevolg van de dalende energieprijzen. Lagere grondstoffenprijzen temperden eveneens de groei in de Afrikaanse landen.

Groeivertraging Verenigde Staten vooral door consumptie

In de Verenigde Staten steeg het bbp in 2008 met slechts 1,1 procent. Dit is een forse vertraging vergeleken met het gemiddelde groeitempo in voorgaande jaren. De vertraging was geconcentreerd in de tweede helft van het jaar. Het reële bbp kromp in het vierde kwartaal van 2008 met 6,2 procent op jaarbasis, na een krimp van 0,5 procent in het derde kwartaal. De particuliere consumptie vormde een belangrijke rem op de groei. Over heel 2008 is deze met slechts 0,2 procent toegenomen. De vermogensdaling van huishoudens en de beperkte beschikbaarheid van krediet temperden de bestedingen van huishoudens. De situatie op de woningmarkt was dramatisch. De huizenprijzen lagen eind 2008 28 procent onder het recordniveau van 2006. Het aantal betalingsachterstanden en huisuitzettingsprocedures steeg tot ongekende hoogte. De uitvoer en de investeringen namen ook flink af. De groeivertraging blijkt het duidelijkst uit de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. In 2008 liep de werkloosheid op van 4,6 naar 5,8 procent. De inflatie kwam uit op 3,8 procent, tegen 2,9 procent in 2007. De inflatie heeft het afgelopen jaar geschommeld binnen een ruimere bandbreedte dan gebruikelijk, als gevolg van de volatiliteit op de olie- en grondstoffenmarkt. De inflatie liet tegen het einde van 2008 een forse daling zien. Om de recessie het hoofd te bieden voerde de Amerikaanse overheid een zeer expansief macro-economisch beleid, middels nationalisatie van banken, omvangrijke stimuleringspakketten en renteverlagingen.

1.7 Internationale economische groei

Bron: Eurostat; IMF.

Scherpe daling uitvoer en productie in de eurozone

De economische groei in de eurozone vertraagde van 2,7 procent in 2007 naar slechts 0,8 procent in 2008. De teruggang was het grootst in het vierde kwartaal: toen kromp de economie met 1,7 procent. De scherpe groeivertraging kwam met name door de daling van de uitvoer en de productie. De uitvoer groeide in 2008

met 1,8 procent, tegen 6 procent in 2007. In het laatste kwartaal van het jaar liep de uitvoer terug met 6,6 procent. Ook de invoer liep terug met 3,9 procent, vanwege de vertraagde binnenlandse consumptie. De particuliere consumptie groeide in 2008 met slechts 0,6 procent, vooral doordat de aanschaf van auto's met een vijfde daalde ten opzichte van een jaar eerder. Na een krachtige groei in het eerste kwartaal van 2008 daalden de investeringen in de rest van het jaar sterk. In het vierde kwartaal bedroeg de afname 5,4 procent. De daling in investeringen kan voor een groot deel worden toegeschreven aan de bouwinvesteringen. Bouwinvesteringen beslaan in de eurozone ongeveer de helft van de totale investeringen. De stijging van de huizenprijzen in het eurogebied is sinds 2005 vertraagd en ook de prijsstijging van commercieel vastgoed vlakke af. Door deze ontwikkeling wordt het minder rendabel om te investeren in nieuwe woningen.

Alleen de overheidsconsumptie bleef in 2008 onverminderd toenemen. Het gemiddelde begrotingssaldo van de overheden in het eurogebied verslechterde van -0,6 procent van het bbp in 2007 tot -1,7 procent in 2008. Oorzaken van de oplopende tekorten zijn de tegenvallende inkomsten en de budgettaire stimuleringsmaatregelen die in de meeste eurolanden zijn getroffen in reactie op de crisis. In bijna alle landen van het eurogebied daalde het nationale begrotingssaldo in 2008, maar de mate van verslechtering verschilde per land. In Ierland, Griekenland, Spanje, Frankrijk en Malta steeg het overheidstekort tot boven de referentiewaarde van 3 procent bbp; in 2007 had alleen Griekenland de referentiewaarde overschreden. De werkloosheid liep in de tweede helft van 2008 fors op. Vooral in Spanje en Ierland steeg de werkloosheid sterk. Daar lag in december de werkloosheid respectievelijk 5,5 en 3,5 procentpunt hoger dan een jaar eerder. De inflatie bereikte in de eurozone een piek van 4 procent in de maanden juni en juli en daalde daarna fors als gevolg van de sterke afname van de wereldwijde olie- en grondstoffenprijzen.

In het Verenigd Koninkrijk is het bbp in 2008 gegroeid met 0,7 procent, veel minder dan de 3 procent groei in 2007. Het land is hard geraakt door de kredietcrisis vanwege de openheid van de economie en de relatief grote omvang van de financiële sector. De werkloosheid is sterk gestegen en bereikte in het vierde kwartaal van 2008 een niveau van 6,3 procent. De inflatie bedroeg 3,6 procent in 2008, ruim boven de door de overheid gestelde grens van 2 procent. Om de economie te ondersteunen heeft de Bank of England haar voornaamste beleidsrente verlaagd naar 2 procent.

In de landen in Midden- en Oost-Europa was de economische groei in 2008 gemiddeld 5 procent, maar liep deze in het laatste kwartaal fors terug. Deze landen worden dubbel getroffen door de huidige crisis vanwege de sterke afhankelijkheid van buitenlandse kapitaalstromen. De meeste Oost-Europese landen hebben hoge tekorten op de lopende rekening, wat beleggers afhoudt. In veel nieuwe lidstaten

van de Europese Unie was dit tekort meer dan 10 procent van het bbp; in Bulgarije zelfs circa 25 procent.

Krimp Japanse economie

Hoewel de meeste Aziatische financiële instellingen relatief weinig slechte Amerikaanse beleggingen in bezit hadden, zijn ze toch hard geraakt. In Japan kromp, in tegenstelling tot de Verenigde Staten en de eurozone, de economie in 2008 met 0,7 procent. In het vierde kwartaal kromp de economie met 3,3 procent ten opzichte van het voorgaande kwartaal. Sinds het eerste kwartaal van 1974, toen Japan in de greep was van de oliecrisis, is een dergelijke teruggang niet meer gemeten. De Japanse economie wordt vooral geraakt door teruglopende export als gevolg van de mondiale vraaguitval. In het laatste kwartaal van 2008 is het volume van de export met 15 procent op kwartaalbasis ingezakt. Daarnaast heeft Japan last van een verslechtering van de concurrentiepositie als gevolg van de sterke appreciatie van de yen. De Japanse munt bereikte in 2008 de hoogste stand in 13 jaar ten opzichte van de dollar en de euro. De relatief grote omvang van de auto-industrie droeg ook bij aan de productiedaling. Daarnaast heeft de afname van de bedrijfsinvesteringen zich voortgezet en de groei van de particuliere consumptie is omgeslagen in een krimp.

Opkomende economieën last van afname handel

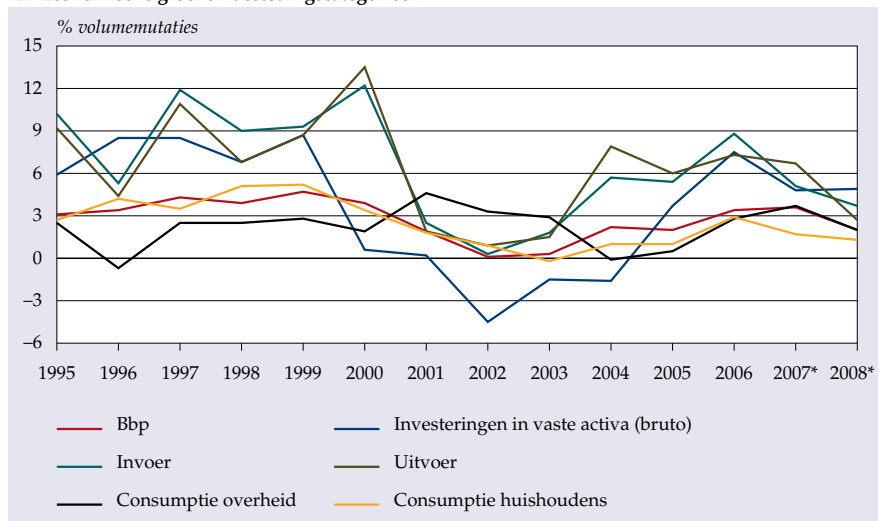
De opkomende economieën kwamen na het faillissement van Lehman Brothers in september 2008 in de problemen. In de opkomende Aziatische landen zijn het met name de landen met een zwaar op export leunende economie, zoals Taiwan, Hongkong en Zuid-Korea die zwaar getroffen zijn door de snelle daling van de wereldhandel. In het laatste kwartaal van 2008 voerden deze landen bijna de helft minder uit. Groeiwonder China ondervond ook enorme last van de afnemende export. De Chinese economie heeft in het vierde kwartaal van 2008 de laagste economische groei laten zien van de afgelopen zeven jaar. Over heel 2008 is de groei uitgekomen op 6,8 procent, een halvering ten opzichte van de groei in 2007. Door de terugval van de wereldhandel hebben inmiddels al duizenden fabrieken in China hun deuren gesloten en zijn veel Chinese arbeidsmigranten werkloos geworden en gedwongen terug te keren naar het platteland. De Chinese autoriteiten hebben een breed pakket beleidsmaatregelen aangekondigd om de groei te stimuleren. Eind 2008 besloot de Chinese overheid ruim 450 miljard euro in de economie te pompen in de vorm van investeringen in infrastructuur en sociale zekerheid. Daarnaast voert het een ruimer monetair beleid. Ook India wordt geraakt. Het groeitempo van het bbp daalde op jaarbasis van 7,6 procent in het derde kwartaal tot 5,3 procent in het vierde kwartaal.

2. Bestedingen

De Nederlandse economie groeide in 2008 met 2,0 procent. Dat is flink minder dan de groei van de afgelopen jaren en ook lager dan de gemiddelde groei op lange termijn. De financiële crisis liet in 2008 zijn sporen na in de reële sfeer van de economie. De groei van de export meer dan halveerde in 2008. Ook de import, de consumptie door huishoudens en de overheidsconsumptie namen minder snel toe dan een jaar eerder. Alleen de groei van de investeringen bleef goed op peil, deze was net iets hoger dan in 2007.

In het eerste half jaar van 2008 leek de financiële crisis nog geen vat te krijgen op de reële bestedingen. Alle bestedingscategorieën (consumptie overheid en huishoudens, investeringen en export) groeiden door in het hoge tempo van de hoogconjunctuur van 2007. In het derde kwartaal van 2008 zakte de groei van de export en de consumptie terug, en in het vierde kwartaal ging de export onderuit. De export kromp in dat kwartaal met ruim 3 procent en de investeringen met ruim 1 procent, terwijl de groei van de consumptie door huishoudens nog net positief bleef. Daarmee is 2008 een jaar met twee gezichten. De cijfers voor het eerste kwartaal van 2009 geven aan dat de verslechtering zich verder voortzet: de export nam met bijna 12 procent af, de investeringen met 9,5 procent en de consumptie door huishoudens met 2,4 procent. Alleen de overheidsconsumptie nam flink toe.

2.1 Economische groei en bestedingscategorieën ¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

¹⁾ In 2006 is de consumptie door huishoudens en de overheidsconsumptie gecorrigeerd voor de invoering van het nieuwe zorgstelsel.

Export valt terug

De afgelopen jaren was de groei van de export telkens de hoogste van alle bestedingscategorieën. De export droeg dan ook het meeste bij aan de economische groei. In 2005 en 2007 kwam ongeveer de helft van de economische groei op het conto van de export. In 2008 is dit beeld veranderd. De bijdrage van de export aan de economische groei is teruggevallen tot ongeveer 25 procent. Door het teruglopen van de groei van de consumptie en de uitvoer kwamen de bijdragen van de drie voornaamste bestedingscategorieën vrijwel even hoog uit. Vooral de bijdrage van de investeringen nam toe, en kwam zelfs boven die van de export uit. De bijdrage van zowel de consumptie door huishoudens als de overheidsconsumptie aan de economische groei was maar iets lager dan die van de investeringen. Beide consumptie categorieën namen 20 procent van de economische groei voor hun rekening. Tabel 2.2 geeft een overzicht van de bijdragen aan de economische groei.

2.2 Samenstelling van de economische groei naar bestedingscomponenten ¹⁾

	2005	2006 ²⁾	2007*	2008*
	<i>procentpunten</i>			
Consumptieve bestedingen	0,5	1,4	1,4	0,8
w.v.				
huishoudens	0,4	0,9	0,6	0,4
overheid	0,1	0,5	0,8	0,4
Investeringen in vaste activa	0,5	0,7	0,7	0,6
Verandering in voorraden	0,0	0,0	-0,2	0,1
Uitvoer	1,0	1,2	1,7	0,5
Bruto binnenlands product	2,0	3,4	3,6	2,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008, detailgegevens.

¹⁾ De invoer is toegerekend aan de bestedingscategorieën waarvoor de geïmporteerde producten bestemd zijn.

²⁾ De consumptiecijfers zijn gecorrigeerd voor de invoering van het nieuwe zorgstelsel in 2006.

2.1 Consumptie huishoudens

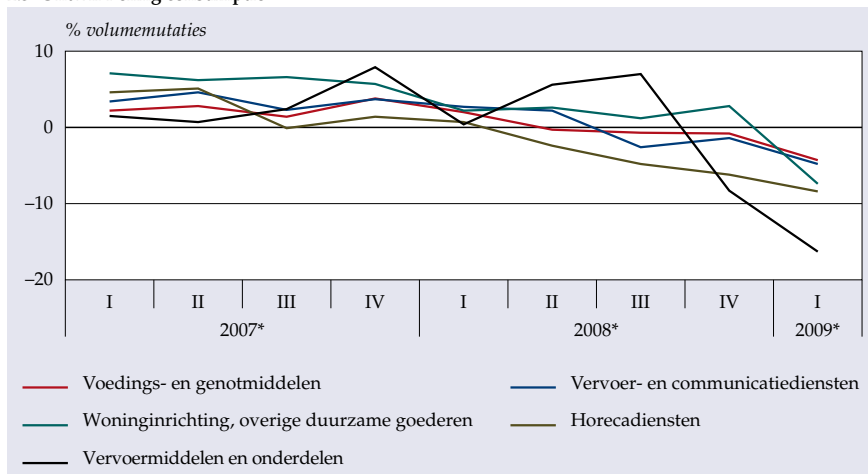
Door huishoudens werd in 2008, voor prijsverandering gecorrigeerd, 1,3 procent meer besteed aan goederen en diensten dan in 2007. Dit is een bescheiden groei in vergelijking met eerdere jaren. In de eerste twee kwartalen lag de toename iets boven de 2 procent, om vervolgens terug te lopen naar bijna 1 procent in het derde en 0,2 procent in het vierde kwartaal. Deze dalende trend zette in het begin van 2009 verder door. In het eerste kwartaal van 2009 hielden huishoudens massaal de hand op de knip. Alleen aan energie en water, huisvesting en financiële en zakelijke diensten werd meer uitgegeven. Aan alle andere goederen en diensten werd veel minder besteed.

Sterke daling consumptie duurzame goederen.

De kredietcrisis heeft de grootste weerslag op de aanschaf van duurzame consumptiegoederen, een conjunctuurgevoelige consumptiecategorie. In 2008 werd wel 1,4 procent meer aan duurzame consumptiegoederen besteed dan in 2007, maar de volumestijging is aanzienlijk minder dan in de voorgaande twee jaren, toen deze meer dan 5 procent bedroeg. Bovendien liet het vierde kwartaal een lichte krimp zien. Dit was de eerste afname in drie jaar. In het eerste kwartaal van 2009 zette de daling stevig door. Aan vrijwel geen enkel duurzaam consumptiegoed werd nog meer besteed dan een jaar eerder.

De vervoermiddelen werden het zwaarst getroffen. In het laatste kwartaal van 2008 zakten de verkopen fors in en daalden de uitgaven aan personenauto's met bijna een kwart, vergeleken met hetzelfde kwartaal een jaar eerder. In het eerste kwartaal van 2009 was de daling ten opzichte van een jaar eerder zelfs meer dan 30 procent. Toch werd over het hele jaar 2008 nog iets meer aan vervoermiddelen gespendeerd dan in 2007. Aan kleding werd in 2008 ongeveer evenveel uitgegeven als een jaar eerder. De bestedingen aan schoenen en lederwaren en aan woninginrichting zoals meubels waren lager dan in 2007. Begin 2009 nam vooral het volume van de uitgaven aan woninginrichting sterk af.

2.3 Ontwikkeling consumptie

Bron: CBS, Nationale rekeningen, kwartaalgegevens.

Een aantal duurzame goederencategorieën liet in 2008 nog een flinke stijging zien. Deels liggen hier incidentele oorzaken aan ten grondslag. Zo werden er zeer veel nieuwe brillen aangeschaft als gevolg van een verandering in de fiscale regelgeving per 1 januari 2009. Opvallend was ook de stijging van de bestedingen aan consumentenelektronica met 8 procent. Zowel de Olympische Spelen als het Europees

Kampioenschap voetbal vonden in 2008 plaats, wat de verkoop van nieuwe flatscreen televisies een extra impuls gaf. Prijsdalingen van deze artikelen maakten de aankoop extra aantrekkelijk.

Uitgaven aan voedings- en genotmiddelen zijn minder conjunctuurgevoelig dan uitgaven aan duurzame consumptieartikelen. Toch heeft de consument ook hier pas op de plaats gemaakt: in de tweede helft van het jaar werd minder uitgegeven dan in de eerste helft van het jaar. Er werd vooral minder besteed aan tabak, vis, vlees en zuivelproducten. De relatief sterke prijsstijging van voedings- en genotmiddelen met meer dan 6 procent heeft mogelijk de consumptie gedrukt. In het eerste kwartaal van 2009 zette deze krimp door, er werd toen ruim 4 procent minder uitgegeven aan voedings- en genotmiddelen dan een jaar eerder.

De bestedingen aan overige goederen, zoals energie, water en brandstoffen, lagen 1,3 procent hoger in 2008 dan in 2007. Het verbruik van energie is sterk gestegen. Door de relatief koude winter is in de eerste helft van het jaar veel meer verstoekt dan in 2007. In het eerste kwartaal van 2009 was dit de enige goederencategorie die nog toenam. Ook aan motorbrandstoffen werd in 2008 iets meer uitgegeven. De bestedingen aan de resterende overige goederen vielen daarentegen lager uit dan in 2007. Onder deze post vallen onder meer boeken, cosmetica, schoonmaakmiddelen, bloemen en planten.

Aan diensten is door de huishoudens 1,5 procent meer besteed in 2008, Tot de uitgaven aan diensten behoren onder meer bestedingen aan huisvesting, verzekeringen, bus en trein, bioscoop en theater, telefonie en uitgaan bij de horeca. Het bezoek aan de horeca was minder populair dan in voorgaande jaren. Hier werd door de huishoudens in 2008 ruim 3 procent minder besteed. De grootste daling deed zich voor in de tweede helft van het jaar, al waren de bestedingen ook in het eerste halfjaar al lager. Mogelijk heeft de invoering van het rookverbod in de horeca per 1 juli 2008 invloed gehad op het horecabezoek. Daarnaast is de horeca een erg conjunctuurgevoelig. In het eerste kwartaal van 2009 namen de bestedingen in de horeca verder af.

De groei van de dienstenconsumptie werd in 2008 vergroot door de invoering van het eigen risico in de zorg, ter vervanging van de no-claim regeling. De consumptie door huishoudens van medische en maatschappelijke diensten was hierdoor hoger dan voorheen. Het volume van deze diensten was bijna 10 procent groter dan in 2007. De bestedingen aan financiële en zakelijke diensten en aan cultuur en recreatie lagen tussen de 2 en 3 procent hoger. De toename van de bestedingen aan vervoer en communicatie lag in de eerste helft van 2008 ook in deze orde van grootte. Door een daling in het tweede halfjaar bleef de uiteindelijke toename hier echter beperkt tot 0,2 procent. De bestedingen bij de Nederlandse luchtvaartmaatschappijen werden geremd door de invoering van de 'vliegtaks' per 1 juli. Veel vakantie-gangers weken uit naar luchthavens over de grens.

Inkomen stijgt minder snel dan consumptie

De ontwikkeling van de huishoudensconsumptie wordt door een groot aantal zaken beïnvloed, zoals de feitelijke inkomens- en vermogenspositie van huishoudens, maar ook door verwachtingen en onzekerheden over de toekomstige ontwikkelingen hierin. Het reëel beschikbaar inkomen is in 2008 met een half procent toegenomen. De groei van de consumptie door huishoudens lag bijna 1 procentpunt hoger dan de stijging van de reële inkomens. Hogere lonen en banengroei zorgden voor verruiming van de bestedingsruimte, lagere dividendinkomsten en hogere rentebetalingen drukten deze bestedingsruimte. De cao-lonen stegen in 2008 met 3,5 procent, tegen 2 procent in 2007. Voor het derde jaar op rij lag de toename fors boven de inflatie. Daarnaast profiteerden de huishoudens van de rooskleurige situatie op de arbeidsmarkt, die nog niet erg was aangetast door de financiële crisis. In de eerste drie kwartalen waren er veel vacatures. Bovendien liep de werkloosheid terug; in het derde kwartaal werd het laagste punt in ruim zes jaar bereikt. Pas daarna begon de arbeidsmarkt te verslechteren: het aantal vacatures daalde scherp en de werkloosheid begon licht op te lopen.

Hoewel de huishoudens meer inkomen genereerden, teerden zij in 2008 fors in op hun vermogen. Door de kredietcrisis werden hun aandelen en obligaties bijna een vijfde minder waard. Bovendien verdampten onder invloed van de crisis de voorzieningen van pensioenfondsen en verzekeringsmaatschappijen voor een deel. Deze worden meegeteld bij het vermogen van huishoudens. De huizenprijzen stegen in 2008 nog steeds, maar aanzienlijk trager dan in voorgaande jaren. Bovendien was er in de loop van het jaar duidelijk sprake van een afvlakking van de stijging. Begin 2009 daalden de prijzen van bestaande koopwoningen.

De kredietcrisis bracht bij huishoudens grote onzekerheid teweeg over hun financiële toekomst. Een en ander vertaalde zich in een verdere daling van het consumentenvertrouwen. De daling was medio 2007 al ingezet, toen de eerste berichten over de gevolgen van de kredietcrisis in de VS ons bereikten. Grotere onzekerheid en afnemend vertrouwen weerspiegelden zich in een afvallende consumptiegroei in 2008 en een krimp in het eerste kwartaal van 2009.

2.2 *Consumptie overheid*

De consumptieve bestedingen van de overheid namen met 2 procent toe ten opzichte van een jaar eerder. De groei vlakke wel af. In 2007 namen de consumptieve bestedingen nog met 3,7 procent toe. De overheid consumeerde in 2008 bijna 152 miljard euro.

Tabel 2.4 Consumptie overheid

	2006 ¹⁾	2007*	2008*	2008*
	% volumemutaties			mld euro
Collectieve consumptie	2,3	3,1	2,3	62,2
Individuele consumptie	3,2	4,2	1,8	89,5
wv:				
consumptie in natura	4,9	6,1	2,1	58,4
overige individualiseerbare consumptie	0,6	0,5	1,2	31,1
Totaal consumptie overheid	2,8	3,7	2,0	151,8

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

¹⁾ De consumptiecijfers zijn gecorrigeerd voor de invoering van het nieuwe zorgstelsel in 2006.

De overheidsconsumptie kan verdeeld worden in collectieve en individuele consumptie. De collectieve consumptie betreft de uitgaven aan overheidsdiensten die niet aan individuele burgers zijn toe te rekenen, zoals uitgaven voor politie, defensie en openbaar bestuur. De individuele consumptie zijn de uitgaven die toe te rekenen zijn aan specifieke groepen burgers. Dit kunnen aankopen van goederen en diensten bij derden zijn, die de overheid (grotendeels) gratis verstrekt aan individuele burgers (consumptie in natura). De belangrijkste onderdelen van de individuele consumptie zijn uitgaven in het kader van de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) en de basiszorg (Zorgverzekeringsfonds). De individuele consumptie bestaat naast de consumptie in natura ook uit uitgaven van de overheid die weliswaar niet direct ten behoeve van individuele burgers worden gedaan, maar die wel individueel toe te rekenen zijn aan burgers (overige individualiseerbare consumptie). Het belangrijkste onderdeel hiervan vormen de onderwijsuitgaven.

De collectieve overheidsconsumptie is in 2008 met 2,3 procent gestegen, terwijl de individuele consumptie met 1,8 procent toenam. De individuele consumptie nam vooral toe als gevolg van een stijging van de consumptie in natura met 2,1 procent. De groei van de overheidsconsumptie wordt grotendeels beïnvloed door beleidsmaatregelen en andere incidentele gebeurtenissen. In 2008 hadden enkele overheidsmaatregelen een negatief effect op de overheidsconsumptie. Zo leverde de vervanging van de no-claimkorting in de zorg door een verplicht eigen risico een negatieve bijdrage aan de overheidsconsumptie. Daarnaast drukte ook een nieuwe wijze van financieren voor het opleiden van medisch specialisten de overheidsconsumptie. Deze negatieve bijdragen werden voor een klein deel gecompenseerd door uitbreidingen in het pakket van de basiszorg (anticonceptiepil, uitbreiding vergoeding tandheelkundige tot 22 jaar en 4 uur extra kraamzorg). De toename van de consumptie in natura heeft verder te maken met de vergrijzing waardoor het beroep op de gezondheidszorg steeds groter wordt. Ten slotte namen ook uitgaven aan de kinderopvangtoeslag fors toe.

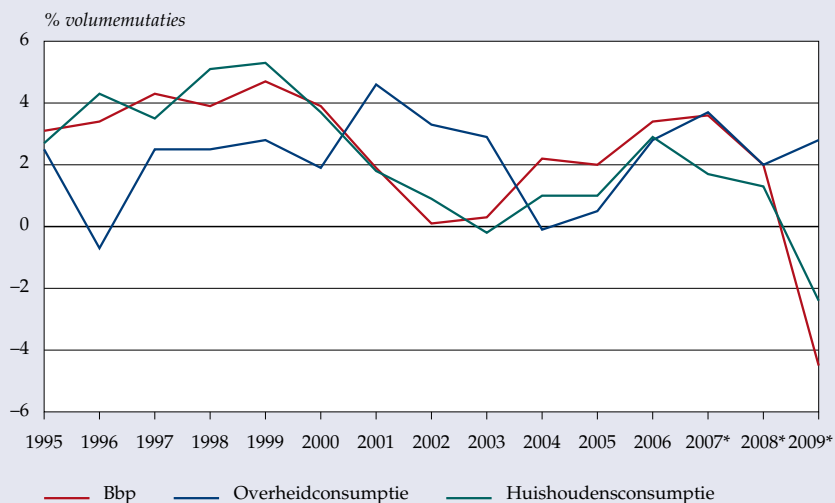
Kader 2.a

Overheidsconsumptie en economische groei

De overheidsconsumptie reageert anders op de conjuncturele ontwikkeling dan de particuliere consumptie. Dit komt ook tot uiting in de huidige economische crisis: de consumptie door huishoudens volgt de sterke terugval van het bbp, terwijl de overheidsconsumptie juist toeneemt. Om verschillende redenen zijn conjuncturele ontwikkelingen vaak niet onmiddellijk terug te zien in de overheidsconsumptie.

Allereerst zorgt de bestuurlijke traagheid voor een vertraging in de overheidsconsumptie. Bestedingen liggen voor een groot deel al voor het kalenderjaar vast. De overheid is onder meer gebonden aan allerlei (wettelijke) verplichtingen en langlopende contracten, waardoor de uitgaven niet snel aangepast kunnen worden aan veranderende omstandigheden. Ook is de vraag naar overheidsdiensten grotendeels onafhankelijk van de conjunctuur.

Economische groei en overheidsconsumptie¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

¹⁾ Cijfers 2009 zijn over het eerste kwartaal.

Daarnaast kunnen aanpassingen in wettelijke regelingen grote effecten op de overheidsconsumptie hebben, terwijl de timing hiervan vaak geen relatie heeft met de conjunctuur. De invoering van de Wet op de kinderopvang leidde bijvoorbeeld tot hogere consumptieve uitgaven van de overheid.

De overheidsconsumptie reageert zodoende vaak vertraagd op de conjuncturele ontwikkelingen. In de grafiek is dit duidelijk terug te zien voor de periode 2002–2004. De sterke terugval van de economische groei in 2002 en 2003 leidde tot hoge overheidstekorten. Dit heeft de toenmalige regering doen besluiten in de volgende jaren fors te bezuinigen op de overheidsuitgaven. De overheidsconsumptie bereikte daardoor een dieptepunt in 2004, terwijl de economie toen juist weer aantrok.

Tot slot kan de overheid besluiten tot het voeren van een actief anticyclisch beleid door in tijden van sterke economische groei de overheidsconsumptie minder te laten stijgen en in economisch mindere tijden met extra consumptieve uitgaven (en investeringen) de economie te stimuleren. In het eerste kwartaal van 2009 is de overheidsconsumptie toegenomen.

2.3 *Investerings*

De investeringen in vaste activa groeiden in 2008 met 4,9 procent. Dit was nagenoeg gelijk aan de groei van 2007. Daar waar de groei van alle overige finale bestedingen afnam ten opzichte van het voorgaande jaar, bleef de investeringsgroei nog hoog. Voor verschillende investeringscategorieën geldt een zekere time-lag. De lange doorlooptijd van de productie van deze typen investeringen leidt ertoe dat een eventuele terugloop in nieuwe opdrachten niet onmiddellijk leidt tot een afname (zie kader 2.b). De investeringen reageren dus vertraagd op de conjunctuur. Dit geldt vooral voor woningen, gebouwen en grond; weg- en waterbouwkundige werken (GWW-werken), die gezamenlijk bijna 60 procent van de totale investeringen in vaste activa uitmaken. De investeringen van de overheid groeiden met 6,2 procent iets sterker dan de investeringen van de particuliere sector (4,7 procent). Deels wordt dit veroorzaakt doordat de investeringen in woningen, bedrijfsgebouwen en GWW-werken bij de overheid een nog groter deel uitmaken dan bij de particuliere sector (respectievelijk 74 en 55 procent). Daarnaast kan de overheid de investeringen als economisch instrument inzetten om sterke conjuncturele ontwikkelingen te dempen (zie kader 2.b).

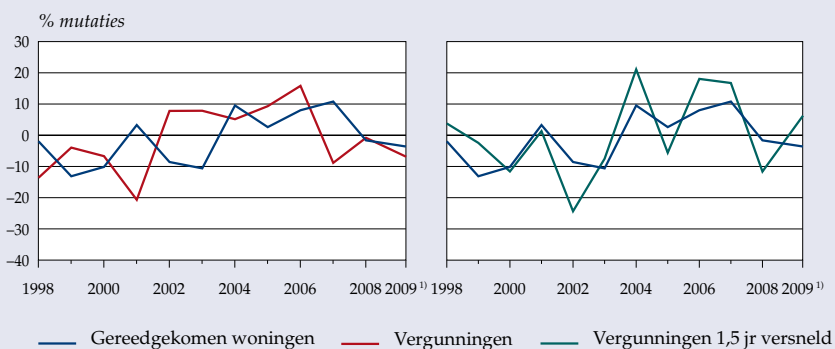
Kader 2.b

Investerings in woningen

Voordat nieuwbouwwoningen gebouwd worden, dient er eerst een bouwvergunning te zijn afgegeven. Het verband tussen afgegeven vergunningen en opgeleverde nieuwbouwwoningen is op het eerste gezicht niet erg sterk (linker

grafiek). Dit wordt veroorzaakt door de vertraging tussen de afgifte van de bouwvergunning en het gereedkomen van de woning. Na afgifte van een vergunning duurt het gemiddeld anderhalf jaar voordat een woning wordt opgeleverd. In de rechter grafiek worden de gereedgekomen woningen met deze vertraging weergegeven. Het verband tussen verleende vergunningen en opgeleverde woningen is nu veel duidelijker zichtbaar. Daarmee kan de ontwikkeling van de afgegeven bouwvergunningen worden gezien als een voorspeller van de bouwactiviteiten in komende periode. Uiteraard is er geen sprake van een volledige aansluiting tussen beide lijnen. Door bijvoorbeeld weersomstandigheden kan de doorlooptijd variëren. Ook is het mogelijk dat bouwprojecten niet doorgaan.

Gereedgekomen woningen en bouwvergunningen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

¹⁾ Cijfers 2009 zijn over januari en februari.

Investerings in bedrijfsgebouwen en computers blijven sterk groeien

Ook in 2008 namen van alle typen investeringen die in computers het snelst toe. Dit is al sinds een lange reeks van jaren het geval. De investeringen in bedrijfsgebouwen namen in 2008, met een stijging van 11 procent, eveneens fors toe. De stijging ligt maar net iets lager dan in 2007. In de jaren daarvoor groeiden de investeringen in bedrijfsgebouwen veel minder snel; er is de laatste twee jaar dus sprake van een inhaalslag.

De investeringen in vervoermiddelen bleven in 2008 nog in de plus, al vlakke de groei door het jaar wel af. Voor de diverse soorten vervoermiddelen verschilde het beeld sterk. De financiële crisis had vooral zijn weerslag bij de leaseauto's. De aankopen van personenauto's, waar de leaseauto's onder vallen, daalden met bijna 6 procent. Daarentegen namen de investeringen in de overige wegvervoermiddelen, voornamelijk vracht- en bestelauto's, met ruim 11 procent toe. Deze sterke stijging werd volledig veroorzaakt door de aankopen in het eerste kwartaal

van 2008 (55 procent); in de andere kwartalen namen ook deze investeringen af. De explosieve stijging van vracht- en bestelauto's in het eerste kwartaal van 2008 is vooral een inhaalslag. In 2007 werden er namelijk veel minder vrachtauto's verkocht door veranderingen in fiscale regelgeving, die een verkoophausse in 2006 veroorzaakten. In 2008 werd nog een kleine 1 procent meer geïnvesteerd in woningen dan in 2007. De malaise op de huizenmarkt heeft ook duidelijk zijn invloed op deze investeringen.

2.5 Investerings in vaste activa (bruto) naar type van activa

	2000	2006	2007*	2008*	2008*
	% volumemutaties				mld euro
Computers	13,9	16,4	14,4	16,1	4,9
Bedrijfsgebouwen	6,5	2,1	12,0	11,3	20,4
Machines en installaties	-8,4	12,8	5,7	2,2	15,9
Woningen	1,6	5,8	4,2	0,9	37,9
Vervoermiddelen	1,7	11,3	3,2	2,8	12,3
Grond-, weg- en waterbouwkundige werken	10,9	2,7	-0,9	5,1	12,9
Investerings in vaste activa (bruto)	0,6	7,5	4,8	4,9	121,7
Particuliere sector (bedrijven en huishoudens)	-0,9	8,2	4,9	4,7	101,0
Overheid	10,5	4,1	4,5	6,2	20,7

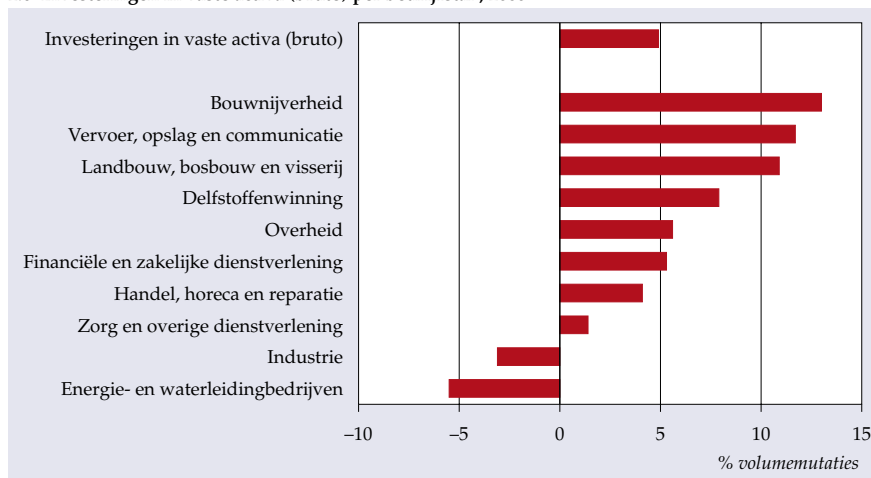
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

Vooruitblikkend naar 2009 kan voor vrijwel alle typen investeringen worden gezegd dat er sprake is van een afnemende groei. In de meeste gevallen is er in het eerste kwartaal van 2009 zelfs sprake van een krimp. Alleen de investeringen in bedrijfsgebouwen en GWW-werken, die minder sterk op de conjuncturele ontwikkeling reageren, laten nog een bescheiden plusje zien.

Investerings hoog in de bouwnijverheid en de vervoerssector

De ontwikkeling van de investeringen verschilt sterk per bedrijfstak. In de meeste bedrijfstakken is er sprake van een minder sterke groei dan in 2007. Bij de delfstofwinning en bij de vervoerssector is juist fors meer geïnvesteerd dan een jaar eerder. In beide gevallen spelen incidentele gebeurtenissen een grote rol. Bij de delfstoffenwinning worden de investeringen beïnvloed door grote incidentele projecten. Bij verkeer, vervoer en communicatie spelen de sterk fluctuerende aankopen van schepen, vliegtuigen en treinen een belangrijke rol. Daarnaast speelde onder meer een sterke toename van investeringen in wegvervoermiddelen als gevolg van wijzigingen in de fiscale regelgeving een rol. De helft van alle investeringen komt voor rekening van de financiële en zakelijke dienstverlening. Deze investeringscategorie neemt met 5 procent toe.

2.6 Investerings in vaste activa (bruto) per bedrijfstak, 2008*

Bron: Nationale rekeningen 2008.

2.4 *Buitenlandse handel*

Ondanks de internationale economische crisis en de zwakke dollar is zowel de uitvoer als de invoer in 2008 toegenomen. De toename wel was aanzienlijk lager dan in voorgaande jaren en de groei vlakke in de loop van het jaar sterk af. In het eerste kwartaal van 2009 sloeg deze zelfs om in een zeer forse krimp. Ook wereldwijd werd aanzienlijk minder verhandeld. De voor Nederland relevante wereldhandel, dit is de handelsgroei van de landen waarnaar Nederlandse bedrijven exporteren, groeide in 2008 nog maar met 0,9 procent. Dit is de laagste groei in 15 jaar. In 2007 nam het relevante wereldhandelsvolume nog met 6,7 procent toe.¹⁾

Uitvoergroei vlakkt af

De goederenuitvoer steeg sneller dan de relevante wereldhandel. Dit kwam vooral door de wederuitvoer, die nog met ruim 4 procent toenam. Sinds 2002 is de groei van de wederuitvoer niet meer zo laag geweest. Van wederuitvoer is sprake als goederen in Nederland ingevoerd worden om daarna, soms na een kleine bewerking, uitgevoerd te worden naar andere landen en hierbij tijdelijk in Nederlands eigendom zijn. Als er geen sprake is van tijdelijk Nederlands eigendom spreekt men van doorvoer. Doorvoer wordt niet gezien als onderdeel van de Nederlandse uitvoer.

¹⁾ CPB, Centraal Economisch Plan 2009.

2.7 In- en uitvoer van goederen en diensten

	2006	2007*	2008*	2008*
	% volumemutaties			mld euro
Uitvoer goederen	8,7	7,0	2,3	367,3
wv.				
uitvoer goederen Nederlands product	4,0	4,1	0,6	195,6
wederuitvoer goederen	14,3	10,2	4,2	171,7
Uitvoer diensten	1,9	5,4	4,4	90,0
Totaal uitvoer goederen en diensten	7,3	6,7	2,7	457,4
Invoer goederen	10,0	6,4	3,7	323,1
Invoer diensten	4,8	0,6	3,8	84,5
Totaal invoer goederen en diensten	8,8	5,1	3,7	407,6
Uitvoer saldo				49,8

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008, detailgegevens.

De afgelopen decennia is de wereldhandel, en in het bijzonder de wederuitvoer, sterk gegroeid. Dit hangt samen met de mondialisering van de economie en met de internationale conjunctuur. De Nederlandse wederuitvoer heeft de afgelopen jaren vooral geprofiteerd van de onstuimige groei van de Chinese economie. Nederland fungeert als een belangrijk transportknooppunt in het vervoer van Chinese goederen naar het Europese achterland. De groeivertraging van de Chinese economie in 2008 was aanzienlijk, wat zich vertaald heeft in een lichte afname van het aandeel van de wederuitvoer in de totale goederenuitvoer van Nederland tot 46,8 procent. Het is voor het eerst sinds een groot aantal jaren dat dit aandeel afneemt. Belangrijke onderdelen van de wederuitvoer zijn onder andere elektrotechnische producten, textiel, machines en metaalproducten. Van de totale waarde van de door Nederland uitgevoerde elektrotechnische producten bestaat 86 procent uit wederuitvoer.

Voor 2009 verwacht het Centraal Plan Bureau een afname van het relevante wereldhandelsvolume van meer dan 9 procent en voor het uitvoervolume van China wordt een krimp van 6,5 procent verwacht, tegen een groei van 10 procent in 2008.²⁾ Dit betekent naar verwachting een forse afname van de Nederlandse wederuitvoer in 2009. De cijfers voor het eerste kwartaal lijken dit te bevestigen: de wederuitvoer kromp met bijna 13 procent.

²⁾ CPB, Centraal Economisch Plan 2009.

Kader 2.c

Nederlandse uitvoer naar Duitsland in tijden van economische teruggang

Duitsland is de belangrijkste handelspartner van Nederland. Ongeveer 25 procent van de Nederlandse uitvoer (incl. wederuitvoer) gaat naar Duitsland. De economische ontwikkelingen in Duitsland zijn dan ook van groot belang voor Nederland. De Duitse economie heeft momenteel zwaar te lijden onder de mondiale economische crisis en wordt tot nu toe zwaarder getroffen dan Nederland. Een belangrijk verschil tussen de Duitse en Nederlandse economie is de relatieve omvang van de industrie. Deze speelt in Duitsland een belangrijkere rol dan in Nederland. Het is juist de industrie die zwaar wordt getroffen door de huidige economische crisis. Voor de auto-industrie, een zeer belangrijk onderdeel van Duitse industrie, geldt dit in het bijzonder.

Aandeel toegevoegde waarde per bedrijfstak, 2008*

	Duitsland	Nederland
	%	
Landbouw, bosbouw en visserij	0,9	1,8
Industrie, incl. energie	26,0	19,7
Bouwnijverheid	4,2	5,8
Handel, transport en communicatie	17,9	21,0
Financiële en zakelijke dienstverlening	29,3	28,3
Overheid, zorg en overige dienstverlening	21,8	23,5

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008; Statistisches Bundesamt Deutschland.

Het verschil tussen de totale Nederlandse export en de export naar Duitsland weerspiegelt zowel kenmerken van de Nederlandse als de Duitse economie. De export van aardolie, aardgas en overige delfstoffen springt duidelijk in het oog. Dit heeft uiteraard te maken met het grote belang van de Duitse industrie, wat een energie-intensieve bedrijfstak is. Het relatief grote aandeel van metaalproducten hangt eveneens samen met het belang van de Duitse (auto)-industrie. De relatief grote export van landbouwproducten hangt samen met het relatief grote belang van de Nederlandse landbouw, in combinatie met de nabijheid van Duitsland. De sterke terugval van de Duitse economie kan grote gevolgen hebben voor de omvang en de samenstelling van de Nederlandse export. Dit hangt vooral samen met de omvang van de export naar Duitsland op de totale export, en van de conjunctuurgevoeligheid van deze export.

Aandeel uitvoer per goederensoort in totale uitvoer, 2008*

	Export naar Duitsland	Totaal export	Vershil totaal export en naar Duitsland
	%		procentpunt
Aardolie, aardgas en ov. delfstoffen	10,9	5,4	5,5
Metaalproducten	10,0	7,5	2,5
Landbouw- en visserijproducten	7,7	5,5	2,2
Aardolieproducten	11,9	10,5	1,5
Textiel, kleding en leder	3,1	2,7	0,4
Hout en bouwmaterialen	0,9	0,9	0,1
Papier, papierwaren en uitgeverij	1,8	1,8	-0,1
Voedings- en genotmiddelen	10,6	11,5	-0,8
Transportmiddelen	3,9	4,7	-0,9
Overige goederen	2,3	3,2	-0,9
Chemie, rubber, kunststof	16,9	18,7	-1,8
Machines	4,4	6,4	-1,9
Electro	15,5	21,3	-5,7

Bron: CBS, Jaarstatistiek internationale handel.

Uitvoer Nederlands product naar goederensoort: stijgers en dalers in evenwicht

Niet alleen de wederuitvoer groeide flink minder in 2008, ook voor de uitvoer van Nederlands product geldt dat de groei een stuk lager was. Deze groei bedroeg slechts 0,6 procent terwijl dat in de voorgaande jaren nog steeds rond de 4 procent was. De uitvoer van producten van Nederlandse bodem bleef iets achter bij de toename van de relevante wereldhandel. De relatief slechte prestatie heeft te maken met de wereldwijde economische vertraging, waarbij vooral de situatie van Duitsland, de belangrijkste handelspartner van Nederland, bepalend is (zie kader 2.c). Daarnaast heeft de lichte stijging van de relatieve arbeidskosten per eenheid product ten opzichte van de concurrenten de concurrentiepositie enigszins aangetast.

De uitvoer van Nederlandse producten is van groter belang voor de Nederlandse economie dan de wederuitvoer omdat de wederuitvoer hooguit een geringe bewerking ondergaat in Nederland en daardoor minder bijdraagt aan het bbp dan de in Nederland geproduceerde goederen.

De bijdrage van de verschillende goederensoorten aan de groei van de uitvoer was zeer verschillend: het aantal stijgers en dalers hield elkaar vrijwel in evenwicht. Ook voor de twee belangrijkste goederencategorieën, de voedingsmiddelen en de chemische producten, gold dit: de voedingsmiddelen lieten een stijging van 2,5 procent zien, terwijl de export van chemische producten met 4,2 procent afnam. De vraag naar chemische producten is conjunctuurgevoeliger dan die naar

voedingsmiddelen. De export van landbouwproducten steeg bijvoorbeeld nog met 4,4 procent. Andere conjunctuurgevoelige productgroepen die een daling lieten zien zijn machines en transportmiddelen.

Uitvoer van financiële, commerciële en bouwdiensten blijft fors toenemen

Het volume van de export van diensten steeg met 4,4 procent. Dit is iets minder dan 2007 toen de groei 5,4 procent bedroeg. Alle dienstencategorieën lieten in 2008 nog een groei zien, enkele namen zelfs nog fors toe. Dit was onder andere het geval bij bouwdiensten (11 procent), commerciële diensten (7 procent) en financiële diensten (15 procent). De omvang van bouwdiensten hangt samen met de uitvoering van bouwprojecten in het buitenland en kan daardoor erg variëren in de tijd. De uitvoer van financiële diensten wordt sterk bepaald door de transacties van bijzondere financiële instellingen en kan daardoor een grillig verloop vertonen in de tijd. Communicatiediensten lieten, evenals vorig jaar, een zeer bescheiden groei zien (2 procent). Het onderdeel postdiensten daalde opnieuw licht, terwijl de telecommunicatiediensten licht groeiden.

2.8 In- en uitvoer naar goederensoort, 2008*

	Uitvoer goederen binnenlandse herkomst		Invoer goederen	
	% volumemutaties	mld euro	% volumemutaties	mld euro
Landbouw- en visserijproducten	4,4	13,5	4,2	14,4
Aardolie, aardgas en overige delfstoffen	11,0	14,4	5,5	41,1
Voedings- en genotmiddelen	2,5	33,3	4,3	23,3
Textiel, kleding en leder	-6,0	2,5	1,6	12,0
Hout en bouwmaterialen	-10,9	2,0	0,4	6,5
Papier, papierwaren en uitgeverij	-5,0	4,5	-0,3	7,2
Aardolieproducten	10,8	29,2	10,5	19,3
Chemie, rubber, kunststofproducten	-4,2	40,1	1,1	51,3
Metaalproducten	0,1	13,6	0,5	28,6
Machines	-2,1	12,1	4,5	20,5
Electrotechnische producten	-6,3	10,7	4,5	74,2
Transportmiddelen	-4,6	11,4	5,9	22,2
Overige goederen	0,6	8,2	2,0	12,9
Totaal ¹⁾	0,6	195,6	3,7	333,5

Bron: CBS, Jaarstatistiek internationale handel.

¹⁾ De totalen van de invoer wijken af van de invoercijfers in tabel 2.7. Dit komt omdat in tabel 2.8 de vervoersmarges en verzekeringen vanaf het exporterende land tot aan de Nederlandse grens zijn meegenomen.

In enkele gevallen was de groei wel flink lager dan in 2007. Dat geldt vooral voor enkele conjunctuurgevoelige dienstencategorieën zoals transportdiensten en reisverkeersdiensten. Deze groeiden met minder dan een half procent. In 2007 was

dit respectievelijk nog 8,1 en 5,7 procent. De afvlakkende groei bij de transportdiensten hangt samen met de afnemende groei van de internationale goederenhandel. Het reisverkeer betreft uitgaven tijdens vakantie- en zakenreizen van buitenlanders in Nederland.

Groei invoer goederen daalt verder

Ook het groeitempo van de goedereninvoer nam af en kwam uit op 3,7 procent. In 2006 en 2007 was dit nog respectievelijk 10,0 en 6,4 procent. De groeivertraging is voor een belangrijk deel veroorzaakt door de teruglopende wederuitvoer die een groot deel van de goedereninvoer uitmaakt. De groei van de wederuitvoer was weliswaar flink lager dan in voorgaande jaren, maar met 4,2 procent nog altijd groter dan de groei van de totale goedereninvoer. Een belangrijk deel van de wederuitvoer is afkomstig van buiten Europa. Het aandeel van de ingevoerde goederen uit Europa daalde opnieuw licht in 2008, van 55,9 procent tot 54,1 procent. De invoer van diensten steeg in 2008 met 3,8 procent. Dat is aanzienlijk meer dan 2007, toen de groei 0,6 procent bedroeg.

In tegenstelling tot de export hebben bij de import vrijwel alle goederengroepen positief bijgedragen aan de groei. Bij de meeste groepen was de groei wel lager dan in 2007. Vooral bij goederencategorieën waar de wederuitvoer een belangrijk aandeel vormt is er sprake van een flinke groeivertraging. Dit is onder andere te zien bij textiel, chemische producten, machines en elektrotechnische producten. Het beeld bij de invoer van diensten is grotendeels hetzelfde als bij de uitvoer van diensten. Ook hier waren bouwdiensten, commerciële diensten en financiële diensten de sterkste groeiers. De reisverkeersdiensten groeiden zeer bescheiden en de vervoersdiensten krompen met 1,8 procent.

Concurrentiepositie verslechtert licht, ruilvoet verbeterd

Als de uitvoerprijzen sterker stijgen dan de invoerprijzen verslechtert de concurrentiepositie. De uit te voeren producten worden immers relatief duurder dan die van de concurrent. Tegelijkertijd verbetert de interne ruilvoet: er wordt relatief minder voor producten betaald dan ontvangen. De uitvoerprijs is in 2008 met een stijging van 4,7 procent iets meer gestegen dan de invoerprijs, die met 4,5 procent toenam. Hierdoor verbeterde de ruilvoet en verslechterde de concurrentiepositie in 2008 marginaal. In 2006 en 2007 was dit andersom: toen verslechterde de ruilvoet en verbeterde de concurrentiepositie enigszins.

Het verschil tussen de waarde van de uitvoer en de invoer is het saldo op de handelsbalans. De stijging van het exportvolume bleef iets achter bij die van het importvolume (3,7 procent). Daarnaast was er sprake van een kleine ruilvoetverbetering. Per saldo heeft dit geresulteerd in een kleine groei van het overschot op de

goederen- en dienstenbalans. Het overschot groeide met 0,6 miljard tot 49,8 miljard euro. Dit is 8,3 procent van het bbp. In 2007 was dit 8,6 procent.

Aandeel Europese Unie stijgt licht

De economische groei in de Europese Unie bedroeg 0,8 procent in 2008, tegen 2,7 procent in 2007. De groeivertraging van 1,9 procentpunt in de Europese Unie houdt gelijke pas met de wereldwijde groeivertraging. Ongeveer 76 procent van de uitvoer van goederen door Nederland blijft in de Europese Unie. Voor het eerst sinds jaren nam in 2008 het aandeel van de Europese Unie overigens weer licht toe. Onze belangrijkste handelspartners binnen de EU zijn Duitsland, België, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Samen nemen ze bijna 55 procent van de Nederlandse uitvoer voor hun rekening.

2.9 Aandeel in de goederenuitvoer per land/regio

	2005	2006	2007	2007 ¹⁾	2008*
	%				
Europese Unie (25)	76,8	76,1	74,9		
Europese Unie (27)				75,4	76,0
w.v.					
Frankrijk	9,1	8,2	8,2		8,1
Duitsland	23,8	24,7	23,6		24,2
België en Luxemburg	12,1	12,8	12,2		12,9
Italië	5,7	5,0	5,0		4,7
Verenigd Koninkrijk	9,2	8,9	9,2		9,2
Overige landen EU	16,9	16,3	16,7	17,3	16,9
Overig West-Europa	2,8	2,8	2,8		2,6
Overig Oost-Europa	2,5	2,7	3,1	2,6	2,4
Azië	8,2	8,2	8,5		8,1
Noord-Amerika	5,2	5,4	5,4		5,0
Afrika	2,0	2,1	2,5		2,7
Midden- en Zuid-Amerika	1,4	1,6	1,7		1,8
Australië en overige landen	1,1	1,1	1,1		1,4

Bron: CBS, Jaarstatistiek internationale handel.

¹⁾ Effect toetreding Bulgarije en Roemenië tot de Europese Unie.

Bij de uitvoer van diensten is het aandeel van de Europese Unie kleiner dan van goederen. Ongeveer de helft van de diensten blijft binnen Europa. Per diensten-categorie kan dit aandeel fors variëren. Diensten die voor een belangrijk deel binnen Europa blijven zijn onder andere reisverkeersdiensten, bouwdiensten en persoonlijke, culturele en recreatieve diensten. Ongeveer driekwart daarvan wordt geëxporteerd naar landen binnen Europa. Diensten met een laag Europees aandeel zijn onder andere royalty's, licenties en overheidsdiensten.

Kader 2.d

Afstand en bbp bepalend voor handel met Nederland

In 2008 bedroegen de internationale handelsstromen van goederen van en naar Nederland gezamenlijk bijna 700 miljard euro. Dit is meer dan het totale Nederlandse bbp. Buurlanden Duitsland en België zijn onze grootste handelspartners. Het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en de Verenigde Staten bezetten plek drie tot en met vijf. China valt net buiten deze top vijf en grootmacht Japan staat op plek tien.

Naar analogie met Newtons gravitatiewet, waarbij de zwaartekracht tussen twee lichamen bepaald wordt door de massa en afstand, kan de handelsstroom tussen twee landen benaderd worden door de omvang van economische activiteit, het bbp, en de afstand tussen de landen. Onderstaande tabel geeft een overzicht van de werkelijke omvang van het handelsverkeer tussen Nederland en andere landen en de met behulp van het eenvoudige gravitatiemodel berekende omvang.

Internationale 'handelskracht', 2008*

Land	Waarde in- en uitvoer	Bbp/Afstand	Gravitatie-model	Werkelijke handelsstromen
	<i>mld euro</i>	<i>mld euro per km</i>	<i>positie</i>	
Duitsland	154,3	5,9	1	1
Verenigd Koninkrijk	54,5	3,5	2	3
Frankrijk	46,8	2,6	3	4
België	81,0	1,9	4	2
Italië	25,1	1,2	5	7
Verenigde Staten	43,7	1,2	6	5
Spanje	18,6	0,7	7	8
Zwitserland	6,8	0,5	8	18
Denemarken	8,5	0,4	9	13
Rusland	18,5	0,4	10	9
China	29,2	0,3	11	6
Japan	12,2	0,3	12	10
Polen	11,3	0,3	13	12

Bron: CBS, Jaarstatistiek internationale handel; IMF: bbp in miljoenen euro's en CEPII, gewogen afstanden in kilometers.

De landen in de topvier van de belangrijkste handelspartners van Nederland worden, afgezien van de positie van België, door het gravitatiemodel goed bepaald. Van de top 13 van de belangrijkste handelspartners worden er twaalf goed 'voorspeld'. Alleen Zweden (in werkelijkheid op nummer 11) ontbreekt in het rijtje en Zwitserland staat er ten onrechte in (in werkelijkheid positie 18).

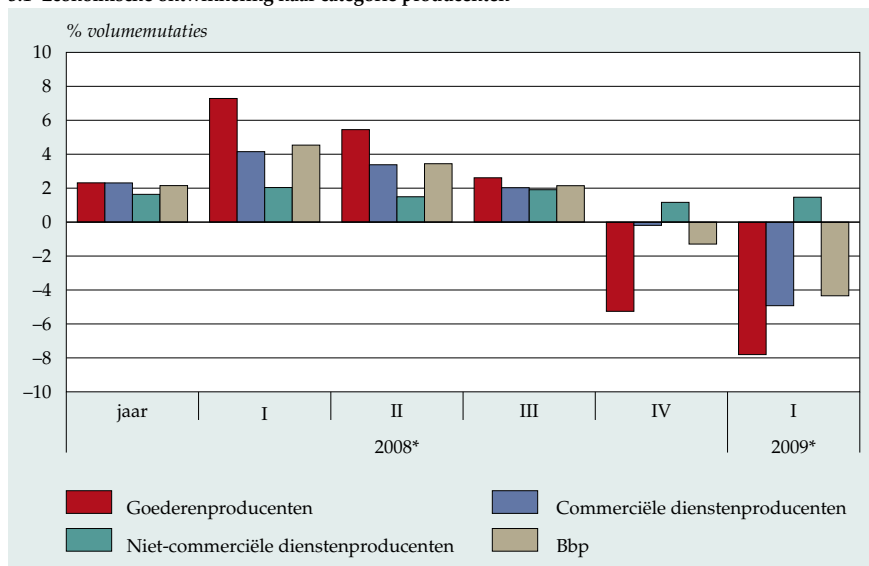
Er is een aantal opvallende zaken. Zo wordt Zwitserland ten onrechte op plaats 8 gezet. Zwitserland heeft een relatief hoog bbp, dat echter voor een belangrijk deel wordt gegenereerd door de financiële dienstverlening. Dit resulteert uiteraard niet in export van goederen. De invoer van Zwitserse goederen door Nederland staat dan ook op de 28e plaats. Ook de uitvoer van Nederlandse producten naar Zwitserland is kleiner dan je op grond van bbp en afstand zou vermoeden. Andere factoren, zoals dat Zwitserland geen lid van de Europese Unie is, spelen hier mogelijk ook een rol. China wordt door het model juist te laag gerangschikt. De hoge positie van China wordt vooral veroorzaakt door de importen van Nederland uit China. Nederland fungeert als doorgeefluik van Chinese goederen naar het Europese achterland.

Naast economische omvang en de afstand die overbrugd moet worden kunnen ook zaken als geografische ligging (zeehavens, monding grote rivieren), cultuur, specialisaties, gevoerde muntheid, quota's en invoerheffingen bepalend voor de handelsactiviteit tussen twee landen zijn. Het eenvoudige gravitatie-model houdt geen rekening met dergelijke factoren.

3. Productie

In de loop van 2008 kreeg Nederland te maken met de kredietcrisis; de ontwikkeling van de Nederlandse economie was in 2008 dan ook duidelijk minder voorspoedig dan in de jaren 2006 en 2007. De groei van de commerciële dienstverlening halveerde ruim, terwijl ook het groeitempo van de goederenproducenten terugliep. Met name de groei van de handel en het vervoer nam flink af. De productie van de industrie kromp voor het eerst sinds jaren licht en ook de horeca werd met een flinke omzetsdaling geconfronteerd. De delfstoffenwinning liet daarentegen een forse groei zien, als gevolg van een sterk gestegen buitenlandse vraag naar aardgas in de eerste helft van het jaar. Maar ook de bouwnijverheid en de energie- en waterleidingbedrijven deden het goed. Ook de banken noteerden nog een stevige productiegroei. De productieontwikkeling van de niet-commerciële dienstverleners lag lager dan die van de rest van de economie. Alleen de zorg kent nog een ruime en stabiele groei.

3.1 Economische ontwikkeling naar categorie producenten

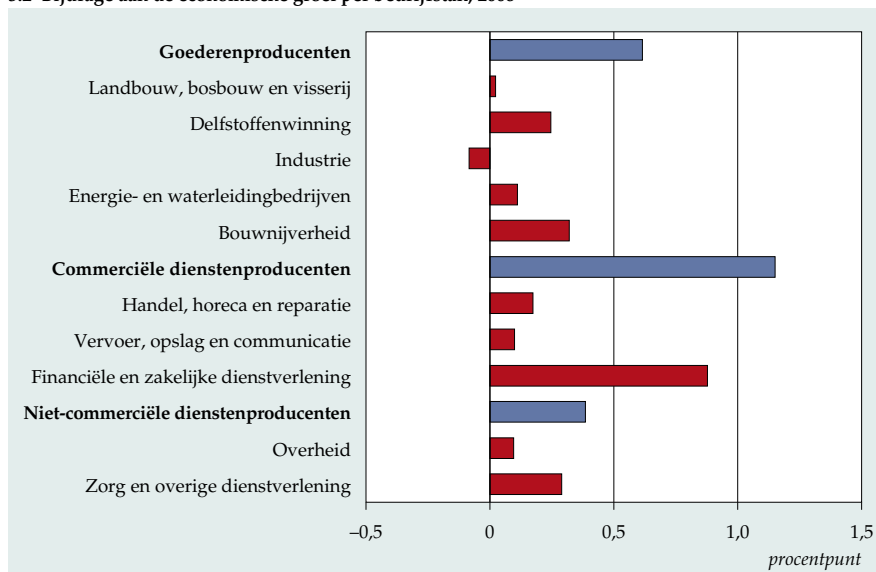
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

De kredietcrisis resulteerde in een omslag van groei naar krimp in het vierde kwartaal. Dit was de eerste krimp van de economie in meer dan vijf jaar. De sterkste teruggang was te zien bij de goederenproducenten (vooral delfstoffenwinning en industrie), waar groei omsloeg in een forse krimp. De groeivertraging van de commerciële dienstverlening bleef in het vierde kwartaal nog beperkt tot een nulgroei. In het eerste kwartaal van 2009 heeft de recessie zich echter verdiept, waardoor ook de commerciële dienstverlening door een krimp is getroffen.

Het volume van de totale toegevoegde waarde uitgedrukt in basisprijzen¹⁾ steeg in 2008 met 2,2 procent. Onder invloed van fors opgelopen energieprijzen stegen in 2008 de verbruiksprijzen gemiddeld een stuk sneller dan de productieprijzen, met als gevolg dat de groei van de toegevoegde waarde net als voorgaande jaren achterbleef bij de groei van de productiewaarde. Het laatste jaar waarin de groei van de toegevoegde waarde die van de productiewaarde overtrof, was 2003.

Met uitzondering van de industrie leverden in 2008 alle bedrijfstakken een positieve bijdrage aan de groei van de economie. Evenals in voorgaande jaren was de bijdrage aan de groei van de commerciële dienstverleners het grootst. Zij namen 1,2 procentpunt van de totale groei van 2,2 procent voor hun rekening. In deze bijdrage hebben de financiële en zakelijke dienstverleners veruit het grootste gewicht. Dankzij de forse groei van de delfstoffenwinning en de bouwnijverheid was de bijdrage van de goederenproducenten relatief groter dan in 2007 en kwam uit op 0,6 procentpunt. De overheid en de zorg leverden een bijdrage van 0,4 procentpunt aan de economische groei, eveneens iets meer dan in het voorgaande jaar.

3.2 Bijdrage aan de economische groei per bedrijfstak, 2008*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

¹⁾ Bij het vergelijken van bedrijfsklassen is de toegevoegde waarde in *basisprijzen* de meest zinvolle indicator. Als maatstaf voor de economische groei wordt standaard de volumemutatie van het bbp in *marktprijzen* gehanteerd. Het bbp in marktprijzen, waarin ook handels- en vervoersmarges van derden en het saldo van productgebonden belastingen en productgebonden subsidies zijn verdisconteerd, is in 2008 met 2,0 procent gestegen.

De stijging van de arbeidsproductiviteit was in 2008 met 0,9 procent bescheiden. Deze stijging is de resultante van de volumegroei van de toegevoegde waarde met 2,2 procent en de stijging van de werkgelegenheid met 1,2 procent. De toename van de arbeidsproductiviteit was lager dan in 2007, hetgeen samenhangt met de omslag van de conjunctuur in de loop van 2008. De neergaande conjunctuur had een nog groter neerwaarts effect op de multifactorproductiviteit, de efficiëntie waarmee de productiemiddelen arbeid en kapitaal konden worden ingezet. De multifactorproductiviteit steeg in 2008 met slechts 0,3 procent, de laagste stijging sinds 2002. Bedrijven konden de inzet van arbeid en kapitaal niet direct aanpassen aan de afnemende vraag aan het einde van 2008. De overcapaciteit die hierdoor ontstond, drukte de multifactorproductiviteit. De productiviteitsstijging was wel hoger dan aan het begin van de vorige conjuncturele neergang: in 2001 daalde de multifactorproductiviteit met 0,2 procent. In het artikel *Welvaartsgroei en productiviteit* wordt uitgebreid stilgestaan bij de ontwikkeling van de multifactorproductiviteit.

3.3 Multifactorproductiviteitsontwikkeling naar bedrijfstak

	1996/2001	2002/2008*	2006	2007*	2008*
	%				
Landbouw, bosbouw en visserij	-0,4	1,3	1,7	0,5	0,6
Delfstoffenwinning	0,1	-0,9	-0,2	-0,3	0,0
Industrie	0,7	0,7	1,0	0,7	-0,4
Energie- en waterleidingbedrijven	0,2	1,3	0,1	0,5	0,2
Bouwnijverheid	-0,4	0,3	0,2	1,5	1,4
Handel, horeca en reparatie	1,5	1,5	2,9	1,2	0,3
Vervoer, opslag en communicatie	1,8	1,7	1,7	1,5	0,4
Financiële en zakelijke dienstverlening ¹⁾	-0,3	1,1	1,2	1,7	1,0
Overheid					
Zorg en overige dienstverlening ²⁾	-0,3	-0,1	0,0	0,7	-0,3
Commerciële sector³⁾	0,7	1,2	1,6	1,4	0,3

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

¹⁾ Exclusief verhuur van en handel in onroerend goed en verhuur van roerende goederen.

²⁾ Exclusief particuliere huishoudens met personeel.

³⁾ Betreft de totale economie exclusief overheid, verhuur van en handel in onroerend goed, verhuur van roerende goederen en particuliere huishoudens met personeel.

De uitstoot van broeikasgassen is in 2008 nagenoeg onveranderd gebleven. Ook het energieverbruik bleef, ondanks de economische groei van 2 procent, vrijwel gelijk. Hoewel de fysieke hoeveelheid aardgas en aardolie in de Nederlandse bodem door productie verder is afgenomen, is de monetaire waarde van de resterende reserves sterk gestegen. Dit wordt veroorzaakt door de vooral de laatste jaren sterk opgelopen prijs van aardgas en aardolie.

3.4 Bedrijfstakkenoverzicht, 2008*

	Aandeel in totale toegevoegde waarde	Waarde			Prijs			Volume			Arbeid ¹⁾		Milieu			
		Productie	Verbruik	Toegevoegde waarde	Productie	Verbruik	Toegevoegde waarde	Productie	Verbruik	Toegevoegde waarde	Volume	Productiviteit	Broeikas-effect	Verzuring		
	%	% mutatie t.o.v. 2007														
Bedrijfstakken																Bedrijfstakken
Landbouw, bosbouw en visserij	1,8	2,3	10,0	-9,8	0,2	7,1	-10,8	2,1	2,7	1,1	-1,7	2,9	10,3	-1,5		Landbouw, bosbouw en visserij
Delfstoffenwinning	4,1	31,7	10,1	39,2	23,7	7,6	28,9	6,5	2,3	8,0	-1,2	9,4	-9,2	6,5		Delfstoffenwinning
Industrie	13,6	6,6	8,1	2,4	6,5	7,7	3,0	0,1	0,3	-0,6	0,6	-1,2	-9,0	-8,5		Industrie
voedings- en genotmiddelenindustrie	2,7	7,3	8,3	4,5	7,1	7,5	5,9	0,2	0,7	-1,3	-1,4	0,1	-3,7	-7,5		voedings- en genotmiddelenindustrie
textiel- en lederindustrie	0,2	-3,4	-2,3	-6,3	1,4	2,4	-1,2	-4,7	-4,6	-5,1	2,1	-7,1	-2,7	-9,3		textiel- en lederindustrie
papierindustrie, uitgeverijen en drukkerijen	1,4	-0,8	0,6	-2,9	1,2	2,6	-0,8	-2,0	-1,9	-2,1	-1,0	-1,1	-6,9	-11,9		papierindustrie, uitgeverijen en drukkerijen
aardolie-industrie	0,7	31,4	30,4	42,0	20,4	20,0	23,9	9,2	8,6	14,6	2,5	11,8	1,0	-12,5		aardolie-industrie
chemische basisproductenindustrie	1,5	3,1	5,8	-6,6	8,0	10,9	-2,3	-4,6	-4,6	-4,4	-0,6	-3,9	-21,6	-6,4		chemische basisproductenindustrie
chemische eindproductenindustrie	0,6	5,1	5,1	5,2	4,1	4,4	2,8	1,0	0,7	2,3	-2,0	4,4	-5,6	-2,2		chemische eindproductenindustrie
rubber- en kunststofindustrie	0,4	-0,8	-0,4	-1,7	3,0	3,2	2,2	-3,6	-3,5	-3,9	0,7	-4,5	1,0	-9,0		rubber- en kunststofindustrie
basismetaal- en metaalproductenindustrie	1,6	5,3	5,1	5,8	3,9	3,9	3,9	1,4	1,2	1,9	0,9	0,9	-0,9	-7,7		basismetaal- en metaalproductenindustrie
machine-industrie	1,3	-0,9	-0,5	-1,7	2,8	3,2	1,9	-3,5	-3,6	-3,5	3,7	-7,0	11,6	-1,6		machine-industrie
elektrotechnische industrie	0,7	1,0	1,7	-1,8	1,7	2,3	-1,2	-0,6	-0,6	-0,6	-0,0	-0,6	-1,9	-6,1		elektrotechnische industrie
transportmiddelenindustrie	0,7	5,4	5,5	5,3	3,1	3,0	3,5	2,2	2,4	1,8	2,8	-1,0	21,9	14,7		transportmiddelenindustrie
overige industrie	1,7	4,0	5,1	2,7	3,5	4,7	2,1	0,5	0,3	0,7	1,1	-0,4	2,8	3,5		overige industrie
Energie- en waterleidingbedrijven	2,0	14,3	18,1	5,2	9,4	13,5	-0,3	4,5	4,1	5,5	4,3	1,1	-2,9	-19,3		Energie- en waterleidingbedrijven
Bouwnijverheid	5,8	9,7	9,9	9,5	3,7	3,8	3,5	5,8	5,9	5,8	1,7	4,0	10,0	2,6		Bouwnijverheid
burgerlijke en utiliteitsbouw	2,4	11,1	11,7	9,5	3,3	3,9	2,0	7,5	7,5	7,3	0,8	6,5	9,8	2,7		burgerlijke en utiliteitsbouw
grond-, water- en wegebouw	1,0	7,6	7,1	8,6	4,9	4,9	4,8	2,6	2,1	3,6	2,7	0,9	9,7	1,2		grond-, water- en wegebouw
overige bouwnijverheid	2,3	9,1	8,4	9,9	3,5	2,7	4,5	5,4	5,6	5,2	2,1	3,0	10,6	4,1		overige bouwnijverheid
Handel, horeca en reparatie	14,3	2,1	3,9	0,7	1,3	3,7	-0,5	0,7	0,1	1,2	-0,1	1,3	11,4	2,9		Handel, horeca en reparatie
handel en reparatie	12,6	2,3	3,9	1,1	1,0	3,3	-0,7	1,3	0,6	1,9	0,6	1,3	10,3	1,2		handel en reparatie
horeca	1,7	0,4	3,6	-2,8	3,6	5,8	1,3	-3,1	-2,1	-4,1	-3,8	-0,2	13,6	10,4		horeca
Vervoer, opslag en communicatie	6,6	2,5	4,7	-0,2	1,7	4,5	-1,6	0,7	0,2	1,4	0,8	0,7	3,5	4,0		Vervoer, opslag en communicatie
vervoer en dienstverlening t.b.v. vervoer	4,4	4,8	6,6	2,3	3,7	6,0	0,7	1,0	0,6	1,6	1,6	-0,0	3,6	4,0		vervoer en dienstverlening t.b.v. vervoer
post en telecommunicatie	2,2	-2,3	0,1	-4,8	-2,4	1,0	-5,9	0,1	-0,8	1,1	-2,6	3,8	-0,9	-6,4		post en telecommunicatie
Financiële en zakelijke dienstverlening	28,3	6,3	6,7	6,1	2,9	2,9	2,8	3,4	3,7	3,1	2,6	0,5	8,6	0,1		Financiële en zakelijke dienstverlening
financiële instellingen	6,2	9,9	9,0	11,0	4,0	2,7	5,4	5,7	6,1	5,3	-1,2	6,6	7,2	-2,9		financiële instellingen
verhuur van en handel in onroerend goed	8,2	2,8	3,7	2,5	1,7	2,2	1,6	1,1	1,5	0,9	2,9	-2,0	10,3	-2,7		verhuur van en handel in onroerend goed
uitzendbureaus	3,2	8,3	7,9	8,3	4,4	3,6	4,5	3,7	4,1	3,7	1,4	2,3	12,2	3,5		uitzendbureaus
overige zakelijke dienstverlening	10,8	5,9	6,4	5,5	2,6	3,3	1,9	3,3	2,9	3,6	4,3	-0,7	8,5	2,1		overige zakelijke dienstverlening
Overheid	11,1	5,8	8,1	4,4	4,0	4,8	3,5	1,7	3,1	0,9	0,5	0,4	9,5	1,8		Overheid
Zorg en overige dienstverlening	12,4	5,4	6,4	4,9	2,9	3,6	2,5	2,5	2,7	2,3	2,2	0,2	4,7	4,1		Zorg en overige dienstverlening
Huishoudens													4,1	4,1		Huishoudens
Totaal	100,0	6,4	7,7	4,8	4,3	5,7	2,6	2,0	1,9	2,2	1,2	0,9	0,2	-0,4		Totaal
goederenproducenten	27,2	8,7	9,3	7,4	6,7	7,5	4,9	1,9	1,7	2,3	0,7	1,6	-2,5	-4,1		goederenproducenten
commerciële dienstenproducenten	49,2	4,4	5,5	3,6	2,2	3,5	1,2	2,1	1,9	2,3	1,3	1,0	5,2	3,8		commerciële dienstenproducenten
niet-commerciële dienstenproducenten	23,5	5,6	7,2	4,7	3,4	4,2	3,0	2,1	2,9	1,6	1,5	0,1	1,4	1,1		niet-commerciële dienstenproducenten

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

¹⁾ Werkzame personen.

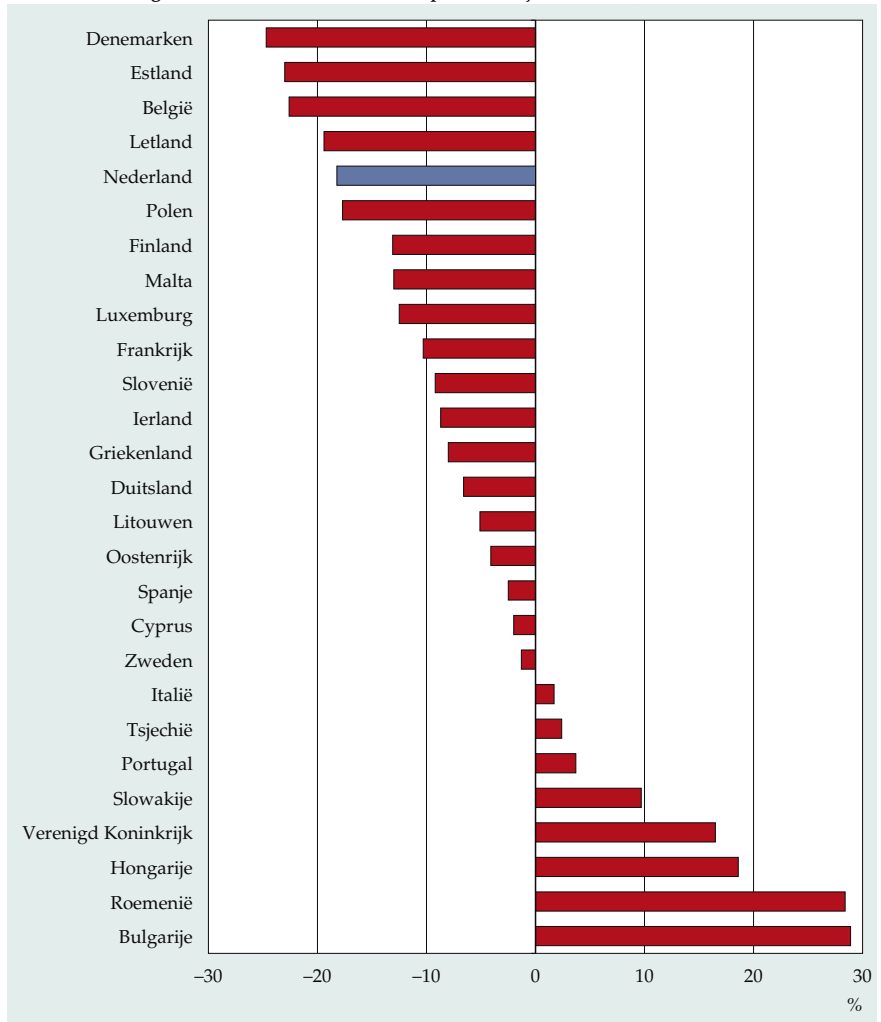
door de verruiming van het melkquotum met 2,5 procent. Verder nam de aanvoer van varkens bij slachterijen toe.

De landbouw had gemiddeld hetzelfde prijsniveau als in 2007, maar de prijsontwikkeling van de afzonderlijke producten varieerde sterk. Door het grote Europese aanbod in 2008 en het hoge prijsniveau in 2007 zijn de prijzen van graan fors gedaald. In 2007 werd de graanprijs extra opgedreven door een grotere vraag naar biobrandstoffen, waardoor diervoeders fors duurder werden. Door de lagere prijzen van graan in 2008 werd weliswaar na de oogst een daling van de voerprijzen ingezet, maar steeg de prijs op jaarbasis nog aanzienlijk. Net als bij het graan lagen ook de prijzen van aardappelen en uien onder het niveau van een jaar eerder. Ook de afzetprijzen in de tuinbouw daalden bijna over heel de linie. Alleen de prijzen van appels en peren zijn gestegen. De slechte prijsvorming van belangrijke tuinbouwgewassen werd veroorzaakt door toegenomen buitenlandse concurrentie. Daarnaast wordt aangenomen dat de slechte marktpositie van groentetelers een belangrijke oorzaak is voor de prijsdruk. Hierdoor gaat de telerprijs en de consumentenprijs steeds verder uit elkaar lopen.

De prijsvorming in de veehouderij was veel gunstiger dan in de akkerbouw en de tuinbouw. Vooral de melkprijs was flink hoger dan een jaar eerder. In 2007 nam de melkprijs eveneens toe door de toenemende vraag naar zuivelproducten in het Verre Oosten en door een krappere aanbod op de wereldmarkt. Dit effect werkte nog door in de ontwikkeling van de melkprijs in de eerste helft van 2008. Na het slechte jaar 2007 voor de varkenshouderij ontvingen boeren in 2008 fors hogere prijzen voor vleesvarkens en biggen. Ook pluimveehouders zagen de afzetprijzen voor kuikens toenemen, maar de prijs voor eieren daalde. In het begin van het jaar waren de prijzen voor eieren weliswaar hoger dan een jaar eerder, maar in de tweede helft van het jaar kwamen de prijzen onder druk te staan.

Het inkomen van de gehele landbouw (het totaal van de loonsom en het exploitatie-overschot) was in 2008 flink lager dan in 2007. Dit werd vooral veroorzaakt doordat de verbruiksprijs door de hogere kosten van met name diervoeder en aardgas sterk steeg, terwijl de afzetprijs gelijk bleef. Vooral de akker- en tuinbouw zagen het inkomen fors dalen. Veehouders profiteerden weliswaar van de sterk gestegen prijzen voor melk en varkens, maar zagen hun inkomen toch krimpen door de hogere verbruiksprijzen. Daarmee behoort Nederland met Denemarken, Estland, België en Letland tot de EU-landen waar het landbouwincome per arbeidsjaar in 2008 het meest is gedaald.

3.6 Ontwikkeling reëel netto-landbouwinkomen per arbeidsjaar in de EU, 2008*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008; Eurostat.

Forse aardgasproductie

De productie van de delfstoffenwinning, die voor meer dan 90 procent uit de productie van aardgas bestaat, was in 2008 één van de snelste groeiers van de economie. In totaal werd in de delfstoffenwinning 8 procent meer aardgas verkocht, door een grotere vraag vanuit het buitenland. Het grootste aandeel van de aardgasproductie kwam in 2008 uit het Groningenveld, nadat vele jaren lang de kleine velden het grootste aandeel leverden. Naast de binnenlandse productie van aardgas wordt er ook aardgas ingevoerd uit Rusland en Noorwegen. Een deel hiervan wordt doorverkocht aan andere landen.

In de eerste drie kwartalen lag de toegevoegde waarde 18 procent hoger dan een jaar eerder, maar in het laatste kwartaal was de volumegroei fors negatief. Vooral de industrie en de energiebedrijven werden in het vierde kwartaal geraakt door de kredietcrisis. Door de economische teruggang in deze sectoren was de vraag naar aardgas kleiner en werd er minder geproduceerd. Per saldo was de bijdrage van de delfstoffenwinning van 0,25 procentpunt aan de groei van de economie hoger dan in 2007.

De energieprijzen hadden in 2008 een grillig verloop. De olieprijs varieerde tussen ongeveer 100 dollar per vat in de eerste maanden, ongeveer 150 dollar per vat halverwege het jaar en minder dan 40 dollar in de laatste maanden. De aardgasprijs is gekoppeld aan de olieprijs. Voor de delfstoffenwinning pakte de ontwikkeling van de olieprijs in 2008 gunstig uit. Op jaarbasis was de prijs van aardgas 25 procent hoger dan in 2007. Ondanks dat de olieprijs in het laatste kwartaal drastisch daalde, steeg de prijs van aardgas in het vierde kwartaal. Dit komt doordat de aardgasprijs vertraagd reageert op de olieprijs, aangezien een groot deel van de aardgasverkoop zijn vastgelegd in langetermijncontracten. De olieprijsdaling die in de tweede helft van het jaar optrad zal pas zijn weerslag krijgen op de prijs van aardgas in het eerste kwartaal van 2009. Door de forse prijsstijging van aardgas en de groei van het productievolume namen de verdiensten in de Nederlandse delfstoffenwinning in 2008 toe met bijna 35 procent.

3.7 Prijs van ruwe olie (Brent), 2008

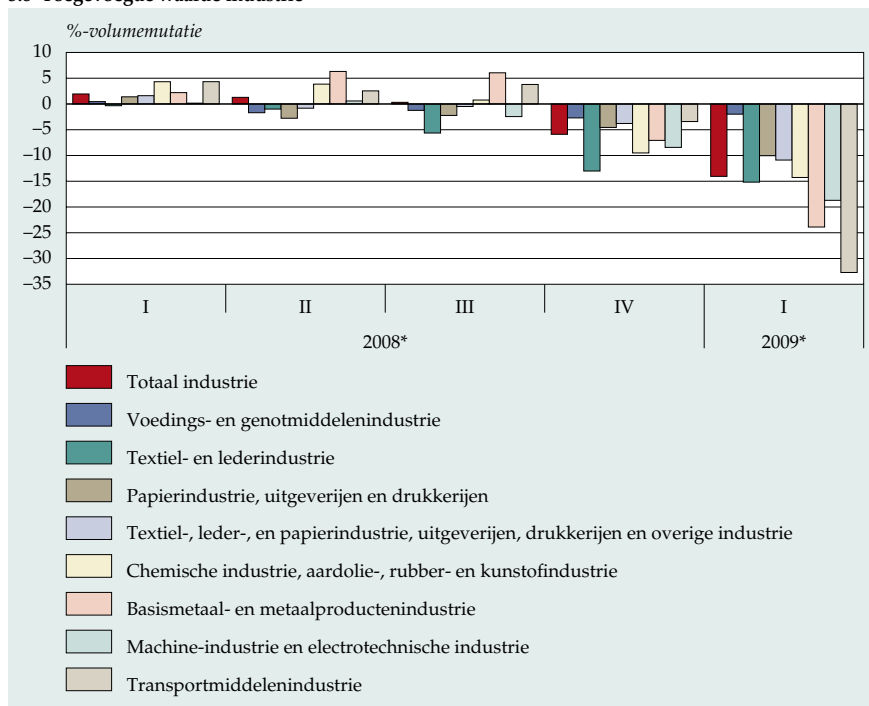
Bron: CBS, Wereldmarktprijzen per dag.

Forse omslag industrie in het vierde kwartaal

Na de mooie groeicijfers van de afgelopen jaren liet de industrie in 2008 een krimp zien van 0,6 procent. In de eerste drie kwartalen groeide de industrie nog wel met 1,2 procent, maar het groeitempo nam ieder kwartaal af. In het vierde kwartaal kromp de industriële productie met 5,9 procent ten opzichte van een jaar eerder. Deze omslag is het gevolg van de sterke krimp van de export en een afname van de investeringen.

De geringere vraag naar nieuwe machines en transportmiddelen zorgde voor een forse daling bij zowel de transportmiddelenindustrie als de machinebouw. Bij de transportmiddelenindustrie vond een ongekende afname van het aantal orders plaats in het laatste kwartaal van 2008 en het begin van 2009. De productie van (bedrijfs-)auto's werd dan ook drastisch omlaag gebracht. Machines, installaties en transportmiddelen werden onder hun maximale capaciteit ingezet. De bezettingsgraad daalde en de vraag naar kapitaalgoederen nam af. Hierdoor werd in het laatste kwartaal ook de basismetaalindustrie getroffen. Onder deze moeilijke omstandigheden maakte een aantal bedrijven in de metaalnijverheid gebruik van de regeling van de overheid om tijdelijk werktijdverkorting en deeltijd-WW in te voeren.

3.8 Toegevoegde waarde industrie

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

Ook andere branches in de industrie werden getroffen door de omslag van de economische conjunctuur. Zo daalde het productievolume van de chemische en de elektrotechnische industrie, en de aardolie- en metaalindustrie in het vierde kwartaal aanzienlijk. De voedings- en genotmiddelenindustrie werd minder hard getroffen door de economische crisis omdat consumenten nou eenmaal blijven eten en drinken. Hierdoor bleef de productie van deze branche op peil. Wel vond een verschuiving plaats in de consumptie van de duurdere A-merken naar goedkopere huismerken.

De afzetprijzen in de industrie namen in 2008 over het algemeen behoorlijk toe, vooral in de voedingsmiddelen- en de aardolie-industrie. Maar de prijzen van de gebruikte grond- en hulpstoffen stegen iets sneller. Ondanks een vrijwel gelijkblijvende productie, werd er uiteindelijk toch meer geld verdiend in de industrie dan een jaar eerder. De multifactorproductiviteit van de industrie daalde in 2008 met 0,4 procent. Vooral arbeid en kapitaalgoederen werden in het vierde kwartaal minder efficiënt ingezet dan in 2007. De arbeidsproductiviteit daalde zelfs met 1,2 procent. Dit was de eerste daling van de arbeidsproductiviteit sinds 1975.

Goed jaar voor de bouw, slechte vooruitzichten

Na de sterke groei in 2006 en 2007 nam de productie van de bouwnijverheid in 2008 verder toe. In het vierde kwartaal van 2008 liep de groei wel terug. Omdat bouwbedrijven werken aan eerder vastgelegde opdrachten, werkt de economische neergang met vertraging door op de bouwproductie. De orderportefeuille van bedrijven in de woning- en utiliteitsbouw liep vanaf september scherp terug. Dit betekent dat er weinig nieuwe opdrachten zijn bijgekomen en dat 2009 een slecht jaar voor de bouw zal worden.

Net als in het voorgaande jaar was de productiegroei van woningen en bedrijfsgebouwen in 2008 gemiddeld hoog. In het laatste kwartaal daalde echter de productie van woningen en vertraagde de productiegroei van bedrijfsgebouwen. De nieuwe opdrachten bij architecten, uitgedrukt in bouwsommen, namen met bijna 35 procent af. Deze afname vertaalde zich al in een terugval van de orderportefeuilles van bouwbedrijven. Het aantal aangevraagde bouwvergunningen voor woningen en bedrijfsgebouwen steeg in het laatste kwartaal nog wel. Dit betekent dat de vergunningen weliswaar werden aangevraagd, maar nog niet met de bouw kon worden gestart. Dit komt doordat woningen in grote projecten pas gebouwd worden als ongeveer 70 procent is verkocht. De verkoop van nieuwe woningen daalde in het laatste kwartaal met 49 procent ten opzichte van een jaar eerder. Hierdoor kregen projectontwikkelaars problemen met de kredietverstrekking en werden projecten uitgesteld of afgeblazen.

3.9 Orderportefeuille van nieuwe woningen en gebouwen

Bron: EIB.

Ook de vooruitzichten voor het groot onderhoud aan gebouwen zijn somber. Bedrijven zullen door de economische neergang minder investeren. Het kleine onderhoud door loodgieters, schilders en timmerlieden, is minder conjunctuurgevoelig. De uitgaven hiervoor zijn vooral afhankelijk van de omvang van de bouwvoorraad, de leeftijd en de samenstelling van gebouwen.

Evenals in 2007 presteerden aannemers in de grond-, weg- en waterbouw het slechtste van de totale bouw. In het vierde kwartaal van 2008 daalde het productievolume van deze branche. Ook voor 2009 is het vooruitzicht somber. Door de daling van de woning- en utiliteitsbouw, staan ook activiteiten zoals het bouwrijp maken van grond, straatwerk en het leggen van kabels en leidingen onder druk. Daarnaast zullen de investeringen in de grond-, weg- en waterbouw door bedrijven afnemen. Uit de Rijksbegroting blijkt dat de investeringen in grond-, weg- en waterbouw door de overheid nog wel zullen toenemen. Ook in het voorjaar van 2009 genomen kabinetsmaatregelen om bepaalde bouwprojecten versneld te gaan uitvoeren, kunnen de investeringen een impuls bezorgen.

De productieprijzen in de bouw stegen in 2008 gemiddeld even hard als de verbruiksprijzen. Omdat over het gehele jaar gezien beduidend meer werd geproduceerd, steeg het inkomen van de bouwnijverheid flink. De multifactorproductiviteit steeg in 2008 met 1,4 procent, de hoogste stijging van alle bedrijfstakken. Sinds 2004 is de productiviteit met ruim 4 procent gestegen, hetgeen de productiviteitsdalingen uit de periode tussen 1995 en 2004 compenseerde. Het productiviteitsniveau lag in 2008 weer op het niveau van 1995.

In de tweede helft van 2008 daalde de productiewaarde van de horeca en vanaf het vierde kwartaal laat deze krimp een versnelling zien. De krimp in het eerste kwartaal van 2009 was met 6 procent het dubbele van die in het vierde kwartaal. De hotels en cafés laten begin 2009 zelfs een omzetsdaling zien van rond de 9 procent ten opzichte van een jaar eerder. Alleen de categorie 'overige logies' (vakantie-huisjes, kampeerterreinen e.d.) en de cafetaria's boekten nog enige groei. Er lijkt een verschuiving naar goedkopere alternatieven op gang te zijn gekomen. Omdat de economie niet lang voor de invoering van het rookverbod (1 juli) omsloeg, is het precieze effect van het rookverbod op het horecabezzoek moeilijk te bepalen. De aanscherping van de Tabakswet had overigens niet alleen een negatieve invloed op de productiewaarde van de horeca, maar ook op de verkoop van sigaretten en shag in de detailhandel.

Het aantal gasten in zowel hotels als in de 'overige logies' daalde in 2008 met bijna 4 procent. Het totale aantal overnachtingen daalde met ruim 4 procent. Gemiddeld werd er dus iets korter per keer in een logiesaccommodatie verbleven. Vooral het aantal buitenlandse gasten en hun aantal overnachtingen nam sterk af. Door de hogere prijzen steeg de productiewaarde van de logiesaccommodaties in 2008 toch nog iets.

Omslag in het vierde kwartaal bij de transportbedrijven

Doordat de industriële productie in de loop van het jaar terugliep, kreeg ook de vervoerssector het zwaar. Het productievolume steeg slechts met 1,0 procent ten opzichte van een jaar eerder. Dat de cijfers voor 2008 niet slechter zijn komt doordat de bestaande voorraden nog werden verhandeld en dus vervoerd moesten worden. Binnen de vervoerssector had de luchtvaart de meeste problemen; de binnenvaart groeide daarentegen nog fors.

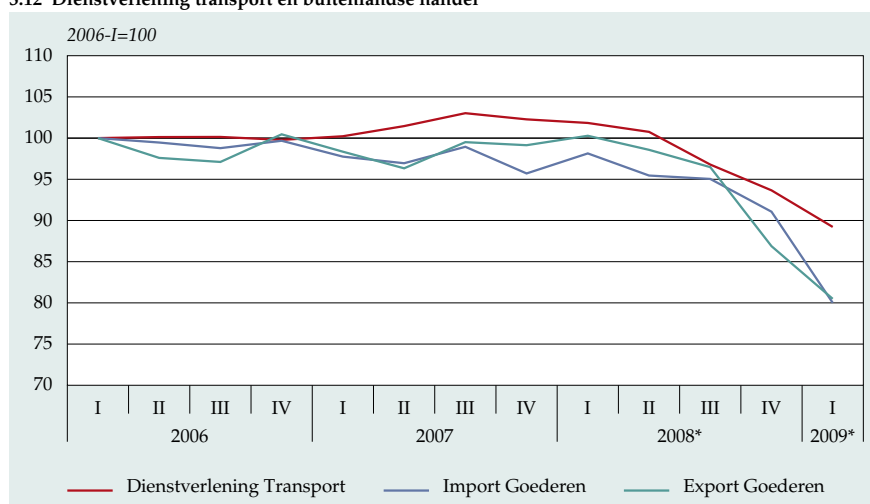
De historisch hoge brandstofprijzen in het midden van 2008 speelden de vervoersbranche ook parten. Dit is zichtbaar in de sterke prijsstijging bij het intermediaire verbruik van ongeveer 7 procent. Het prijsniveau van de verschillende brandstoffen lag ongeveer 20 procent hoger dan een jaar eerder.

In het eerste halfjaar van 2008 werden meer goederen vervoerd dan een jaar eerder in dezelfde periode, maar gedurende het laatste halfjaar nam de goederenstroom gestaag af. De transportsector is sterk afhankelijk van de handel in goederen. Vanaf het tweede kwartaal van 2008 zakte het volume van de export in, waarna vanaf het derde kwartaal ook de transportsector steeds minder had te vervoeren. In het laatste kwartaal van 2008 nam het productievolume af met bijna 4 procent ten opzichte van het vierde kwartaal van 2007. De effecten van de crisis voor het goederenwegvervoer zullen in 2009 zeker zichtbaarder worden als gevolg van de verdere economische krimp. Volgens voorlopige cijfers daalde het productie-

volume in het eerste kwartaal van 2009 met bijna 10 procent ten opzichte van een jaar eerder.

De zeevaart en de binnenvaart lieten in 2008 nog een stijging van het productievolume zien van bijna 5 procent respectievelijk bijna 8 procent. De sterke groei van de binnenvaart wordt verklaard door een slecht eerste kwartaal in 2007 door een langdurige stremming van de Rijn bij Keulen. Hierdoor liet het eerste kwartaal van 2008 een relatief sterke stijging zien van ruim 18 procent ten opzichte van een jaar eerder. Naar verwachting zal het ladingaanbod als gevolg van de crisis snel afnemen, waarna ook de scheepvaart de gevolgen van de crisis zal ondervinden. De eerste uitkomsten voor het eerste kwartaal van 2009 lieten dit al zien. De prijzen in de zeevaart stonden onder druk en het productievolume van de binnenvaart daalde met meer dan 15 procent ten opzichte van een jaar eerder.

3.12 Dienstverlening transport en buitenlandse handel

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

Na twee redelijk stabiele jaren kwam de luchtvaartsector in 2008 in een vrije val terecht. Vanaf het tweede kwartaal was de groei eruit en in het laatste half jaar is deze omgeslagen in een krimp. In het vierde kwartaal is het productievolume gedaald met ruim 11 procent ten opzichte van het vierde kwartaal van 2007. Ondanks de productiestijging in het eerste halfjaar heeft de sterke daling in het laatste halfjaar er toe geleid dat het productievolume over 2008 ruim 3 procent kleiner was dan in 2007.

Vooraf bij het goederenvervoer waren de gevolgen van de crisis merkbaar. Maar ook zakenmensen besloten goedkoper en minder te vliegen. De invoering van de vliegtaks op 1 juli heeft er voor gezorgd dat veel mensen voor hun vakantie zijn

uitgeweken naar buitenlandse luchthavens. Door de vliegtaks steeg de prijs voor de consument het laatste half jaar gemiddeld een kleine twee procent extra.

De postbedrijven vervoerden in 2008 ongeveer evenveel als in 2007. De prijzen stegen met ruim 2 procent. Ondanks de crisis deed deze branche het dus nog redelijk. Dit werd vooral veroorzaakt door de koeriersdiensten die het al langer zeer goed doen in vergelijking met de reguliere postbezorging. Het productievolume van de koeriersdiensten steeg met bijna 6 procent tegenover een daling van ruim 2 procent bij de reguliere postbezorging. In het eerste kwartaal van 2009 zijn echter ook bij de koeriersdiensten de activiteiten fors teruggelopen met een 16 procent lager productievolume dan een jaar eerder. Het productievolume van de telecombedrijven bleef in 2008 vrijwel gelijk ten opzichte van 2007. Het eerste kwartaal van 2009 laat echter ook bij de telecom een lichte afname van de productie zien.

Toegevoegde waarde banken hoog ondanks crisis

Het volume van de toegevoegde waarde van de banken²⁾ steeg in 2008 met 9,6 procent. Ondanks de kredietcrisis lijkt het operationele bedrijf van banken het dus goed te doen. De belangrijkste oorzaak hiervoor is dat banken meer zijn gaan produceren bij een nagenoeg gelijkblijvend kostenniveau van intermediaire verbruiksdiensten. De problematiek rondom afboekingen en herwaardingen beperkte zich voornamelijk tot de balans en bleef daarmee buiten de toegevoegde waarde. Een en ander komt aan de orde in 5.3.

Een belangrijke aanjager van de toegenomen productie door banken vormden de indirect verrekende diensten. Naast directe vergoedingen brengen banken een deel van hun kosten voor financiële dienstverlening indirect aan hun klanten in rekening via de rentemarge. Bij het verstrekken van bijvoorbeeld een lening of consumptief krediet komen bank en afnemer een bepaald rentepercentage overeen. Dit percentage wordt opgebouwd uit een aantal componenten zoals: het interbancaire rentetarief, opslagen voor risico en inflatie en voor een deel uit kosten die gerelateerd zijn aan de geleverde dienst. De kosten maken deel uit van de productiewaarde van banken. Bij het aantrekken van spaargelden speelt eenzelfde effect waarbij banken de kosten van hun dienstverlening indirect aan rekeninghouders verrekenen. Doorgaans bieden banken hun depositohouders een wat lager rentepercentage als compensatie voor geboden diensten. Voorbeelden hiervan zijn: de aanwezigheid van een kantoor of de mogelijkheid tot thuisbankieren.

²⁾ Onder banken vallen onder andere: monetaire financiële instellingen, beleggingsinstellingen, special purpose vehicles (spv's) en overige financiële instellingen (OFI's), zie 5.3.

Voor verzekeraars en pensioenfondsen was het afgelopen jaar en tevens het eerste deel van 2009, zeer lastig. Levensverzekeraars hadden te maken met een daling van verkoop van individuele polissen, compensaties in de zogenaamde Woekerpolis-affaire en stijgende uitkeringen. Bij schadeverzekeraars stonden de premies nog steeds onder druk en steeg ook de schadelast, onder andere als gevolg van veranderend claimgedrag van polishouders in de kredietcrisis. Ook de grote brand bij de Universiteit in Delft droeg hieraan bij. Schadeverzekeraars verkochten gemiddeld wel meer polissen dan in 2007. De daling van de winstgevendheid als gevolg van de genoemde ontwikkelingen is deels opgevangen door te snijden in de kosten. Het aantal werknemers in de branche is afgenomen. Huuropbrengsten op direct onroerend goed van (levens)verzekeraars en pensioenfondsen zijn in 2008 wederom gedaald als gevolg van de voortdurende afstoting van direct onroerend goed, wat vervangen is door indirect onroerend goed (onder andere vastgoedfondsen).

Per saldo laat 2008 een lichte daling van het productievolume zien van verzekeraars en pensioenfondsen van 0,6 procent. Het intermediair verbruik is in volume gestegen met ruim 6 procent, onder andere als gevolg van toegenomen verbruik van diensten van financiële hulpbedrijven, toegenomen provisies van banken en een gestegen betaalde rentemarge. Deze bewegingen hebben uiteindelijk geleid tot een daling van de toegevoegde waarde met ruim 7 procent.

Een belangrijke ontwikkeling in pensioenland in 2008 was de oprichting van twee zelfstandige uitvoeringsinstanties, namelijk de Algemene Pensioen Groep³⁾ (APG) en PGGM⁴⁾. Doordat deze instanties behoren tot de bedrijfsgroep financiële hulpbedrijven heeft dit een stijgende invloed gehad op de productie in deze bedrijfsgroep en een dalende invloed bij de verzekeraars en pensioenfondsen. Ook de loonkosten zijn hierdoor gedaald bij de pensioenfondsen, en daarmee ook de toegevoegde waarde.

Groei uitzendbranche weggezakt

De productiewaarde van de uitzendbranche was in 2008 ruim 8 procent hoger dan een jaar eerder. Het volume van de toegevoegde waarde nam over deze periode met bijna 4 procent toe. Zowel de omzet als het aantal uitzend- en uitleenuren is in de loop van 2008 gaan dalen. In de eerste helft van 2008 nam de omzet nog met circa 13 procent toe, terwijl in het tweede halfjaar de omzetstijging nog geen 6 procent bedroeg.

³⁾ Opgericht door het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP).

⁴⁾ Opgericht door het Pensioenfonds Zorg en Welzijn.

Over heel 2008 is het totale aantal uitzend- en uitleenuren nog met bijna 4 procent toegenomen. Het groeitempo nam in de loop van het jaar wel steeds verder af. In het laatste kwartaal van 2008 daalde het totale aantal uren zelfs met een half procent ten opzichte van een jaar eerder. Sinds het herstel van de uitzendmarkt in de tweede helft van 2004 was er niet eerder een daling van het totale aantal uren geregistreerd. In het eerste kwartaal van 2009 is het totaal aantal uren met bijna 8 procent afgenomen.

Voor het eerst sinds 2003 is het aantal uitzenduren (exclusief detachering) licht afgenomen (0,2 procent). In het begin van 2008 werd nog een stijging van ruim 3 procent gemeten, maar in de tweede jaarhelft van 2008 is het aantal uitzenduren met circa 4 procent gekrompen ten opzichte van een jaar eerder. In het eerste kwartaal van 2009 is het aantal uitzenduren met 13 procent verder gedaald.

Het aantal detacheringsuren is in 2008 met 11 procent toegenomen. Hoewel het stijgingstempo in de loop van het jaar afnam, was er in 2008 nog steeds geen sprake van een daling. De detacheringsactiviteiten lopen qua ontwikkeling achter op de uitzendactiviteiten. Zo herstelde de detachering zich pas begin 2005, ongeveer een jaar na de omslag van de uitzendmarkt in 2004. Omdat de uitzendactiviteiten gedurende 2008 in de min doken, zal naar verwachting de detachering in 2009 deze trend volgen.

Relatief hoge groei computerservice- en ingenieursbureaus

Door de nog gunstige economie in het eerste halfjaar steeg het productievolume van de overige zakelijke dienstverlening in 2008 nog met ruim 3 procent. De prijzen van de geproduceerde diensten lagen gemiddeld bijna 3 procent hoger dan in 2007.

Voor de computerbranche was 2008 een goed jaar, al was de groei minder uitbundig dan in 2007. Het productievolume groeide gemiddeld over het jaar ruim 4 procent. Wel verliep het tweede halfjaar van 2008 minder gunstig dan het eerste. In het eerste kwartaal van 2009 is de productie zelfs gekrompen. De branche heeft te lijden van krimpende ICT-budgetten bij opdrachtgevers. Hierdoor worden projecten naar achteren verschoven. Er worden scherpe prijsonderhandelingen gevoerd over aflopende contracten en bestaande contracten worden soms opgebroken. Bedrijven die detacheringspersoneel leveren, merken de krimp het sterkst, want op dit personeel kunnen opdrachtgevers het eenvoudigst bezuinigen. Computerservicebedrijven letten op de kosten door minder uit te geven aan exclusieve leaseauto's en andere extraatjes. Ook onderaannemers en zelfstandigen zonder personeel waaraan werk wordt uitbesteed, merken de gevolgen. In hun vergoedingen wordt gesneden.

Evenals in voorgaande jaren stond het productievolume in de reclamebranche onder druk. In 2008 was de productie bijna 3 procent lager dan in 2007. In de eerste maanden van 2009 heeft de teruggang een versnelling laten zien. Door de verslechterende economische situatie bezuinigen veel opdrachtgevers op hun reclamebudget. Structureel heeft de reclamebranche het al langer moeilijk, onder meer vanwege de verschuiving van papieren naar digitale media.

De ingenieursbranche had in 2008 nog geen last van de crisis. Het productievolume nam met ruim 4 procent toe. Pas vanaf begin 2009 is een terugval in het aantal opdrachten opgetreden. De gevolgen van de economische terugslag verschillen per type opdrachtgever en per deelmarkt. Vooral private opdrachtgevers geven minder orders. De investeringen door overheden en non-profitorganisaties zijn nog wel op peil gebleven. Voor nieuwbouwprojecten worden nog maar weinig ontwerp- en bouwplannen besteld, maar naar ontwerpen voor onderhouds- en renovatieprojecten is wel veel vraag. Opdrachtgevers willen daarmee kosten besparen.

De architecten merkten in de loop van 2008 de gevolgen van de conjuncturomslag in de bouw. Terwijl het aantal verleende bouwvergunningen in het eerste halfjaar ten opzichte van dezelfde periode van 2007 nog met 2 procent toenam, was er in het tweede halfjaar een krimp van 2 procent. De met de vergunningen samenhangende bouwsommen stegen over heel 2008 met bijna 9 procent. De gemiddelde bouwsom per vergunning is dus behoorlijk toegenomen; dit komt doordat het aandeel van de utiliteitsbouw (bedrijfsgebouwen) steeg ten opzichte van de woningbouw. Er was ook een verschuiving in opdrachtgevers: de opdrachten door institutionele beleggers en met name particulieren en instellingen namen flink toe, terwijl die door overheden en woningcorporaties stabiel bleven. In het eerste kwartaal van 2009 zijn de architecten flink door de crisis geraakt. Hun omzet zakte met circa 11 procent in ten opzichte van een jaar eerder.

Door lagere prijzen en de verslechtering van de woningmarkt stond de omzet van notarisdiensten in 2008 onder druk. De prijzen van de notarisdiensten daalden gemiddeld ongeveer anderhalf procent. Per soort transactie liepen ze – net als in de afgelopen jaren – nogal uiteen. Onroerendgoedaktes (goed voor ongeveer tweederde van de omzet) werden 3,5 procent goedkoper. De tarieven van de familie- en ondernemingspraktijk stegen daarentegen met 2 procent. Door toegenomen concurrentie staan de tarieven van onroerendgoedtransacties al langer onder druk. Sinds 2003 zijn ze met 13 procent gedaald. In dezelfde periode stegen de prijzen in de familiepraktijk (testamenten en dergelijke) met 18 procent. Sinds 1999, toen de nieuwe Notariswet werd ingevoerd, is de branche door meer marktwerking commerciëler geworden. Dit heeft tot een verschuiving tussen de tarieven van de verschillende deelmarkten geleid. Er werden in 2008 bijna 10 procent minder woningen verkocht dan in het voorgaande jaar. De prijs van bestaande koopwoningen steeg met minder dan 3 procent. Begin 2009 is de koopwoningmarkt

verder verslechterd. In het eerste kwartaal werden slechts 27 duizend woningen verkocht, tegen bijna 41 duizend in dezelfde periode van 2007. De prijzen van bestaande koopwoningen daalden in dit kwartaal licht.

De verhuur en lease van roerende goederen groeide in 2008 veel minder dan in 2007. De autolease, de hoofdmoot van deze branche, kwam in de loop van het jaar onder druk te staan. Het aantal beëindigde leasecontracten steeg harder dan het aantal nieuwe, terwijl de leaseprijzen nauwelijks werden verhoogd. De gemiddelde catalogusprijs van nieuwe leaseauto's daalde met 5 procent. Dit kwam voor een deel door de toegenomen vraag naar kleinere, zuinigere auto's en ook door de verlaging van de BPM op personenauto's per 2008. Door een verlaging van de fiscale bijtelling voor auto's met een lage CO₂-uitstoot is het aantal geleasede elektrische en hybride auto's flink gestegen.

De totale verkopen van nieuwe auto's daalde in 2008 met 1 procent naar 500 duizend stuks. Hiervan was de helft een auto van de zaak. Er werden in 2008 ongeveer 8 400 minder nieuwe auto's aan lease-maatschappijen verkocht dan in 2007, een daling van 3 procent. De leasemarkt is dus in 2008 harder gekrompen dan de privé-markt voor nieuwe auto's. In de eerste maanden van 2009 heeft de dalende tendens van het vierde kwartaal van 2008 zich versterkt doorgezet. In de periode januari - mei zijn er maar 186 duizend nieuwe auto's verkocht tegen 252 duizend in dezelfde periode van 2007. Bovendien werd de daling gedurende deze periode steeds groter. Dit heeft ongetwijfeld gevolgen voor de omzet en de toegevoegde waarde van autoleasebedrijven. Door de economische teruggang zijn afnemers voorzichtiger geworden met het aangaan van nieuwe verplichtingen. Bovendien staat de restwaarde van leaseauto's onder druk door een stagnatie op de markt voor tweedehandsauto's. Verder is door de kredietcrisis de financiering van wagenparken moeilijker en duurder geworden.

De zorg groeit opnieuw met 3,3 procent

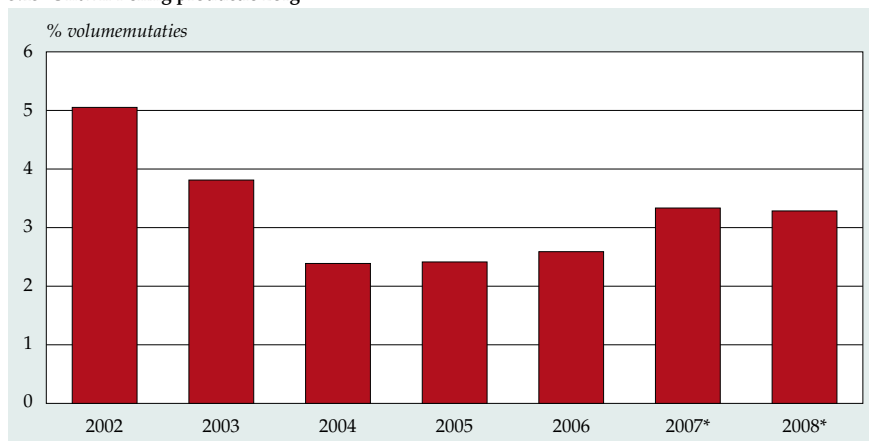
De volumegroei van de zorg was in 2008 met 3,3 procent even groot als vorig jaar. Deze groei is voornamelijk toe te schrijven aan de medische zorgverlening; de welzijnszorg liet een gematigder groei zien. In het eerste kwartaal van 2009 bleef de zorg doorgroeien met ongeveer 3 procent. De economische neergang in de rest van de economie lijkt dus nauwelijks invloed op de zorgsector te hebben.

De medische zorg bestaat onder andere uit ziekenhuizen, geestelijke gezondheidszorg en zelfstandige praktijken. Hiervan groeide de geestelijke gezondheidszorg (GGZ) met 5,9 procent het sterkst, gevolgd door de overige medische zorg: onder andere tandartsen, huisartsen, overige praktijken, arbodiensten en gemeentelijke gezondheidsdiensten. De groei is hier voornamelijk toe te schrijven aan de tandartsen (bijna 7 procent) en de gemeentelijke gezondheidsdiensten (rond de 4 procent).

De toename bij de tandartsen komt onder andere door het openstellen van de periodieke controles voor jongeren tussen 18 en 21 jaar in het basispakket. Voorheen betaalden deze dit zelf, al dan niet via een aanvullende verzekering.

De ziekenhuizen en medisch specialisten groeiden gemiddeld met 3,6 procent. Deze groei kan deels herleid worden op de uitbreiding van het zogeheten B-segment van de Diagnose Behandel Combinaties (DBC's). Dit is het deel van de DBC's waarbij de zorgverzekeraar en zorgaanbieder vrij met elkaar mogen onderhandelen. Dit segment is nu verhoogd van 20 procent naar 34 procent. Daarnaast is de vaste vergoeding bij de medisch specialisten, de zogenoemde lumpsum, afgeschaft wat lijkt te hebben geresulteerd in een toename van het aantal geleverde zorgdiensten. Bij de welzijnszorg (onder andere ouderenzorg, gehandicaptenzorg en kinderopvang) groeide alleen de gehandicaptenzorg nog bovengemiddeld met ruim 3 procent. Daar tegenover staat een lage groei bij de verpleeg- en verzorgingshuiszorg en het overige welzijn met respectievelijk circa 1 en 2 procent.

3.13 Ontwikkeling productie zorg

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

Productie van gemeenten, politie en onderwijs in de plus

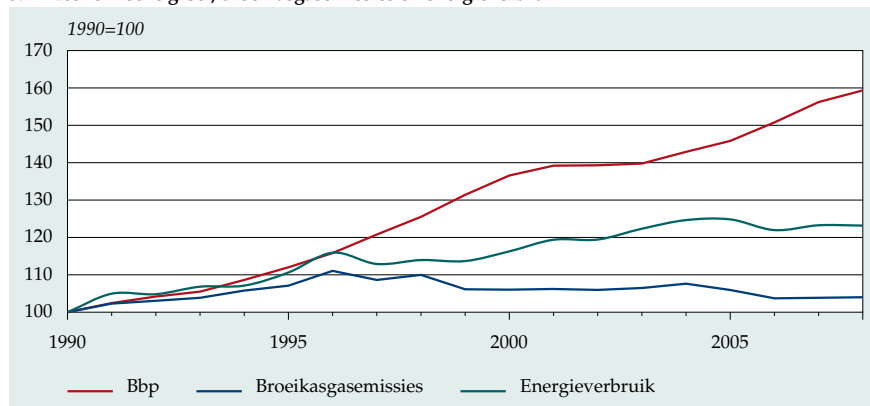
Het productievolume van de overheid, afgemeten aan loonkosten, afschrijvingen en intermediair verbruik, nam in 2008 met 1,7 procent toe. Deze groei was voornamelijk een gevolg van een productiestijging bij de gemeenten, de politie, en het hoger onderwijs. Vooral de productie van algemeen bestuur bij gemeenten groeide met 3,6 procent fors. Het productievolume van algemeen bestuur bij sociale verzekeringsinstellingen vertoonde een significante volumekrimp van 2,4 procent. Sinds 2007 groeit het arbeidsvolume weer bij de overheid, in 2008 met 0,5 procent. Deze groei komt volledig op rekening van het onderwijs. Het arbeidsvolume bij defensie en het algemeen bestuur neemt nog steeds af.

3.3 Milieu

De uitstoot van broeikasgassen is in 2008 nagenoeg onveranderd gebleven. Ook het energieverbruik bleef, ondanks de economische groei van 2 procent, vrijwel gelijk. Hoewel de fysieke hoeveelheid aardgas en aardolie in de Nederlandse bodem door productie verder is afgenomen, is de monetaire waarde van de resterende reserves sterk gestegen. Dit wordt veroorzaakt door de vooral de laatste jaren sterk opgelopen prijs van aardgas en aardolie.

Milieu en economie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Grondstoffen als aardolie, ijzererts, maar ook biologische hulpbronnen als vis en hout worden op grote schaal aan het milieu onttrokken. Daarnaast brengen productie en consumptie van goederen en diensten verschillende typen milieubelasting voort zoals broeikasgasemissies. De milieurekeningen, een module van de nationale rekeningen, kwantificeren de relatie tussen economie en milieu. Om tot een consistente statistische beschrijving te komen sluiten de milieurekeningen aan op de definities van de nationale rekeningen.

3.14 Economische groei, broeikasgasemissies en energieverbruik

Bron: CBS, Milieurekeningen 2008.

Energieverbruik op zelfde niveau gebleven

Het energieverbruik is in 2008 vrijwel gelijk gebleven. Omdat de economie tegelijkertijd groeide, spreekt men van een ont koppeling. Het energieverbruik van de industrie daalde met bijna 7 procent. Deze daling vond met name in het vierde kwartaal plaats, toen de gevolgen van de financiële crisis merkbaar werden in de reële economie. Zowel bij de chemische basisproductenindustrie als bij de raffinaderijen daalde het energieverbruik fors. In de chemische basisproductenindustrie was dit vooral het gevolg van een sterk teruggelopen productie. Bij de raffinaderijen steeg de productie, maar deze wisten dankzij een hogere inzet van aardolieproducten

ten opzichte van aardoliegrondstoffen in het raffinageproces hun eindverbruik te verlagen. De elektriciteitsbedrijven produceerden 4 procent minder elektriciteit, waardoor het verbruik van aardgas en steenkool daalde. In de transportsector steeg het energieverbruik daarentegen met 4 procent. Ook in de landbouwsector nam het energieverbruik toe. In de glastuinbouw werden fors meer warmte/krachtkoppelingsinstallaties in gebruik genomen, waarmee ook elektriciteit voor derden werd geproduceerd. De verliezen die gepaard gaan met het omzetten van aardgas in elektriciteit komen echter op het conto van de tuinders, waardoor hun netto verbruik steeg. Bij de overige diensten (alle diensten exclusief vervoer) steeg zowel het verbruik van aardgas als van elektriciteit. Het energieverbruik door huishoudens nam ook toe, met name door het koude weer aan het begin van 2008. Doordat er meer gestookt moest worden steeg het totale aardgasverbruik met bijna 7 procent. Het verbruik van autobrandstoffen door huishoudens was redelijk constant.

Forse reductie lachgasemissie

Terwijl de economie met 2,0 procent groeide, steeg de emissie van broeikasgassen met slechts 0,2 procent. Deze relatief geringe toename was te danken aan een reductie van de uitstoot van het broeikasgas lachgas (N_2O) van 22,5 procent. De uitstoot van de broeikasgassen methaan (CH_4) en koolstofdioxide (CO_2) namen toe met respectievelijk 1,7 en 1,8 procent. De totale broeikasgasemissies namen af in de chemische industrie (22 procent) en de energiebedrijven (3 procent), maar toe in de transportsector (4 procent), de overige diensten (7 procent) en de landbouw (10 procent).

Dat het energieverbruik nagenoeg gelijk is gebleven terwijl de CO_2 -emissie is gestegen, valt te verklaren door een verandering in de samenstelling van gebruikte energiedragers. In de aardolie-industrie namen de emissies toe, terwijl het energieverbruik afnam, vanwege een stijging in het gebruik van aardolieproducten ten opzichte van aardolie. In de chemie nam het aandeel van het energieverbruik dat voor niet-energetische doeleinden gebruikt wordt af, vanwege de teruglopende productie van met name plastics. Door dergelijke veranderingen steeg de CO_2 -emissie per hoeveelheid gebruikte brandstof.

In de chemische basisindustrie werd een forse reductie in de uitstoot van lachgas gerealiseerd (78 procent). Lachgas komt vrij bij de productie van salpeterzuur. Door een technische ingreep is het mogelijk lachgas te ontleden in stikstof en zuurstof, de normale bestanddelen van lucht. Deze innovatie is eind 2007 doorgevoerd bij de twee voornaamste producenten van salpeterzuur. Naast deze innovatie lag ook de economische productie in de chemische basisindustrie een stuk lager dan in 2007. De stijging van de methaanemissies wordt vrijwel geheel veroorzaakt door de landbouwsector. Een grotere rundveestapel en een grotere inzet van

wkk (warmte/krachtkoppeling) in de tuinbouw veroorzaakten 8 procent meer methaanemissies.

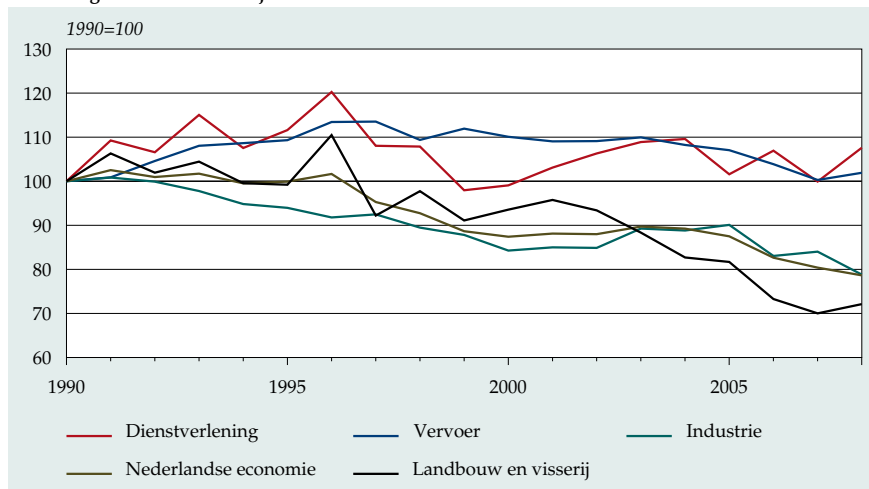
Doordat de milieurekeningen aansluiten bij de principes van de nationale rekeningen wijken de gepresenteerde emissiegegevens enigszins af van de cijfers die Nederland moet rapporteren aan het IPCC dat toezicht houdt op naleving van het Kyoto-protocol (zie kader 3.a). Het voornaamste verschil bestaat eruit dat IPCC-definities uitgaan van alle emissies die plaatsvinden op het grondgebied van een land, terwijl de nationale rekeningen uitgaan van het zogenaamde ingezetene-principe. Als gevolg hiervan worden in de nationale rekeningen emissies door Nederlandse ingezetenen op vakantie in het buitenland meegeteld, terwijl emissies door buitenlandse toeristen in Nederland juist niet worden meegeteld. Een tweede belangrijk verschil bestaat eruit dat emissies ten gevolge van internationaal transport zoals wegverkeer, luchtvaart en scheepvaart niet in het IPCC-cijfer worden meegenomen.

Sinds 1990 zijn de broeikasgasemissies volgens de definities van de nationale rekeningen gestegen met 4 procent. De stijging van de broeikasgasemissies in de afgelopen achttien jaar is vooral te wijten aan een sterke toename van de uitstoot door de transportsector (79 procent) en de elektriciteitscentrales (30 procent). De emissies vanuit de industrie en de landbouw zijn juist met respectievelijk 26 en 8 procent gedaald. Volgens de IPCC-definities is de uitstoot van broeikasgassen ten opzichte van het 'basisjaar' van het Kyoto-protocol met ruim 3 procent afgenomen. Nederland moet in 2010 volgens de Kyoto-afspraken een emissiereductie realiseren van 6 procent ten opzichte van het basisjaar. Om de gehele Kyoto-doelstelling te halen, zal Nederland gebruik maken van de zogenaamde 'flexible Kyoto-mechanismen' door emissiereducties in het buitenland te realiseren.

Energie-intensiteit verbeterd

De energie-intensiteit, het energieverbruik per eenheid toegevoegde waarde, van de Nederlandse economie is in 2008 verder gedaald. Deze verbetering komt vooral op het conto van de aardolieraffinaderijen en de basischemie, waar het energieverbruik afnam. Ook in de vervoerssector daalde de energie-intensiteit, met name bij het vervoer over water en het vervoer over land. In de dienstensectoren verslechterde daarentegen de energie-intensiteit, met name door de koude winter van begin 2008 waardoor meer aardgas nodig was voor het verwarmen van kantoren en andere bedrijfsruimtes. Sinds 1990 is de energie-intensiteit van de economie met 21 procent verbeterd. Opvallend is dat bij zowel het vervoer als de overige diensten in achttien jaar tijd nauwelijks verbetering is opgetreden in de energie-intensiteit.

3.15 Energie-intensiteit bedrijven

Bron: CBS, Milieurekeningen 2008.

Waarde van reserves neemt toe

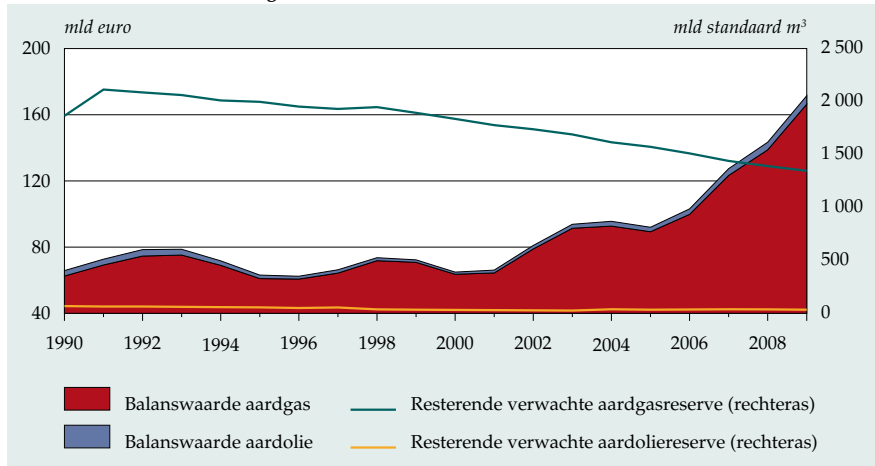
Op 1 januari 2009 bedroeg de waarde van de aardgasreserves 166 miljard euro en die van aardolie 5,1 miljard euro. Dit komt overeen met meer dan een kwart van het bbp van Nederland in 2008. Ten opzichte van 1 januari 2008 is de gasvoorraad daarmee 20 procent meer waard geworden. Hoewel de fysieke hoeveelheid aardgas en aardolie⁵⁾ in de Nederlandse bodem sinds 1990 is afgenomen, is de monetaire waarde van de resterende reserves sinds 2000 sterk gestegen. Dit wordt veroorzaakt door de vooral de laatste jaren sterk oplopende prijs van aardgas en aardolie.

De waarde van de olie- en gasreserves kan volgens verschillende methoden worden bepaald.⁶⁾ In het gebruikte scenario is er vanuit gegaan dat de olie- en gasprijzen gelijk is aan het gemiddelde van de afgelopen drie jaar en in toekomstige jaren met de inflatie stijgt. De reden voor deze aannames is dat de toekomstige ontwikkelingen van de olie- en gasprijzen moeilijk te bepalen zijn. Zo daalde de gasprijs in 2007 met enkele procenten ten opzichte van een jaar eerder, terwijl de gasprijs in 2008 met meer dan een kwart steeg. Het moge duidelijk zijn dat de waarde van de beschikbare reserves sterk afhankelijk is van de aannames die aan het scenario ten grondslag liggen.

⁵⁾ Deze wordt uitgedrukt in 'standaard' kubieke meter (Sm^3) hetgeen duidt op een kubieke meter aardgas of aardolie onder standaardcondities. Dit zijn referentiecondities met een temperatuur van 15°C en een luchtdruk van 101,325 kPa.

⁶⁾ E. Veldhuizen et al. (2009). *Valuation of oil and gas reserves in the Netherlands 1990–2005*. www.cbs.nl.

3.16 Reserves aardolie en aardgas

Bron: CBS, Milieurekeningen 2008.

In hoeverre gaat Nederland op een duurzame wijze om met haar aardgas- en aardoliereserves? Er zijn verschillende manieren om het begrip duurzaamheid te interpreteren. Aanhangers van de zogenaamde sterke duurzaamheidsgedachte benadrukken dat duurzaamheid betekent dat geen enkele vorm van natuurlijk kapitaal verloren mag gaan. Aangezien de fysieke voorraden langzamerhand uitgeput raken, kan er volgens hen van duurzaamheid geen sprake zijn. Aanhangers van de zwakke duurzaamheidsgedachte benadrukken de mogelijkheid van uitruil tussen verschillende kapitaalvormen. Zij kijken met name naar de monetaire cijfers, waaruit blijkt dat de waarde van de slinkende reserves alsmaar toeneemt. Deze waarde kan worden gebruikt om substituten – bijvoorbeeld windenergie – te ontwikkelen. Zolang de waarde van de reserves blijft toenemen is er volgens hen geen reden om aan de duurzaamheid van dit beleid te twijfelen. Het is daarom belangrijk om voorraden zowel in fysieke als in monetaire zin te meten.

Kader 3.a

Verschillen in de definities van de uitstoot van broeikasgassen

Broeikasgasemissies worden in Nederland volgens verschillende definities gepubliceerd. Hieronder worden de verschillen kort toegelicht.

Volgens het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)

Voor het voeren van internationaal beleid (zoals de Kyoto-afspraken) is door het IPCC een voorschrift opgesteld om per land de emissie van broeikasgassen vast te stellen. In het IPCC-totaal blijft de zogenaamde korte koolstofkringloop, zoals

het verbranden van biomassa in houtkachels en biochemische processen, buiten beschouwing. Hiervan wordt verondersteld dat deze niet structureel bijdraagt aan de toenemende concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer. De vervuiling door het verkeer wordt berekend aan de hand van de totale hoeveelheid in het binnenland afgeleverde motorbrandstof, ongeacht de nationaliteit van de gebruiker of de locatie van het daadwerkelijke gebruik en de hiermee samenhangende emissie.

Volgens de Milieubalans

Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) publiceert jaarlijks de Milieubalans. De hierin gepresenteerde totale uitstoot voor Nederland is gebaseerd op het IPCC-getal. Naast dit cijfer publiceert het PBL ook de CO₂ emissies die zijn gecorrigeerd voor de temperatuurschommelingen. Hiermee wordt het verbruik van aardgas voor ruimteverwarming gecorrigeerd voor een bovengemiddeld koud of warm jaar om zo de trendmatige ontwikkeling van CO₂-emissies zichtbaar te maken.

Aansluittabel broeikasgasemissies in Nederland ¹⁾

	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008*
	<i>megaton CO₂-equivalenten</i>						
1. Stationaire bronnen ²⁾	187	196	185	183	178	178	176
2. Mobiele bronnen volgens CBS	34	36	40	43	43	44	45
3. Mobiele bronnen volgens IPCC	31	34	37	39	40	39	40
4. Kort-cyclische CO ₂	6	6	8	10	10	9	10
5. Totaal, IPCC (excl. LULUCF) = 1 + 3 - 4 (Kyoto-protocol)	212	224	214	212	208	207	206
6. Temperatuurcorrectie	4	0	3	0	1	2	-1
7. Totaal, Milieubalans (PBL) = 5 + 6	216	225	217	212	210	210	205
8. CBS, actuele emissie in Nederland = 1 + 2	221	232	225	221	221	221	221
9. Ingezetenen in het buitenland	12	17	22	23	22	23	23
10. Niet-ingezetenen in Nederland	5	5	6	7	7	7	7
11. Totale emissie door ingezetenen, NAMEA (CBS) = 8 + 9 - 10	228	245	241	237	236	237	237

Bron: CBS, Milieurekeningen 2008.

¹⁾ Wegens afrondingsverschillen tellen de sommen van de onderdelen niet altijd op tot het totaal.

²⁾ Stationaire bronnen is inclusief kort-cyclische CO₂.

Actuele emissies volgens het CBS

Het CBS publiceert jaarlijks de actuele emissie van broeikasgassen in Nederland. Hierbij gaat het om de daadwerkelijke uitstoot binnen de landsgrenzen. In tegenstelling tot het IPCC-voorschrift en de Milieubalans wordt hierbij gekeken naar de uitstoot van verkeer en andere mobiele bronnen in Nederland, ongeacht waar de brandstof is getankt. Net als bij het IPCC-totaal wordt geen temperatuurcorrectie uitgevoerd. Wanneer een jaar met een hoge gemiddelde jaartemperatuur wordt gevolgd door een jaar met een lage gemiddelde jaartemperatuur kunnen de actuele emissie (CBS-cijfer) en het IPCC-cijfer een stijging vertonen, terwijl de indicator in de Milieubalans juist afneemt of gelijk blijft.

CBS-milieurekeningen

De actuele emissie zoals berekend door het CBS wordt in aangepaste vorm gepresenteerd in de milieurekeningen (NAMEA), de milieumodule bij de nationale rekeningen. De milieurekeningen geven de milieudruk weer in relatie tot de Nederlandse economie, verdeeld naar bedrijfstakken en consumptiedoel-einden. Bij de aansluiting van milieugegevens op de economische kerngegevens van de nationale rekeningen is het onderscheid tussen ingezetenen en niet-ingezetenen van belang. In de nationale rekeningen wordt de totale productie bepaald als de som van de productie door alle ingezetenen producenten. De productie en de hiermee samenhangende vervuiling kan echter ook in het buitenland plaatsvinden. Hierbij gaat het voornamelijk om internationaal transport zoals wegverkeer, luchtvaart en scheepvaart. Omgekeerd veroorzaken niet-ingezetenen enige vervuiling binnen de landsgrenzen van Nederland. Het verschil tussen de vervuiling samenhangend met de Nederlandse economie en de totale uitstoot op Nederlands grondgebied wordt dus bepaald door de vervuiling van ingezetenen in het buitenland (regel 10 in de aansluittabel) minus de vervuiling van niet-ingezetenen in Nederland (regel 11).

4. Arbeidsmarkt

Gedurende het jaar 2008 sloeg de trend op de arbeidsmarkt om. In de eerste helft waren de omstandigheden nog gunstig. Het aantal vacatures bereikte een nieuw record en de werkloosheid liep gestaag terug. Tegelijkertijd groeide de werkgelegenheid verder. Het aantal banen van werknemers bereikte de grens van 8 miljoen. In de tweede helft van het jaar werden echter de gevolgen van de economische crisis op de arbeidsmarkt merkbaar. Het is gebruikelijk dat de arbeidsmarkt met enige vertraging reageert op veranderingen in de economie. Bedrijven zijn bij een economische opleving vaak nog enige tijd terughoudend met het aannemen van nieuw personeel, terwijl men bij een economische teruggang niet direct personeel kan ontslaan. In de regel loopt als eerste het aantal vacatures terug. Vervolgens gaat de werkloosheid omhoog en ten slotte daalt de werkgelegenheid. In de tweede helft van 2008 is het aantal vacatures zeer sterk gedaald en is er een einde gekomen aan de voortdurende afname van de werkloosheid. De daling van het aantal vacatures was geconcentreerd in de nijverheid en de commerciële dienstverlening. De ingezette verslechtering op de arbeidsmarkt in de tweede helft van 2008 heeft zich versterkt doorgezet in 2009. In het eerste kwartaal van 2009 is het aantal banen van werknemers gecorrigeerd voor seizoensinvloeden voor het eerst in drie jaar afgenomen.

Het beroep op een uitkering in het kader van werkloosheid, arbeidsongeschiktheid of bijstand is in 2008 per saldo verder afgenomen. Doordat de toestroom tot de WW en de bijstand aan het einde van het jaar opliep, pakte de daling wel lager uit dan in de voorgaande jaren. Ondanks de groeivertraging was er in 2008 sprake van een sterke stijging van de cao-lonen. De cao-lonen waren 3,5 procent hoger dan in 2007. De werkelijke loonkosten per arbeidsjaar van alle werknemers stegen in 2008 met gemiddeld 3,8 procent. Deze stijging is hoger dan in de voorgaande vier jaren, maar ligt net onder het gemiddelde van de afgelopen tien jaar (3,9 procent). Omdat bedrijven bij een recessie niet direct het boventallig geworden personeel ontslaan, is de arbeidsproductiviteit in 2008 met slechts 0,9 procent gestegen. Bij de huidige recessie wordt de werkgelegenheid ook mede en tijdelijk in stand gehouden met maatregelen als werktijdverkorting en deeltijd-WW.

4.1 Arbeid

	2000	2005	2006	2007*	2008*	Mutatie t.o.v. 2007
	<i>x 1 000</i>					
Bevolking	15 922	16 317	16 346	16 382	16 446	64
Potentiële beroepsbevolking	10 729	10 940	10 951	10 963	10 970	7
Beroepsbevolking	7 187	7 401	7 486	7 603	7 714	110
Werkzame beroepsbevolking	6 917	6 918	7 074	7 259	7 410	151
Werkloze beroepsbevolking	270	483	413	344	304	-40
Niet-beroepsbevolking	3 542	3 539	3 465	3 360	3 256	-104
Banen van werkzame personen	8 680	8 769	8 920	9 154	9 288	133
Arbeidsvolume van werkzame personen (arbeidsjaren)	6 534	6 478	6 583	6 732	6 812	81
Banen van werknemers	7 410	7 497	7 626	7 841	7 973	132
Arbeidsvolume van werknemers (arbeidsjaren)	5 750	5 683	5 773	5 909	5 993	85
Openstaande vacatures	203	150	195	240	239	-1
Ontstane vacatures	1 018	869	1 045	1 127	1 030	-97
Vervulde vacatures	997	832	994	1 108	1 089	-19
	<i>%</i>					<i>procentpunt</i>
Bruto-arbeidsparticipatie	67,0	67,7	68,4	69,4	70,3	0,9
Netto-arbeidsparticipatie	64,5	63,2	64,6	66,2	67,5	1,3
Werkloosheid	3,8	6,5	5,5	4,5	3,9	-0,6

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek, Enquête beroepsbevolking, Vacature-enquête en Nationale rekeningen 2008.

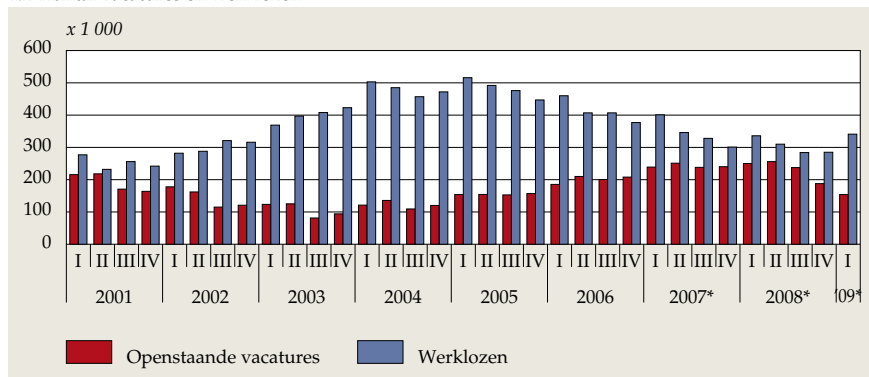
4.1 De vraag naar arbeid

Omslag in het aantal vacatures

Het aantal openstaande vacatures was in 2008 vrijwel gelijk aan het jaarrecord van 2007. Gemiddeld stonden er 239 duizend vacatures open. Er ontstonden ruim 1 miljoen vacatures en bijna 1,1 miljoen vacatures werden vervuld. Halverwege het jaar bereikte het aantal openstaande vacatures met 256 duizend een nieuw record. Daarna liep het aantal ontstane vacatures snel terug. Het aantal vervulde vacatures volgde met enige vertraging. Aan het eind van het eerste kwartaal van 2009 resteerden nog maar 154 duizend openstaande vacatures. Dit is een daling van 40 procent ten opzichte van het recordcijfer halverwege 2008. Zulke forse veranderingen in het aantal vacatures komen echter vaker voor. Zo halveerde het aantal vacatures tijdens de economische teruggang van 2001/2002 in ruim een jaar tijd. Aan het einde van het eerste kwartaal van 2009 lag het aantal vacatures nog altijd ver boven het laagste niveau van de vorige crisis; het aantal vacatures in het derde kwartaal van 2003 bedroeg slechts 81 duizend.

In de aantallen vervulde vacatures zijn vervallen vacatures inbegrepen. Doorgaans vervallen er minder dan 20 duizend vacatures in een kwartaal. In het vierde kwartaal van 2008 bedroeg het aantal vervallen vacatures echter 34 duizend. Als gevolg van de snel verslechterende economische omstandigheden en de grote onzekerheid werden er meer vacatures ingetrokken dan normaal.

4.2 Aantal vacatures en werklozen

Bron: CBS, Vacature-enquête.

De daling van het aantal vacatures in de tweede helft van 2008 en het eerste kwartaal van 2009 was geconcentreerd in de nijverheid en de commerciële dienstverlening. De grootste afname vond plaats bij de financiële instellingen. Ook in de industrie en de handel liep het aantal vacatures sterk terug. In de niet-commerciële dienstverlening steeg het aantal vacatures daarentegen in heel 2008 onverminderd door. Aan het einde van het jaar was bijna één op de drie vacatures afkomstig van een niet-commerciële instelling. De stijging zat met name in de gezondheids- en welzijnszorg. In het eerste kwartaal van 2009 nam ook het aantal vacatures in de niet-commerciële dienstverlening af, met name omdat het aantal vacatures in de zorg terugliep.

Met het oplopen van het aantal vacatures in de eerste helft van 2008 bereikte de spanning op de arbeidsmarkt een hoogtepunt. De spanning op de arbeidsmarkt blijkt ten eerste uit de verhouding tussen het aantal vacatures en het aantal werklozen. In 2004 stonden er tegenover elke tien vacatures veertig werklozen. Halverwege 2008 waren er voor elke tien vacatures nog maar twaalf werklozen. Een andere manier om de krapte op de arbeidsmarkt te bepalen is de vacaturegraad. De vacaturegraad is het aantal openstaande vacatures per duizend banen van werknemers. In de eerste helft van 2008 kwam de vacaturegraad uit op 32. Dit is de hoogst gemeten vacaturegraad ooit. In de eerste helft van 2008 was de spanning het grootst bij de delfstoffenwinning (52) en de bouwnijverheid (51). Het laagst was de vacaturegraad in de bedrijfstakken onderwijs (16) en openbaar bestuur (19). In de tweede helft van het jaar daalde de spanning op de arbeidsmarkt snel. Aan

het einde van het eerste kwartaal in 2009 was de vacaturegraad gezakt tot 19. Vooral in de bouwnijverheid is de vacaturegraad snel teruggelopen: van 51 in de eerste helft van 2008 tot 21 aan het einde van het eerste kwartaal van 2009.

Hoogtepunt banengroei voorbij

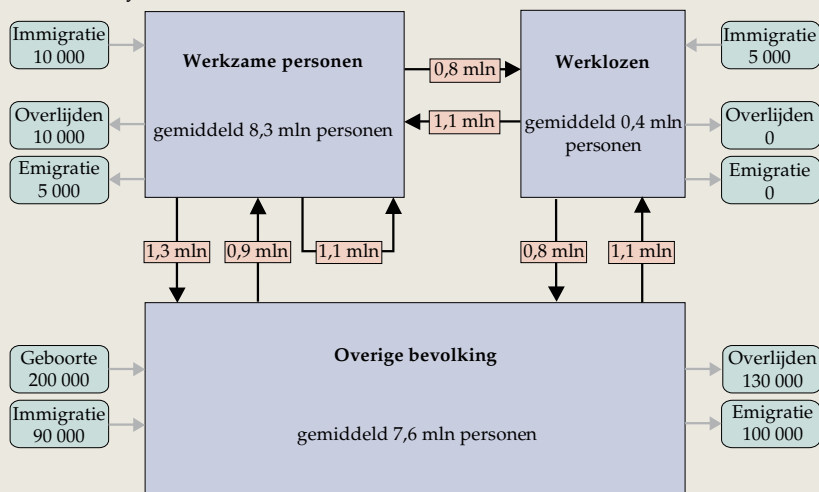
In 2008 waren er in totaal 133 duizend banen van werkzame personen meer dan in 2007. Het aantal banen van werkzame personen kwam daarmee uit op 9,3 miljoen. Het was het vierde achtereenvolgende jaar waarin het aantal banen toenam. In de periode 2005–2008 zijn er ruim een half miljoen banen bijgekomen. In 2008 kwam de groei van de werkgelegenheid volledig voor rekening van de werknemers. Het aantal zelfstandigen bleef stabiel.

De stijging van het aantal banen van werknemers was in 2007 het sterkst, met een toename van 234 duizend banen. Sindsdien kwam de banengroei elk kwartaal lager uit. In het eerste kwartaal van 2008 was de groei op jaarbasis nog 175 duizend banen en in het tweede kwartaal 150 duizend. In het derde kwartaal viel de banengroei terug tot 105 duizend en in het vierde kwartaal bedroeg de banengroei 100 duizend. In het eerste kwartaal van 2009 was het aantal banen van werknemers nog maar 23 duizend hoger dan in dezelfde periode een jaar eerder. Het aantal banen van werknemers in de gezondheids- en welzijnszorg nam nog toe, maar in de nijverheid en de zakelijke dienstverlening (inclusief het uitzendwezen) daalde het aantal banen. De bedrijfstakken waar veel mannen werken, zijn het zwaarst getroffen. Het aantal banen van mannelijke werknemers was in het eerste kwartaal van 2009 dan ook al 20 duizend lager dan een jaar eerder, terwijl het aantal banen van vrouwen nog met 43 duizend steeg. Als ook rekening wordt gehouden met seizoenseffecten, is er in het eerste kwartaal van 2009 ook voor het totaal aantal banen van werknemers al sprake van een daling. Dit is de eerste daling in drie jaar tijd.

Het aantal personen dat in Nederland werkzaam is, nam in 2008 toe met 124 duizend. Nog nooit waren er zoveel mensen aan het werk in Nederland: in 2008 gemiddeld ruim 8,7 miljoen. In vergelijking met tien jaar eerder zijn er 1 miljoen werkzame personen bijgekomen. Hiertoe wordt iedereen gerekend die betaald werk doet, ongeacht het aantal uren dat per week wordt gewerkt. Overigens is het aantal mensen dat *in de loop van het jaar* gewerkt heeft, veel groter dan het aantal mensen dat *gemiddeld* in het jaar gewerkt heeft. Iemand die maar een half jaar gewerkt heeft, telt als een halve werkzame persoon. Veel mensen werken maar een deel van het jaar. Denk bijvoorbeeld aan schoolverlaters of mensen die met pensioen gaan. Ook zijn er veel mensen die gedurende een jaar tijdelijk zonder werk zitten.

Kader 4.a

Arbeidsmarktdynamiek, 2003

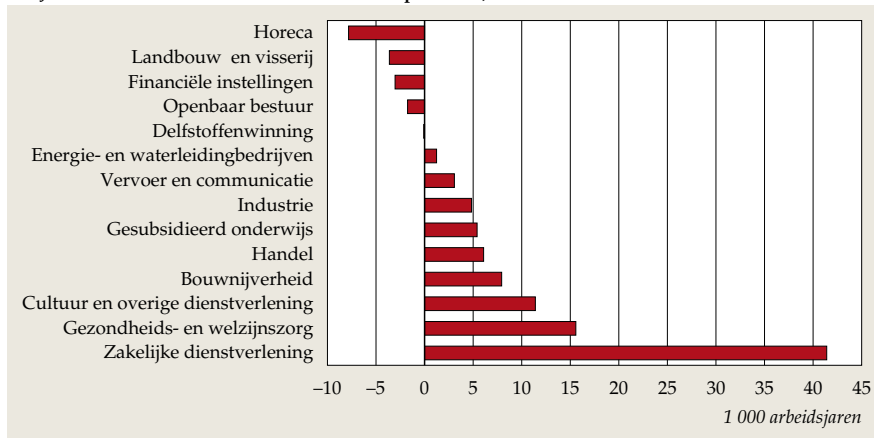
Bron: CBS, Nationale rekeningen, experimenteel onderzoek.

Bovenstaande figuur geeft aan hoe de 16,2 miljoen personen in Nederland in 2003 verdeeld waren over drie arbeidsmarktposities. Daarnaast is geraamd hoe vaak personen in de loop van het kalenderjaar van arbeidsmarktpositie zijn gewisseld. Ook de instroom in de bevolking als gevolg van geboorte en immigratie wordt in dit schema in kaart gebracht, evenals de uitstroom uit de bevolking door overlijden en emigratie. De drie arbeidsmarktposities die hierbij worden onderscheiden zijn *werkzaam*, *werkloos* en *overige bevolking*. Werkzaam betreft alle personen die werken in Nederland, ongeacht leeftijd en arbeidsduur. In de definitie van werklozen is, anders dan normaal gesproken het geval is, geen twaalfuursgrens gehanteerd. In de figuur zijn de demografische stromen afgerond op veelvoud van 5 duizend, terwijl de overige uitkomsten zijn afgerond op honderdduizendtallen. In deze stroomcijfers zijn alle mutaties meegeteld die in 2003 hebben plaatsgevonden, ongeacht het aantal dagen dat de verschillende arbeidsmarktposities hebben geduurd. De verschillende banen van een persoon zijn namelijk alleen samengeteld tot een werkzame periode, als de persoon onafgebroken werkzaam was. Zodra er tussen het einde van de ene baan en het begin van de volgende baan één of meer dagen zitten (al is het bijvoorbeeld maar een weekend), telt dit al als één uitstroom uit 'werkzaam', gevolgd door één instroom in 'werkzaam'. Daarnaast is ongeveer 1,1 miljoen keer sprake van een wisseling van hoofd baan binnen de (ononderbroken) werkzame periode. De som van alle stromen in 2003 bedraagt ongeveer 7,7 miljoen, dat wil zeggen dat gemiddeld de helft van alle personen in 2003 van positie is veranderd.

Groei arbeidsvolume geconcentreerd in de zakelijke dienstverlening

De stijging van het aantal banen van werkzame personen heeft ook geleid tot de groei van het arbeidsvolume. De groei in het arbeidsvolume bedroeg 81 duizend arbeidsjaren in 2008. Dit komt neer 1,2 procent. De groei was voor de helft geconcentreerd in de zakelijke dienstverlening. Binnen deze bedrijfstak groeiden vooral de juridische en economische dienstverlening (13 duizend arbeidsjaren) en de computerservicebureaus (10 duizend). De laatste tien jaar zijn deze bedrijfsklassen sterk gegroeid. De werkgelegenheid in de juridische en economische dienstverlening groeide van 209 duizend naar 281 duizend arbeidsjaren en de werkgelegenheid in de computerservicebureaus van 96 duizend naar 150 duizend arbeidsjaren. Een andere gestage groeier was het gezondheids- en welzijnswerk. Hier groeide de werkgelegenheid de afgelopen tien jaar van 647 duizend naar 866 duizend arbeidsjaren. Sinds 2007 is de werkgelegenheid in deze bedrijfstak groter dan die van de industrie. Daarmee is deze bedrijfstak opgeklommen naar de tweede plaats, na de zakelijke dienstverlening. Tot en met 1994 was de industrie de grootste bedrijfstak in Nederland.

4.3 Jaarmutatatie arbeidsvolume van werkzame personen, 2008*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

In vergelijking met 2007 is de groei van het aantal uitzendkrachten in 2008 bijna stilgevallen. In 2007 liep de werkgelegenheid onder uitzendkrachten nog met 40 duizend arbeidsjaren op; in 2008 bedroeg de toename nog maar 5 duizend. Ook de werkgelegenheidsstijging in de handel was eruit; deze liep terug van 30 duizend arbeidsjaren in 2007 naar 6 duizend in 2008. In vijf bedrijfstakken nam de werkgelegenheid in 2008 af, het sterkst in de horeca (8 duizend arbeidsjaren).

De helft van de werknemersbanen is een deeltijdbaan

In 2008 zijn werkzame personen gemiddeld minder uren gaan werken. Momenteel is de helft van alle banen van werknemers een deeltijdbaan. In de periode 1998-2008 is het aantal deeltijdbanen in Nederland met 1,1 miljoen gegroeid tot ruim 4 miljoen. Het aantal voltijdbanen daalde in deze periode licht, van 4 miljoen naar 3,9 miljoen. De banengroei kwam dus volledig voor rekening van de deeltijdbanen. Het percentage deeltijdwerkers in Nederland is bij zowel de mannen als de vrouwen het hoogste van Europa. Van de banen die door vrouwen worden bezet is driekwart een deeltijdbaan. Het aandeel deeltijdbanen van mannen blijft hier sterk bij achter, maar is met 30 procent toch substantieel. Het aandeel deeltijders varieert sterk per bedrijfstak. In de bedrijfstakken particuliere huishoudens met personeel, gezondheids- en welzijnzorg en horeca is ruim driekwart van de banen van werknemers in deeltijd. Onderaan de ranglijst staat de bouwnijverheid met een aandeel deeltijdbanen van 10 procent. In alle bedrijfstakken zijn de banen van vrouwen voor het merendeel deeltijdbanen. Dit in tegenstelling tot de banen van mannen die in alle bedrijfstakken, met uitzondering van de horeca, voor het merendeel door voltijders worden bezet.

Kader 4.b

Werktijdverkorting en deeltijd-WW

Bedrijven die door buitengewone omstandigheden in de problemen komen (bijvoorbeeld door brand of overstroming) waardoor enige tijd minder arbeidskrachten in het bedrijf nodig zijn, kunnen bij het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid een vergunning voor werktijdverkorting aanvragen. De werknemers krijgen dan voor de niet-gewerkte uren een tijdelijke WW-uitkering. Hierdoor worden de loonkosten van het bedrijf gedrukt.

Als gevolg van de huidige financiële crisis werden bedrijven in het najaar van 2008 soms van de ene op de andere dag geconfronteerd met een acute vraaguitval. Om te voorkomen dat zulke bedrijven onder druk van de snelle veranderingen overhaast werknemers zouden ontslaan, werd vanaf eind november 2008 werktijdverkorting ook mogelijk gemaakt voor bedrijven met een omzetverlies van minstens 30 procent. Het aantal werknemers dat per bedrijf onder de regeling kon worden gebracht, was evenredig aan het percentage waarmee de omzet was afgenomen. De aanvraag gold voor zes weken en kon daarna drie maal verlengd worden (tot in totaal dus 24 weken). Ongeveer 850 bedrijven hebben van de regeling gebruik gemaakt. In totaal betrof dit 810 duizend arbeidsuren per week. Dit komt overeen met 20 duizend voltijdbanen, gedurende de looptijd van de regeling.

Inmiddels is deze tijdelijke werktijdverkortingsregeling beëindigd. In plaats daarvan is sinds april 2009 de regeling voor deeltijd-WW verruimd. Voor de werktijdverkortingsregeling kwamen alleen bedrijven in aanmerking die met tenminste 30 procent omzetsdaling te maken hadden. De deeltijd-WW kan bij elk bedrijf worden afgesproken dat door de crisis wordt getroffen. Werknemers blijven net als bij de werktijdverkortingsregeling in dienst bij het bedrijf, maar voor de uren waarop de medewerker niet aan het werk is ontvangt hij een WW-uitkering. In juni is het totale budget voor deze regeling opgehoogd van 375 miljoen naar 950 miljoen. Tot 1 januari 2010 kan gebruik worden gemaakt van deze regeling of totdat het totale budget van 950 miljoen is uitgeput.

4.2 *Het aanbod van arbeid*

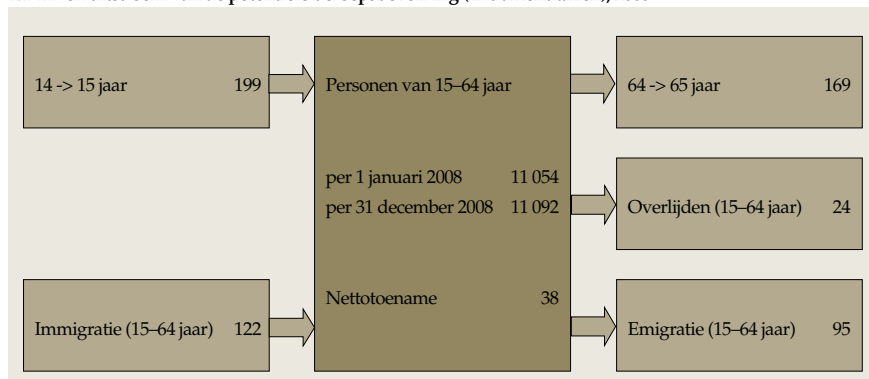
Sterke groei beroepsbevolking

De gemiddelde Nederlandse bevolking nam in 2008 met 64 duizend personen toe. In 2006 werd een historisch lage groei gemeten van 26 duizend personen. De sterkere bevolkingsgroei in 2008 werd veroorzaakt doordat de immigratie steeg en de emigratie afnam. Overigens was de bevolkingsgroei rond de eeuwwisseling nog aanmerkelijk hoger, toen groeicijfers boven de honderdduizend werden opgetekend. Trendmatig neemt de bevolkingsgroei af, vanwege de vergrijzing. De gemiddelde bevolking van 15–64 jaar, de potentiële beroepsbevolking, nam in 2008 met slechts 7 duizend personen toe. Daarmee wordt een dalende lijn voortgezet, die in 2002 is ingezet. Rond de eeuwwisseling nam de gemiddelde potentiële beroepsbevolking nog toe met meer dan 60 duizend personen per jaar.¹⁾ Ook de groeivertraging van de potentiële beroepsbevolking hangt samen met de vergrijzing.

Ondanks de geringe groei van de potentiële beroepsbevolking, nam de beroepsbevolking wel met 110 duizend personen toe. Deze bestaat uit personen van 15 tot 65 jaar die minstens twaalf uur per week werken of actief dergelijk werk zoeken. Daarmee groeide de beroepsbevolking in 2008 voor het derde jaar op een rij fors. De beroepsbevolking telde in 2008 gemiddeld 7,7 miljoen personen, het hoogste aantal ooit. De bruto-arbeidsparticipatie, het aandeel van de beroepsbevolking in de potentiële beroepsbevolking, steeg hierdoor met een 0,9 procentpunt tot 70,3 procent.

¹⁾ Bij de interpretatie van deze cijfers is van belang dat het uitkomsten zijn van de Enquête beroepsbevolking (EBB), die afwijken van de Bevolkingsstatistieken van het CBS. In de EBB-uitkomsten wordt de bevolking in institutionele huishoudens buiten beschouwing gelaten. Daarnaast wordt de gemiddelde bevolking van een bepaalde leeftijdsgroep bij de twee statistieken op een verschillende manier berekend.

4.4 In- en uitstroom van de potentiële beroepsbevolking (in duizendtallen), 2008*

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek.

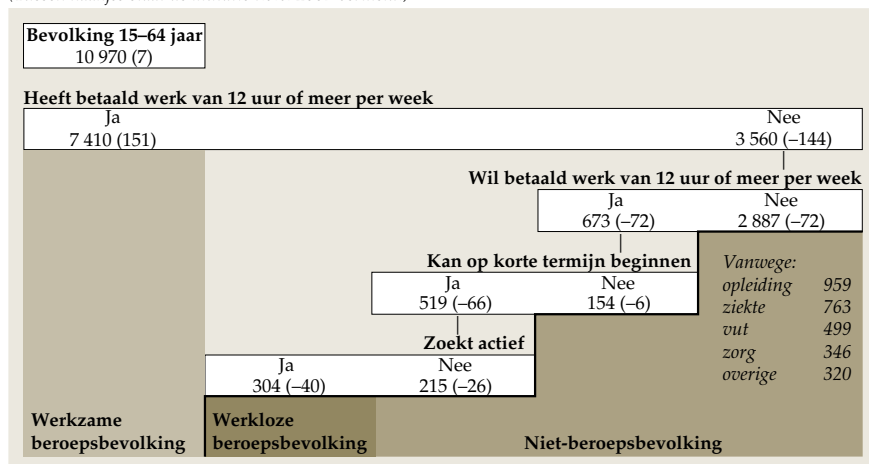
De niet-beroepsbevolking nam met 104 duizend af tot 3,3 miljoen personen. Hier van wilden 2,9 miljoen personen geen betaald werk van twaalf uur of meer per week. Redenen om geen betaald werk te ambiëren zijn opleiding of studie, ziekte of arbeidsongeschiktheid, prepensioen (vut) en zorg voor gezin of huishouden. Van de 673 duizend personen die wél betaald werk van minstens twaalf uur per week zouden willen hebben, valt nog eens ruim de helft af omdat zij niet actief op zoek zijn naar werk en/of zij niet direct beschikbaar zijn om te beginnen met werk. Deze twee groepen worden niet meegeteld bij de werkloze beroepsbevolking.

De toename van de beroepsbevolking kwam voor een groot deel voor rekening van vrouwen. Het aantal vrouwen in de beroepsbevolking nam toe met 78 duizend, het aantal mannen met 33 duizend. De bruto-arbeidsparticipatie van vrouwen steeg met 1,3 procentpunt tot 62 procent. Sinds begin jaren tachtig is de bruto-arbeidsparticipatie van vrouwen gemiddeld met 1 procentpunt per jaar toegenomen. De bruto-arbeidsparticipatie van mannen is in deze periode ook toegenomen, maar met maar 0,5 procentpunt per jaar. In 2008 bedroeg de bruto-arbeidsparticipatie van mannen 78,5 procent.

De groei van de beroepsbevolking is geconcentreerd in de leeftijdsgroep 45-64 jaar. In deze leeftijdsgroep nam de beroepsbevolking toe met 101 duizend personen. Deze toename is voor een deel toe te schrijven aan demografische ontwikkelingen; er komen geleidelijk aan steeds meer mensen in deze leeftijdsgroep. Zeker voor de 55-plussers geldt echter dat de toenemende participatie ook een grote rol speelt. In 2008 groeide de bruto-arbeidsparticipatie van 55-64-jarigen met 1,9 procentpunt tot 57 procent.

4.5 Opdeling potentiële beroepsbevolking (in duizendtallen), 2008*

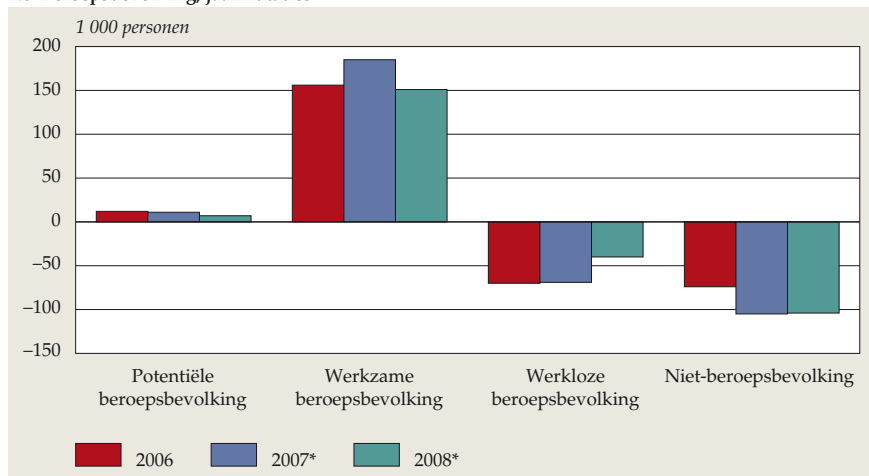
(Tussen haakjes staat de mutatie t.o.v. 2007 vermeld.)

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

De bruto-arbeidsparticipatie onder niet-westerse allochtonen is in 2008 gestegen naar 62,2 procent. Daarmee ligt de participatie van deze groep bijna 5 procentpunt hoger dan in 2001. Van de niet-westerse allochtone mannen participeerde in 2008 ruim 71 procent en van de vrouwen 53 procent. Bij zowel mannen als vrouwen ligt de bruto-arbeidsparticipatie van niet-westerse allochtonen ruim onder die van autochtonen. Bij mannen is het verschil 9 procentpunt, bij vrouwen 10 procentpunt.

4.6 Beroepsbevolking, jaarmutaties

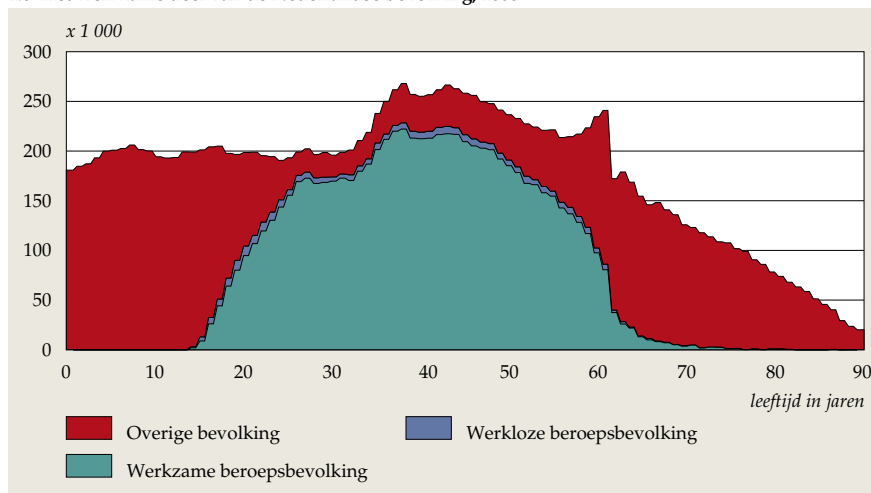

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

Steeds meer mensen aan het werk

De werkzame beroepsbevolking is in 2008 toegenomen met 151 duizend tot 7,4 miljoen personen. Eerder in deze paragraaf werd gesteld dat er 8,7 miljoen werkzame personen waren. Tussen beide groepen bestaan verschillen. De werkzame beroepsbevolking omvat alle personen van 15–64 jaar die in Nederland wonen en twaalf uur of meer per week werken, ongeacht in welk land gewerkt wordt. Bij de werkzame personen echter wordt iedereen meegerekend die bijdraagt aan de productie in Nederland ongeacht leeftijd, woonland of het aantal uren dat per week gewerkt wordt. De netto-arbeidsparticipatie, het aandeel van de werkzame beroepsbevolking in de potentiële beroepsbevolking, steeg in 2008 tot 67,5 procent. Het verschil met de bruto-arbeidsparticipatie is dat de werkloze beroepsbevolking in het nettocijfer niet meegeteld wordt. Nog nooit was de netto-participatiegraad zo hoog. Tien jaar eerder bedroeg de netto-arbeidsparticipatie nog 62 procent. Een groter deel van de bevolking heeft betaald werk.

4.8 Het werkzame deel van de Nederlandse bevolking, 2008*

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek en Enquête beroepsbevolking.

In 2008 is de werkloze beroepsbevolking met 40 duizend afgenomen in vergelijking met het jaar ervoor. Het was het derde jaar op rij dat de werkloosheid afnam, na een periode van oplopende werkloosheid vanaf 2001. Wel was de daling in 2008 minder groot dan in het jaar ervoor. Inmiddels loopt de werkloosheid op. In 2008 waren er gemiddeld 304 duizend werklozen. Dit is 3,9 procent van de beroepsbevolking. De werkloosheid is hiermee gedaald tot hetzelfde niveau als in 2002.

De werkloosheid daalde in 2008 over de hele linie. Er waren in vergelijking met een jaar eerder 12 duizend mannen minder werkloos en 28 duizend vrouwen. Daarmee kwam de werkloosheid onder mannen uit op gemiddeld 3,3 procent en onder

vrouwen op 4,8 procent. Zoals gebruikelijk was de werkloosheid onder jongeren (15 tot 25 jaar) relatief het hoogst, namelijk 8,7 procent. Bij jongeren speelt de overgang van school naar werk een rol. Dit gaat vaak gepaard met een periode van werkloosheid. In de grote groep van 25–44 jaar bedroeg de werkloosheid 3 procent. Bij mannen in deze leeftijdsgroep is de werkloosheid zeer laag (2,2 procent). Bij vrouwen in deze leeftijdsgroep is het werkloosheidspercentage bijna het dubbele. De werkloosheid onder 45-plussers bedroeg 3,7 procent (personen tot 65 jaar). Dit is 0,7 procentpunt minder dan het jaar ervoor. Oudere werkzoekenden hebben dus ook geprofiteerd van de gunstige situatie op de arbeidsmarkt in 2008.

Aan de daling van de werkloosheid kwam in het vierde kwartaal van 2008 een einde. Het aantal werklozen was toen vrijwel gelijk aan dat in het derde kwartaal. Op basis van de voor seizoenseffecten gecorrigeerde cijfers kan worden vastgesteld dat de werkloosheid in de periode juli-september 2008 een laagste punt bereikte, en sindsdien oploopt. In die periode waren gemiddeld 284 duizend personen werkloos (niet gecorrigeerd voor seizoensinvloeden).

Kader 4.c

Werkloosheid in Nederland het laagst

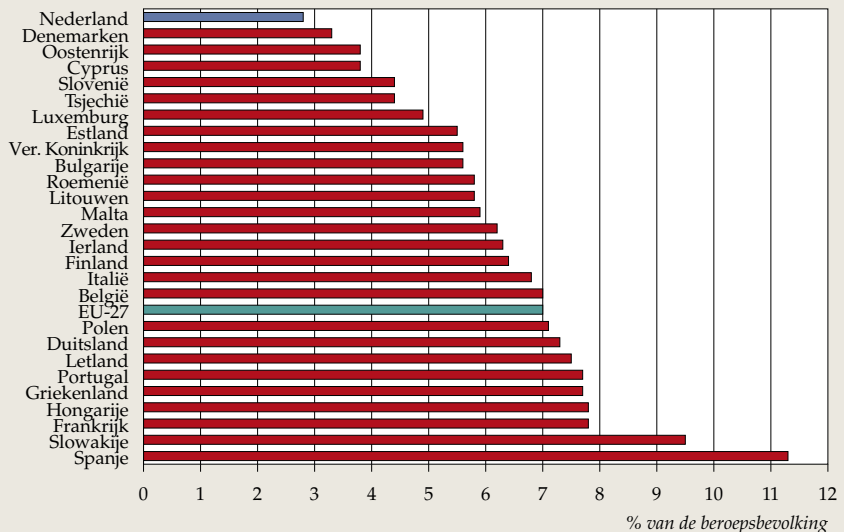
Om de werkloosheid in Europese landen onderling goed te kunnen vergelijken, publiceert het Europese bureau voor de statistiek (Eurostat) maandelijks geharmoniseerde cijfers over de werkloze beroepsbevolking. De werkloze beroepsbevolking is hierbij gedefinieerd als alle mensen van 15–74 jaar die:

- zonder werk zijn;
- op korte termijn beschikbaar zijn (binnen twee weken);
- actief op zoek zijn gegaan naar werk (in de afgelopen vier weken).

Het CBS hanteert naast de internationale definitie ook een nationaal concept. Het grootste verschil met de internationale definitie is dat in de Nederlandse definitie ook een urengrens wordt gehanteerd. In de Nederlandse definitie is iemand alleen werkloos, als hij of zij geen werk heeft of een baan heeft van minder dan twaalf uur per week, én op zoek is naar een baan van twaalf uur of meer per week én daarvoor beschikbaar is. Daarnaast heeft de Nederlandse werkloosheidsdefinitie alleen betrekking op mensen van 15–64 jaar. Ook voor de werkzame beroepsbevolking geldt een andere definitie, waarbij in Nederland eveneens een twaalfuursgrens wordt gehanteerd. Hierdoor kan het zijn dat in Nederland in 2008 volgens de internationale definitie 2,8 procent van de beroepsbevolking tot de werklozen werd gerekend en volgens het nationale concept 3,9 procent.

In 2008 waren 16,6 miljoen mensen werkloos in de 27 landen van de Europese Unie. Dit komt overeen met 7 procent van de beroepsbevolking van 15–74 jaar. In Nederland was de werkloosheid met 2,8 procent het laagst van de gehele Europese Unie. Vlak daarachter kwam Denemarken met 3,3 procent. Het land met het hoogste percentage werklozen was Spanje waar 11,3 procent van de beroepsbevolking op zoek was naar werk. Ook in Slowakije was de werkloosheid fors hoger dan gemiddeld.

Werkloosheid in de Europese Unie, 2008

Bron: Eurostat.

Al vanaf het begin van 2008, vóórdat de kredietcrisis zich aandeede, liep de werkloosheid in de meeste Europese landen op. Nederland was een van de uitzonderingen hierop; de werkloosheid daalde hier nog tot ver in 2008. In 9 van de 27 landen lag het jaarcijfer over de werkloosheid in 2008 boven dat van 2007. In de andere landen was de werkloosheid op jaarbasis nog wel gedaald.

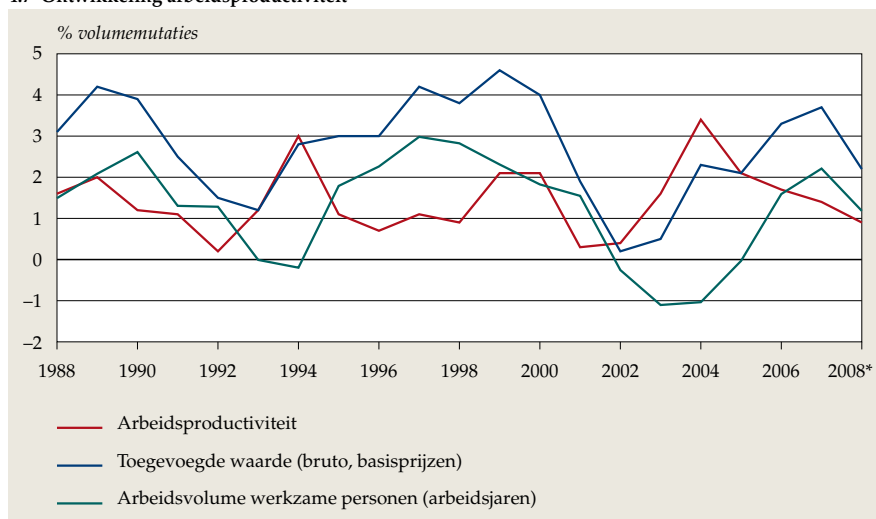
4.3 Productiviteit, loonontwikkeling en winstgevendheid

Productiviteitsgroei onder gemiddelde

De arbeidsproductiviteit is in 2008 met slechts 0,9 procent gestegen. Deze stijging is lager dan de 1,4 procent in 2007 en de gemiddelde arbeidsproductiviteitsontwikkeling over de laatste twintig jaar. Over de afgelopen twintig jaar groeide de arbeidsproductiviteit gemiddeld 1,4 procent per jaar. De ontwikkeling in 2008 is

niet uitzonderlijk. Wanneer de economie een recessie ingaat, vindt vaak een sterke daling plaats van de productiviteit. Dit gebeurde ook in 2001 en 2002 met stijgingen van slechts 0,3 respectievelijk 0,4 procent. Bedrijven ontslaan bij een economische neergang niet direct het boventallig geworden personeel, terwijl ze wel machines en installaties hebben staan die niet volledig voor de productie gebruikt worden. Bij de huidige recessie wordt de werkgelegenheid ook mede en tijdelijk in stand gehouden met maatregelen als werkverkorting en deeltijd-WW. Dit valt voor cijfers over de arbeidsproductiviteit ongunstig uit, omdat de deelnemers wel voor hun volledige baan meetellen in cijfers over het arbeidsvolume.

4.7 Ontwikkeling arbeidsproductiviteit

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

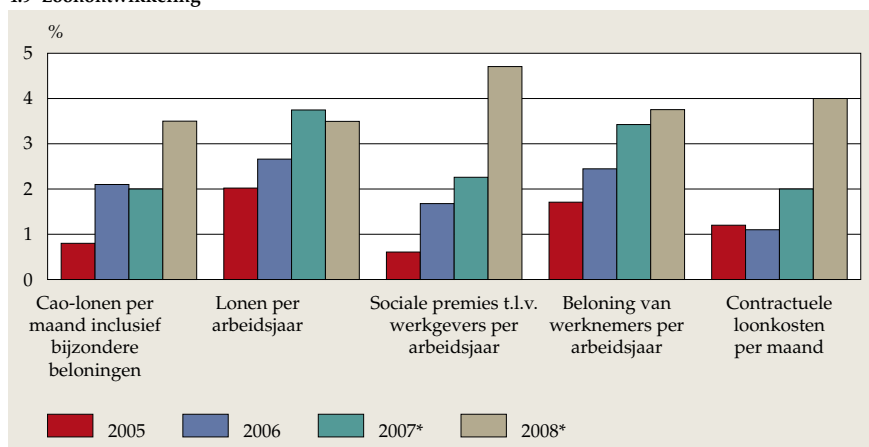
De zwakke groei van de arbeidsproductiviteit in 2008 werd voor een groot deel veroorzaakt door de industrie. Hier daalde de arbeidsproductiviteit, na zes jaren van forse stijgingen, met 1,2 procent. In de landbouw, de handel en de vervoerssector kwam de productiviteitsgroei ook lager uit dan in 2007. De bouw kende net als in 2007 een forse stijging van de arbeidsproductiviteit (4 procent). De arbeidsproductiviteit van de financiële en zakelijke dienstverlening steeg na twee jaren van daling met 0,5 procent. Bij arbeidsproductiviteitscijfers over de financiële instellingen zij aangekend dat het al dan niet verrichten van grote afschrijvingen hierbij geen rol speelt.

Loonkosten stijgen

Het brutoloon zoals vastgelegd in cao's namen in 2008 toe met gemiddeld 3,5 procent. Dit was fors meer dan in 2007, toen de stijging 2 procent bedroeg. De cao-loonstijging lag in 2008 ook duidelijk boven de inflatie, die uitkwam op 2,5 procent. De contractuele loonkosten stegen in 2008 met 4 procent. De contractuele loonkosten zijn daarmee

sneller gestegen dan de cao-lonen. Dit is vooral toe te schrijven aan de verhoging van de wettelijke inkomensafhankelijke werkgeversbijdrage in de ziektekosten. In het eerste kwartaal van 2009 kwam de cao-loonstijging op jaarbasis uit op 3,6 procent. De stijging van de contractuele loonkosten was toen al teruggelopen tot eveneens 3,6 procent. Dit komt door de verlaging van de werkgeverspremie voor de werkloosheid en de wettelijke inkomensafhankelijke werkgeversbijdrage in de ziektekosten.

4.9 Loonontwikkeling

Bron: CBS, Statistiek Indexcijfers van cao-lonen en Nationale rekeningen 2008.

De beloning van werknemers per arbeidsjaar steeg in 2008 met gemiddeld 3,8 procent. Dit is een hogere stijging dan in de voorgaande vier jaren, maar de stijging ligt nog net onder het gemiddelde van de afgelopen tien jaar (3,9 procent). De gemiddelde stijging van de lonen per arbeidsjaar was in 2008 gelijk aan de cao-loonstijging (3,5 procent). De sociale lasten per arbeidsjaar stegen sterker (4,7 procent). In al deze cijfers is ook de loonontwikkeling van werknemers die niet onder een cao vallen inbegrepen.

De beloning van werknemers per arbeidsjaar bedroeg in 2008 gemiddeld iets meer dan 49 duizend euro. Dit is de som van het brutoloon van 38,6 duizend euro per arbeidsjaar en de sociale premies ten laste van de werkgevers van 10,6 duizend euro per arbeidsjaar. De hoogste beloning per arbeidsjaar kennen de delfstoffenwinning (92 duizend euro) en de financiële instellingen (75 duizend euro). De beloning per arbeidsjaar steeg in 2008 het snelst in de landbouw en visserij (7,9 procent), gezondheids- en welzijnzorg (5,5 procent) en de bouwnijverheid (5 procent). Daarentegen daalden de gemiddelde beloning in de financiële instellingen met 1 procent. Dit is mede het gevolg van de hoge incidentele beloningen die in deze bedrijfstak in 2006 werden uitbetaald.

In het eerste kwartaal van 2009 is de stijging van de beloning van werknemers per arbeidsjaar sterk verminderd. In vergelijking met het eerste kwartaal van 2008 nam

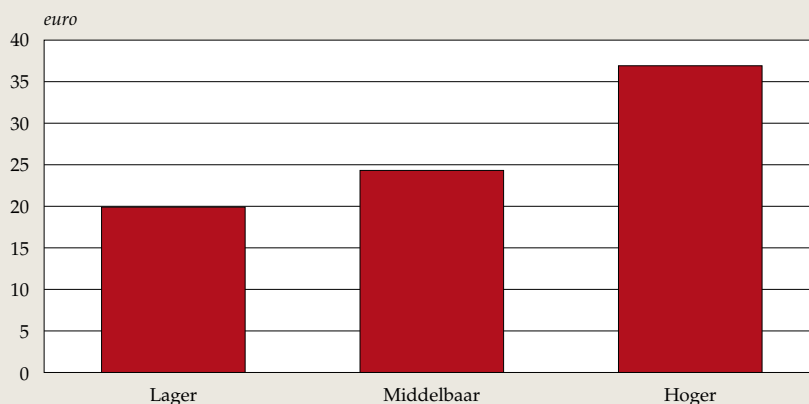
de beloning per arbeidsjaar toe met 1,7 procent. Ook de lonen per arbeidsjaar stegen met 1,7 procent. Dit is fors lager dan de cao-loonontwikkeling. Dat de feitelijke loonstijging achterblijft bij de cao-loonstijging van 3,5 procent komt vooral doordat variabele beloningselementen, zoals bonussen en winstdelingen, in omvang zijn afgenomen. Ook de inkomsten uit overwerk liepen terug. Daarnaast speelt een rol dat het merendeel van de cao's was afgesloten voordat de economische crisis begon.

Kader 4.d

Beloning van werknemers per gewerkt uur naar opleidingsniveau

De beloning van werknemers met een hoger opleidingsniveau ligt gemiddeld 85 procent boven dat van werknemers met een lager opleidingsniveau. Dit blijkt uit nieuwe cijfers van de nationale rekeningen die het CBS dit jaar heeft samengesteld onder meer op basis van de SBB-opleidingsniveaubestanden. Tussen 2001 en 2005 is het verschil in beloning tussen lager opgeleiden en hoger opgeleiden verder toegenomen. Terwijl de beloning per gewerkt uur van lager opgeleiden in 2001–2005 met 11,6 procent toenam, steeg de beloning van hoger opgeleiden met bijna 14 procent.

Beloning van werknemers per gewerkt uur naar opleidingsniveau, 2005

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

In 2005 was bijna de helft van alle banen van werknemers bezet door een persoon met een voltooide middelbare opleiding. Hieronder wordt verstaan havo/vwo of mbo. Een kwart was hoger opgeleid (hbo of wetenschappelijk onderwijs) en ruim een kwart lager opgeleid (basisonderwijs, mavo of vbo). In de periode 2001–2005 is het aandeel banen van werknemers met een lager opleidingsniveau met 5 procentpunt afgenomen. Het aandeel banen van werknemers met een hoger opleidingsniveau steeg in deze periode met 3 procentpunt.

Winstgevendheid bedrijven afgenomen

De winstgevendheid van de economie is in 2008 licht gestegen. De winstgevendheid van de economie of van een bedrijfstak kan worden gemeten met de arbeidsinkomensquote (aiq). Deze indicator geeft aan welk deel van het nationaal inkomen toevloeit aan de productiefactor arbeid. Het resterende deel van het nationaal inkomen vloeit naar de productiefactor kapitaal en vormt een beloning voor het ondernemerschap. Een dalende aiq betekent dat een kleiner deel van het verdiende inkomen naar de factor arbeid gaat en is hiermee een aanwijzing dat de winstgevendheid toeneemt.

Het niveau van de aiq verschilt sterk per bedrijfstak. Dit komt door de grote verschillen in de verhouding van de inzet van arbeid tegenover kapitaal. Zo heeft een kapitaalintensieve industrie een relatief lage aiq. De verhouding tussen arbeid en kapitaal ligt doorgaans vast in de productiemiddelen van een bedrijfstak en is daardoor tamelijk stabiel. De aiq is daardoor vooral geschikt om de ontwikkeling van de winstgevendheid binnen een bedrijfstak in de tijd te beschrijven.

Om te bepalen hoe de winstgevendheid van het bedrijfsleven zich heeft ontwikkeld wordt gekeken naar de aiq van de marktsector. Hierbij worden de bedrijfstakken overheid, de delfstoffenwinning, verhuur en handel in onroerend goed en de gezondheids- en welzijnszorg, die binnen de economie een ander karakter hebben, buiten beschouwing gelaten. De winstgevendheid van de marktsector is in 2008 verder gedaald.

Behalve in de bouw en de financiële en zakelijke dienstverlening daalde de winstgevendheid in alle sectoren van de marktsector. In de landbouw daalde de winstgevendheid het sterkst, gevolgd door de industrie. In de financiële en zakelijke dienstverlening steeg in 2008 de winstgevendheid licht, na twee jaren van daling. De zelfstandigen, ingedeeld bij de huishoudens, zagen hun winstgevendheid in 2008 dalen, na twee jaren van forse toename. Bij de vennootschappen steeg de winstgevendheid daarentegen licht.

4.10 Arbeidsinkomensquote naar bedrijfstakken en sectoren ¹⁾

	1995	2000	2004	2005	2006	2007*	2008*
	%						
Bedrijfstakken							
landbouw, bosbouw en visserij	77,0	95,1	114,6	113,6	94,6	97,2	122,7
delfstoffenwinning	8,6	7,7	7,2	5,2	4,1	4,4	3,2
industrie	74,2	71,7	72,5	68,7	68,7	67,6	69,0
energie- en waterleidingbedrijven	52,3	57,7	40,7	32,5	27,3	23,5	24,5
bouwnijverheid	86,6	83,8	86,0	83,7	82,2	80,6	78,4
handel, horeca en reparatie	82,4	72,2	75,2	73,7	73,0	72,3	75,1
vervoer, opslag en communicatie	80,4	79,5	73,9	71,6	71,8	72,6	75,7
financiële en zakelijke dienstverlening	64,5	69,2	73,2	71,2	72,6	74,2	73,6
overheid	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
zorg en overige dienstverlening	95,0	90,9	88,3	89,3	89,8	88,7	90,7
Totaal	78,6	77,2	78,7	76,6	75,8	76,0	75,8
Martksector ²⁾	80,8	80,0	80,2	77,4	77,6	78,4	79,0
Vennootschappen	70,4	70,9	70,4	67,7	67,9	69,0	68,6
Huishoudens incl. IZW huishoudens	85,1	78,7	90,4	90,1	83,9	79,6	81,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

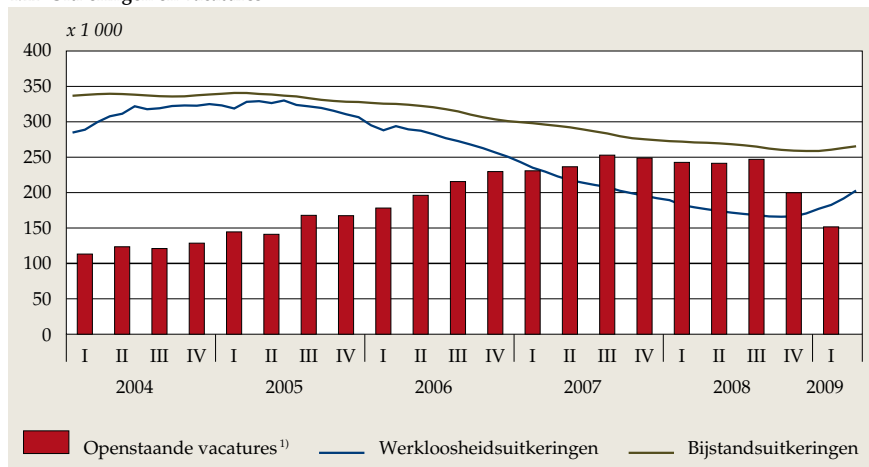
¹⁾ De arbeidsinkomensquote is de beloning van werknemers plus de toegerekende beloning voor zelfstandigen en meewerkende gezinsleden (aantal arbeidsjaren zelfstandigen en meewerkende gezinsleden vermenigvuldigd met de gemiddelde beloning van werknemers) als aandeel in de som van beloning van werknemers en netto exploitatieoverschot/gemengd inkomen.

²⁾ Totaal exclusief overheid, delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en gezondheid en welzijnszorg.

4.4 Sociale zekerheid

Het aantal verstrekte WW-uitkeringen is in 2008 met 21 duizend gedaald tot 171 duizend aan het einde van het jaar. Het aantal WW-uitkeringen daalt vanaf 2005. Doordat de netto-toestroom tot de WW aan het einde van het jaar opliep, pakte de daling wel lager uit dan in voorgaande jaren. Het diepste punt werd bereikt in oktober (gecorrigeerd voor seizoensinvloeden). Toen werden er 166 duizend uitkeringen verstrekt, vrijwel evenveel als op het diepste punt dat in 2001 werd bereikt. Na oktober is het aantal uitkeringen opgelopen tot 203 duizend uitkeringen in april 2009 (seizoensgecorrigeerd). In vijf maanden tijd is het aantal uitkeringen dus al met 37 duizend opgelopen.

4.11 Uitkeringen en vacatures

Bron: CBS, Statistiek werkloosheidsuitkeringen, Statistiek bijstandsuitkeringen, Vacature-enquête.

¹⁾ Ultimo-standen.

Ook het aantal bijstandsuitkeringen daalt vanaf 2005. Ultimo 2008 werden er 259 duizend bijstandsuitkeringen verstrekt, 15 duizend minder dan een jaar eerder. Hoewel het aantal bijstandsuitkeringen het hele jaar door bleef dalen, is de afname wel lager uitgevallen dan in 2007. Vanaf begin 2009 loopt het aantal bijstandsuitkeringen op. Het is gebruikelijk dat het aantal mensen dat gebruik moet maken van de bijstand iets trager reageert op conjuncturele omslagen dan het aantal mensen met WW. Dit komt omdat sommige mensen pas nadat hun WW-uitkering is beëindigd in de bijstand terecht komen.

De groep waarvan de recente stijging in het aantal WW-uitkeringen het hoogst is, zijn mannen van 25–45 jaar. Er werden bijna 20 duizend extra WW-uitkeringen aan mannen verstrekt. Maar ook onder 45–55-jarige mannen is de stijging fors (6 000). Onder vrouwen is de toeloop voorsnog veel kleiner. De enige groep waar het aantal WW-uitkeringen ook in april nog daalde (in vergelijking met een jaar eerder) zijn de 55–65-jarigen. Dit geldt zowel voor mannen als vrouwen. Dit is in overeenstemming met het feit dat de werkloze beroepsbevolking voor deze leeftijdsgroep nog altijd krimpt.

4.12 WW- en bijstandsuitkeringen van personen jonger dan 65 jaar

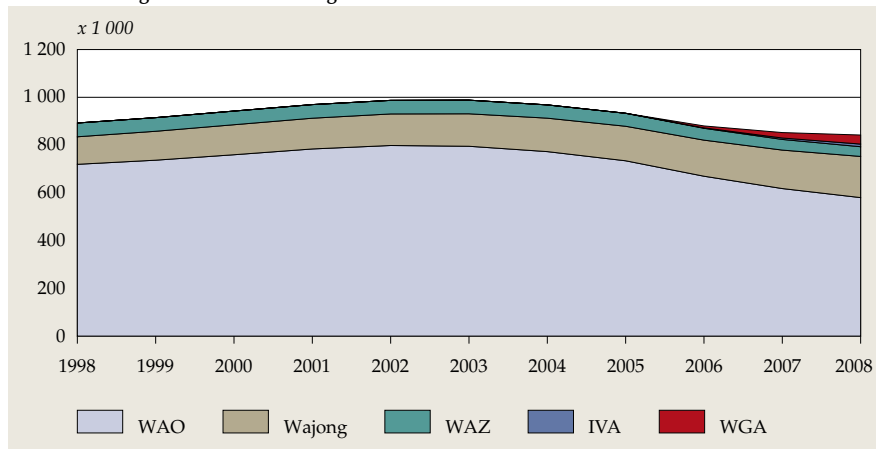
	April 2009*		Mutatie april 2008–april 2009*	
	WW	Bijstand	WW	Bijstand
	<i>x 1 000</i>			
Mannen	116,6	111,9	23,1	0,4
w.v.				
<25 jaar	5,7	6,2	3,8	0,8
25–34 jaar	18,4	19,0	10,0	0,6
35–44 jaar	26,8	29,3	9,3	-1,2
45–54 jaar	29,2	31,5	6,2	0,2
55–64 jaar	36,4	25,9	-6,2	0,0
Vrouwen	90,3	153,5	4,9	-5,4
w.v.				
<25 jaar	4,0	9,1	1,6	-0,5
25–34 jaar	15,1	26,2	4,0	-1,4
35–44 jaar	24,2	38,9	2,6	-2,6
45–54 jaar	25,1	40,3	0,7	-0,7
55–64 jaar	21,9	39,0	-4,0	-0,2
Totaal	207,0	265,5	27,5	-5,1

Bron: CBS, Statistiek werkloosheidsuitkeringen en Statistiek bijstandsuitkeringen.

Dalende trend arbeidsongeschiktheidsuitkeringen

Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen is in 2008 verder afgenomen. Aan het eind van 2008 werden 838 duizend van dergelijke uitkeringen verstrekt. Eind 2007 waren dit er nog 847 duizend. Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen daalt al sinds 2003 en is in zes jaar tijd afgenomen met 155 duizend, een daling van ongeveer 20 procent. De daling is voor een deel het gevolg van wijzigingen in de wetgeving rond arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, in 2004.

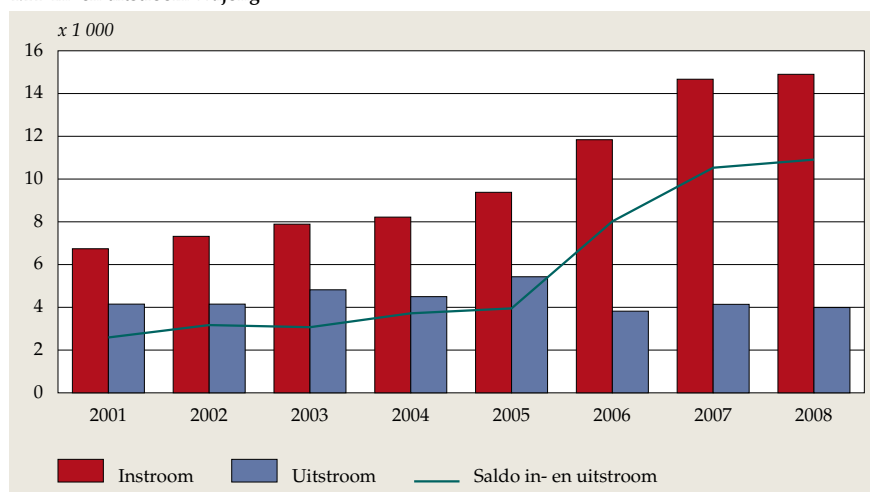
4.13 Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen

Bron: CBS, Statistiek arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

Het totaal aantal arbeidsongeschiktheiduitkeringen is een optelsom van de volgende regelingen; de Wet op arbeidsongeschiktheidsvoorziening (WAO), de Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering zelfstandigen (WAZ), de Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten (Wajong) en de Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA). Sinds 1 januari 2004 worden er geen nieuwe gevallen meer toegelaten tot de WAO en de WAZ. Personen die na deze datum arbeidsongeschikt raken komen in de WIA. De introductie van de WIA is een van de oorzaken achter de daling van het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen: de toelatingseisen tot de WIA zijn strenger dan die tot de voormalige WAO. Met de WIA wordt getracht mensen te stimuleren om naar vermogen te werken. De WIA bestaat uit twee regelingen. Personen die duurzaam en voor meer dan 80 procent arbeidsongeschikt zijn vallen onder de Inkomensvoorziening voor Volledig en duurzaam Arbeidsongeschikten (IVA). De regeling Werkhervatting Gedeeltelijk Arbeidsongeschikten (WGA) is bestemd voor personen die voor meer dan 35 procent, maar minder dan 80 procent arbeidsongeschikt zijn. Van het totaal aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen die eind 2008 verstrekt werden, behoorde 67 procent tot de WAO, 21 procent tot de Wajong en 5 procent tot de WAZ. De overige uitkeringen vielen onder het nieuwe regime: 5 procent behoorde tot de WGA en 2 procent tot de IVA.

4.14 In- en uitstroom Wajong

Hoewel het totaal aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen daalt, is er sinds 2002 sprake van een stijging van de instroom in de Wajong. Het is de enige arbeidsongeschiktheidsregeling waar de laatste jaren substantieel meer gebruik van wordt gemaakt. De instroom in Wajong steeg van 7 duizend in 2001 tot 15 duizend in 2008: dit is meer dan een verdubbeling in zeven jaar. Eind 2008 maakten bijna 178 duizend mensen gebruik van de Wajong.

Kader 4.e

Participatie na ontslag als gevolg van een conjuncturele neergang

Een conjuncturele neergang gaat over het algemeen gepaard met ontslagen. Hier wordt een analyse gemaakt van het verloop van de loopbaan (de participatieontwikkeling) na een ontslag als gevolg van een recessie. De analyse is gebaseerd op de recessie in 2002–2003 toen de internetluchtbel barstte. Hierbij wordt gebruik gemaakt van ontslaggegevens over 2003. Niet-ontslagen werknemers worden gelijktijdig gevolgd en vergeleken met ontslagen werknemers. De analyse beperkt zich tot werknemers die geboren werden na 1945: in 2003 maakten werknemers die geboren zijn vóór 1945, na ontslag namelijk nog veelvuldig gebruik van prepensioenregelingen. Bovendien beperkt de analyse zich tot werknemers met vaste banen van redelijke omvang ($> 0,33$ vte) die minimaal 1 jaar bestonden.

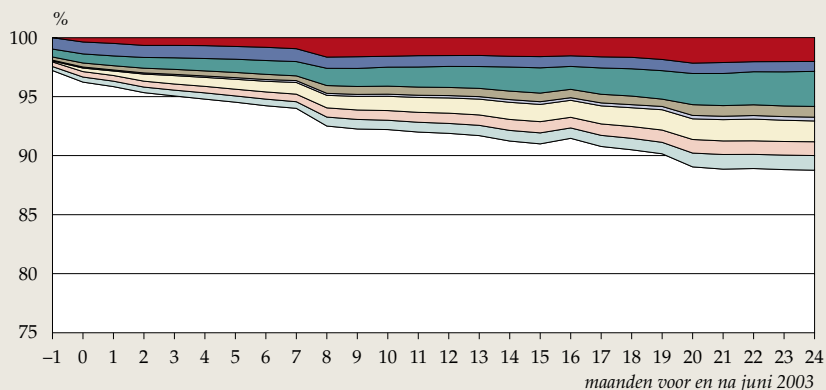
De bovenste grafiek geeft de participatieontwikkeling weer van de werknemers met regulier werk in 2003 die vallen in de groep niet-ontslagenen. Deze groep dient als referentiegroep: hierbij is van belang om te weten dat het gaat om de 'hoofdactiviteit'. Mensen kunnen bijvoorbeeld een WW-uitkering ontvangen, maar omdat ze meer inkomen uit loon ontvangen zijn ze toch ingedeeld bij de groep werknemers.²⁾ Uit de analyse blijkt dat van de niet-ontslagenen ongeveer 90 procent gedurende de gehele periode van 24 maanden na juni 2003 een baan heeft als werknemer.

De andere twee grafieken laten de participatieontwikkeling zien van werknemers die in 2003 werden ontslagen, hetzij collectief (meer dan twintig werknemers per bedrijf) hetzij individueel. De ontslagenen laten een volledig ander participatieverloop zien in de twee jaar nadat de baan werd beëindigd dan de niet-ontslagenen. Een aanzienlijk deel van de ontslagenen ontvangt na 12 maanden nog een WW-uitkering: 15 procent (collectief ontslag) en 23 procent (individueel ontslag), ten opzichte van 1 procent voor de niet-ontslagenen. Uiteindelijk heeft 11 procent van de niet-ontslagenen 24 maanden na dato geen baan als werknemer. Van beide andere categorieën is dat 32 procent (collectief ontslag) en 36 procent (individueel ontslag). De grafieken laten de gemiddelde participatie per maand zien.

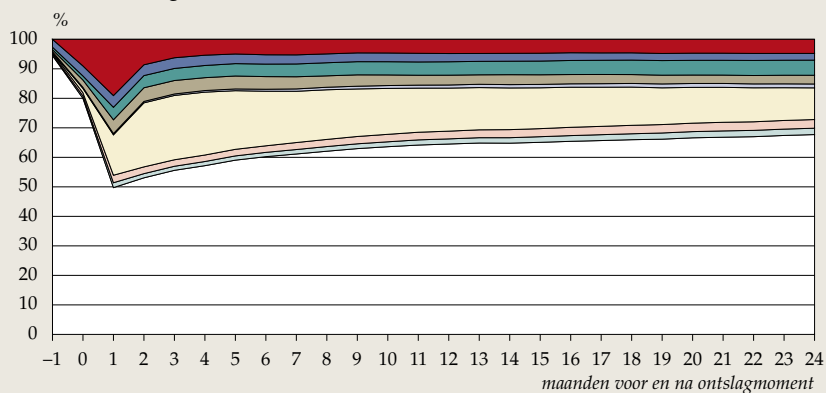
²⁾ Op basis van het Sociaal Statistisch Bestand is vanaf 1999 op maandbasis van alle tot de bevolking behorende personen de *belangrijkste* bron van inkomsten bekend (de zogenaamde 'sociaaleconomische categorie'). De participatie (het percentage personen met een baan als belangrijkste inkomstenbron) wordt daarvan afgeleid. Studenten krijgen altijd de sociaaleconomische categorie 'Scholier/student'. Omdat er samenloop kan zijn van een baan met een studie of een hogere uitkering is de participatie van werknemers met regulier werk in 2003 niet 100 procent.

Participatieontwikkeling

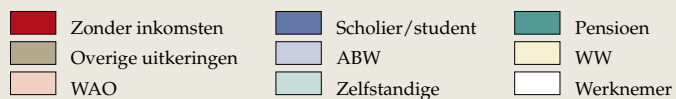
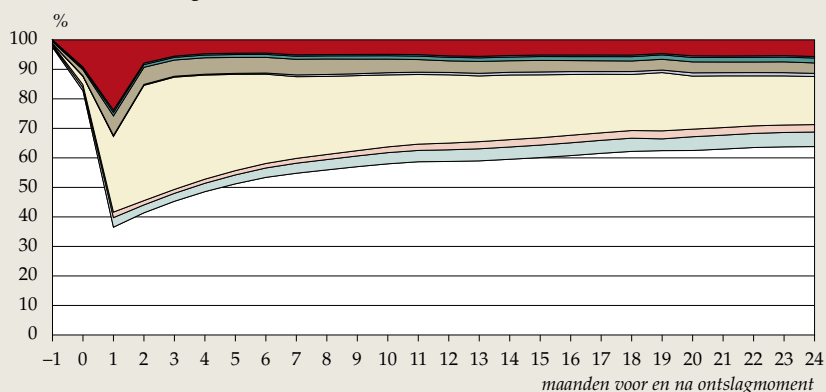
Van niet-ontslagenen

Van collectief ontslagenen

Van individueel ontslagenen

Bron: Van Gaalen, R. en J. van Rooijen (2009). *Participatie en inkomsten na collectief en individueel ontslag om bedrijfseconomische redenen*. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 25(2), 201–206.

Concluderend kan gesteld worden dat de meerderheid van de in 2003 ontslagen werknemers zich snel herstelt na ontslag, maar een aanzienlijk deel ondervindt negatieve gevolgen. De eerste 6 maanden na ontslag blijken cruciaal. Collectief ontslagenen herstellen zich beter dan individueel ontslagenen. Dit komt mede doordat de groep collectief ontslagenen ook werknemers bevat die de arbeids-overeenkomst op eigen initiatief en met wederzijds goedvinden beëindigden. Uit aanvullend onderzoek blijkt dat vooral ouderen, moeders met jonge kinderen en allochtonen kwetsbare groepen vormen.

4.5 *Faillissementen*

Meer bedrijven, minder personen failliet

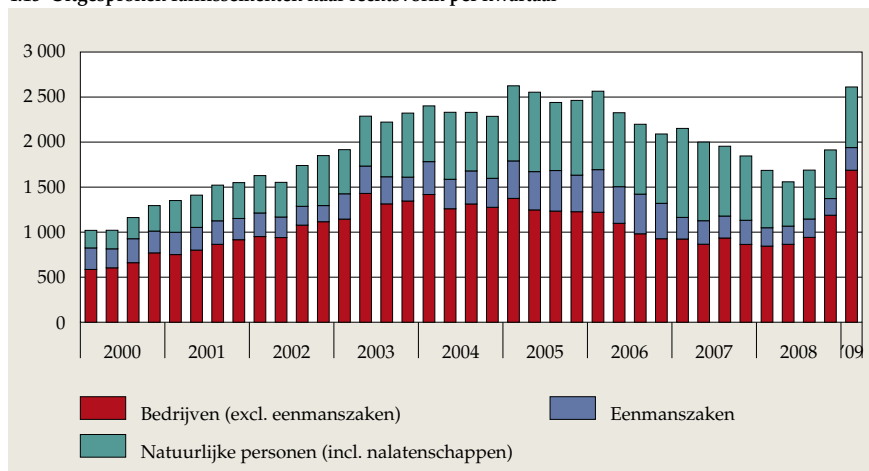
In 2008 zijn in totaal 6 847 faillissementen uitgesproken. Dat is 14 procent minder dan in 2007, toen er 7 952 faillissementen plaatsvonden. De daling in 2008 is volledig het gevolg van een sterke afname van het aantal natuurlijke personen en eenmanszaken dat failliet is verklaard. Deze afname hangt samen met wijzigingen in de Wet Schuldsanering Natuurlijke Personen (WSNP)³⁾ per 1 januari 2008. Vóór de wetwijzigingen van 1 januari 2008 werden schuldenaren die zich niet aan de verplichtingen van hun schuldsanering hielden, zonder meer failliet verklaard. Sinds 1 januari 2008 gebeurt dit echter alleen nog maar als er sprake is van voldoende boedelsaldo, zodat na beëindiging van het faillissement uitbetaling kan plaatsvinden. Omdat dit doorgaans in slechts een klein deel van de zaken het geval is, heeft deze verandering in de regelgeving geleid tot een sterke afname van het aantal faillissementen als gevolg van een 'mislukte' schuldsanering. In totaal nam het aantal faillissementen van natuurlijke personen in 2008 af met 34 procent ten opzichte van 2007, en dat van eenmanszaken met 22 procent.

Het aantal bedrijfsfaillissementen⁴⁾ daarentegen is voor het eerst sinds 2004 gestegen. Het aantal bedrijven dat in 2008 failliet ging, lag 7 procent hoger dan in 2007 en kwam uit op 3 840. Met uitzondering van de industrie en delfstoffenwinning is het aantal faillissementen van bedrijven in 2008 in alle bedrijfstakken gestegen. Met name in de laatste twee maanden van het jaar gingen veel meer bedrijven failliet dan in 2007.

³⁾ De WSNP is ingevoerd in december 1998 en biedt particulieren, al dan niet met een eenmanszaak, die problematische schulden hebben, de mogelijkheid om in een periode van drie jaar van hun schulden af te komen.

⁴⁾ In deze paragraaf wordt onder de term 'bedrijven' verstaan: bedrijven en instellingen, exclusief eenmanszaken. Dit geldt ook voor begrippen als 'bedrijfsfaillissementen' etc.

4.15 Uitgesproken faillissementen naar rechtsvorm per kwartaal

Bron: CBS, Faillissementsstatistiek.

Ook in het eerste kwartaal van 2009 liet de kredietcrisis duidelijk zijn sporen achter. In totaal werden toen 2 612 faillissementen uitgesproken, 55 procent meer dan in het eerste kwartaal van 2008. Het aantal uitgesproken faillissementen per kwartaal is sinds het begin van 2005 niet meer zo hoog geweest. Het aantal faillissementen van bedrijven nam zelfs nog sterker toe: in het eerste kwartaal van 2009 kwam dit uit op 1 688, een verdubbeling ten opzichte van het eerste kwartaal van 2008. Een dergelijk hoog aantal is sinds het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw niet voorgekomen.

4.16 Uitgesproken faillissementen naar rechtsvorm per jaar

	2000	2004	2005	2006	2007	2008
Bedrijven en instellingen (excl. eenmanszaken)	2 621	5 267	5 083	4 228	3 589	3 840
Eenmanszaken	958	1 381	1 697	1 713	1 013	795
Natuurlijke personen (incl. nalatenschappen)	919	2 701	3 302	3 238	3 350	2 212
Totaal	4 498	9 349	10 082	9 179	7 952	6 847

Bron: CBS, Faillissementsstatistiek.

Ook in relatieve zin nam in 2008 het aantal faillissementen van bedrijven en instellingen toe. Het aantal faillissementen per 1 000 bedrijven steeg van 9,2 in 2007 tot 9,5 in 2008. Dit is een stijging van 3 procent. Toch is het relatieve aantal bedrijfsfaillissementen in 2008 nog lang niet zo hoog als in 2003 en 2004, toen ruim 14 van de 1 000 bedrijven in Nederland failliet ging. Het hoogste aantal faillissementen per 1 000 bedrijven kwam in 2008 voor in de bedrijfstakken vervoer en communicatie (13,9), bouwnijverheid (13,3) en industrie en delfstofwinning (13). In de bedrijfstak vervoer en communicatie nam het relatieve

aantal bedrijfsfaillissementen toe met ruim een kwart: van 11 in 2007 naar 13,9 in 2008. Ook in de handel was sprake van een forse stijging: van 9,8 per 1 000 in 2007 tot 10,6 in 2008. Daarentegen gingen er juist minder bedrijven failliet in de industrie en delfstoffenwinning: in 2008 werden 13 van de 1 000 bedrijven in deze tak failliet verklaard, tegen 14,1 van de 1 000 in 2007. Ook in de horeca nam het relatieve aantal faillissementen af. Dat kwam echter doordat het aantal horecabedrijven in 2008 sterker toenam dan het aantal faillissementen. Dat geldt ook voor de financiële en zakelijke dienstverlening.

4.17 Uitgesproken faillissementen per 1 000 bedrijven en instellingen ¹⁾

	2000	2004	2005	2006	2007	2008
Landbouw en visserij	0,7	3,0	2,0	1,6	1,6	1,7
Industrie en delfstoffenwinning	12,3	22,8	19,8	14,9	14,1	13,0
Bouwnijverheid	9,7	17,3	16,9	14,6	12,5	13,3
Handel	7,8	13,3	12,7	10,8	9,8	10,6
Horeca	4,1	10,1	12,4	12,1	6,8	6,7
Vervoer en communicatie	10,9	17,8	22,4	17,3	11,0	13,9
Financiële en zakelijke dienstverlening	10,5	24,2	22,1	17,0	11,7	11,6
Onderwijs, gezondheidszorg en overige dienstverlening	2,9	4,2	4,1	3,6	4,5	4,7
Totaal inclusief onbekend	7,3	14,2	13,6	11,1	9,2	9,5

Bron: CBS, Faillissementsstatistiek.

¹⁾ Exclusief eenmanszaken en de bedrijfstakingen overheid en productie en distributie van energie.

5. De Nederlandse economie in sectoren

De crisis die zich in 2007 nog leek te beperken tot een financiële crisis die zich grotendeels over de grens afspeelde, zette zich in 2008 voort als economische crisis en had invloed op alle Nederlandse sectoren. De teruggang was het meest te merken op de beurs. Negatieve koersontwikkelingen zorgden voor vermogensverliezen in alle sectoren. In dit hoofdstuk worden de ontwikkelingen van het inkomen en het vermogen geanalyseerd voor de verschillende sectoren binnen de Nederlandse economie. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen huishoudens, niet-financiële ondernemingen, financiële instellingen en de overheid. Ook de transacties met het buitenland komen aan de orde.

De toegevoegde waarde van niet-financiële ondernemingen nam in 2008 nog steeds toe, maar de toename is al drie jaar op rij minder hoog dan in het voorgaande jaar. De winstgevendheid van bedrijven nam af in 2008. De wereldwijde economische crisis heeft een negatieve invloed op de resultaten van financiële instellingen gehad. De banken maakten verlies en moesten door de beursontwikkelingen flinke afschrijvingen noteren op hun beleggingsportefeuille. Ook voor verzekeraars en pensioenfondsen was het roeien met de riemen die ze hadden in een onstuimig 2008: de dekkingsgraad van de meeste pensioenfondsen zakte onder de verplichte 105 procent.

Het financieel vermogen van Nederlandse huishoudens (inclusief pensioenvoorzieningen) verminderde in 2008 met bijna een kwart. De overheid realiseerde een overschot op de begroting van 0,7 procent van het bbp. Door enkele grote noodzakelijke financiële interventies bij in nood verkerende financiële instellingen steeg de EMU-schuld echter van 46 tot 58 procent van het bbp. De positie van Nederland ten opzichte van het buitenland verslechterde in 2008: het saldo van de lopende rekening daalde tot een niveau van voor 2002. Het nationaal inkomen bleef in 2008 nagenoeg gelijk aan dat van 2007.

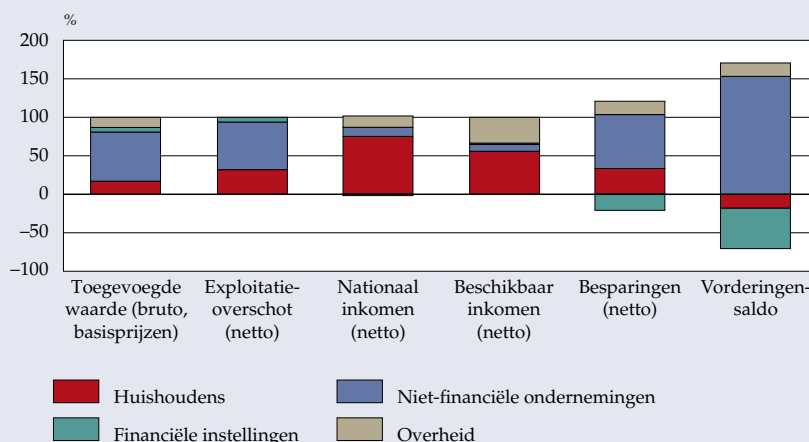
Kader 5.a

Verschillen en samenhang tussen de sectoren

Er is een duidelijk verschil tussen de sectoren huishoudens, ondernemingen en de overheid. De belangrijkste economische activiteit van huishoudens is consumeren. Ondernemingen zijn vooral gericht op produceren. De overheid tot slot heeft als belangrijkste economische functie het herverdelen van inkomen.

De sectoren hebben een sterke onderlinge wisselwerking. Wanneer bijvoorbeeld de inkomstenbelasting omhoog gaat, zal er een hoger bedrag van het inkomen van huishoudens afgaan. Dit resulteert in een lager netto beschikbaar inkomen van de huishoudens en normaal gesproken ook in een lagere consumptie. Aan de andere kant neemt het beschikbaar inkomen van de overheid juist toe. Zij kan dit bijvoorbeeld gebruiken om bepaalde uitkeringen of subsidies te verhogen of juist om andere belastingen te verlagen.

Aandelen van sectoren in kernvariabelen, 2008

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

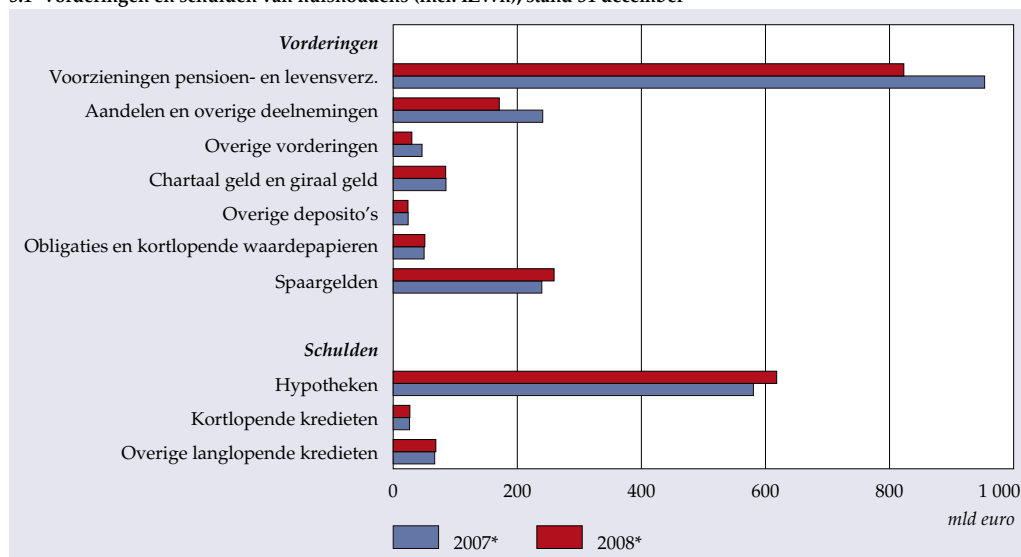
De aandelen van de sectoren in de belangrijkste macro-economische totalen geven een duidelijke weergave van de verschillende kernactiviteiten. Het grootste deel van de toegevoegde waarde wordt gecreëerd bij de productie binnen de niet-financiële ondernemingen; zij hebben dan ook het grootste aandeel in de totale toegevoegde waarde van Nederland. Hoewel de niet-financiële ondernemingen het meest van alle sectoren kwijt zijn aan beloningen van werknemers en afschrijvingen, is ook het exploitatieoverschot van deze sector het grootst. Het nationaal inkomen bestaat voor een belangrijk deel uit de loonbetalingen en wordt dan ook gedomineerd door de huishoudens, die immers alle loonbetalingen ontvangen. Over dit inkomen moeten belastingen en premies worden betaald; wat daarna overblijft is het beschikbaar inkomen. Het aandeel van de huishoudens in het totale beschikbare inkomen is hierdoor aanzienlijk lager dan bij het nationaal inkomen, het aandeel van de overheid is fors hoger. Het beschikbaar inkomen wordt gebruikt om te consumeren. Omdat alleen huishoudens en de overheid consumeren is hun aandeel in de besparingen beperkt. Het vorderingsaldo (dit is het saldo van de lopende rekening) zijn de totale inkomsten minus de totale uitgaven uit het buitenland. Als dit saldo positief is, blijft er geld over dat kan worden gespaard, uitgeleend of belegd. Wanneer het saldo negatief is, kan het tekort gefinancierd worden door bijvoorbeeld te lenen.

5.1 Huishoudens

Financieel vermogen onderuit door lagere beurskoersen

De economische crisis had in 2008 vooral invloed op het financieel vermogen van huishoudens.¹⁾ In totaal nam dit vermogen af met 236 miljard tot 729 miljard euro. Een kwart van het financiële vermogen ging hiermee voor huishoudens verloren. Dalende beurskoersen zorgden voor aanzienlijke vermogensverliezen. De verliezen op de voorzieningen voor pensioen- en levensverzekeringen, die beheerd worden door de pensioenfondsen en verzekeraars, waren met 156 miljard in absolute zin het grootst. Dit is een afname van ruim 16 procent ten opzichte van 2007. Aandelen in bezit van huishoudens verloren met ruim 27 procent relatief het meest van hun waarde. Daarnaast werden per saldo ook aandelen verkocht. Huishoudens zochten hun toevlucht in veiligere middelen en zetten hun geld massaal op spaarrekeningen. De spaargelden namen in 2008 toe met 20 miljard euro, ook in 2007 werd al meer gespaard. Daarnaast werd ook meer belegd in obligaties (2 miljard euro), waar de waardedaling geringer was.

5.1 Vorderingen en schulden van huishoudens (incl. IZWh), stand 31 december

Bron: Nationale rekeningen 2008.

De hypotheekschuld van huishoudens steeg met 38 miljard tot 618 miljard euro. De toename is minder dan in de voorgaande drie jaar. Er verwisselden 10 procent minder bestaande koopwoningen van eigenaar. Naast de toegenomen terug-

¹⁾ Onder huishoudens vallen ook de instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens (IZWh).

houdendheid bij potentiële kopers zijn ook banken voorzichtiger geworden met het verstrekken van hypotheeken. De overige schulden zijn licht toegenomen in 2008, maar niet meer dan in andere jaren.

Inkomen huishoudens wel gestegen

Huishoudens zagen ondanks de economische malaise hun inkomen in 2008 licht toenemen. Het reëel beschikbaar inkomen van huishoudens lag een half procent hoger dan in 2007. Het primair inkomen, dat is het inkomen vóór de herverdeling door middel van afgedragen belastingen en premies en uitbetaalde uitkeringen, is in 2008 met bijna 4 procent toegenomen. Het gestegen inkomen is vooral te danken aan een forse toename van de beloning van werknemers. De aanhoudende banengroei in combinatie met langlopende cao-afspraken, zorgden voor een toename van de beloning van werknemers van ruim 5 procent. Zelfstandigen deden het gemiddeld minder goed. Hun inkomen uit arbeid nam met slechts 1,3 procent toe, wat een gemiddeld inkomen van 40 duizend euro per zelfstandige in 2008 betekende. Van de andere inkomstenbronnen namen de dividendinkomsten licht af, terwijl er per saldo iets meer rente betaald werd. Het overige inkomen uit vermogen bleef nagenoeg gelijk.

Het gestegen inkomen leidde tot een stijging van de betaalde loon- en inkomensheffing. Tegelijkertijd stegen ook de ontvangsten uit sociale uitkeringen. Er werd met name meer ontvangen aan AOW (1,2 miljard), WAO (1,0 miljard), de kinderbijslag (0,8 miljard) en de zorgtoeslag (0,6 miljard). Deze herverdeling van het inkomen leidde per saldo tot een toename van het beschikbaar inkomen van huishoudens met 6,9 miljard euro in 2008. Na aftrek van de prijsstijging blijft een stijging van het reëel beschikbaar inkomen over van een half procent.

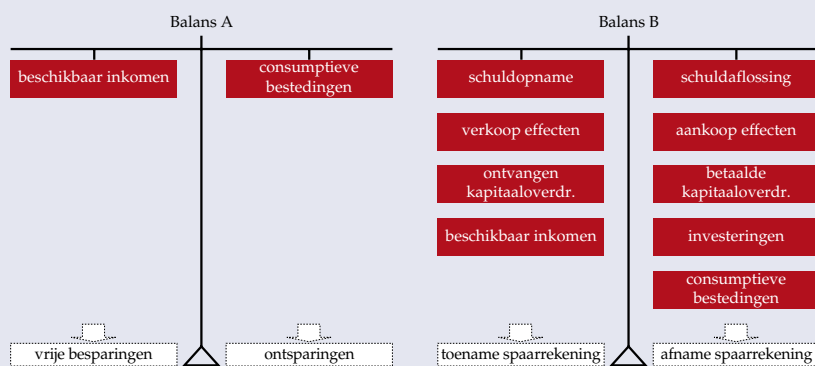
Vrije besparingen licht negatief

De consumptie door huishoudens is in 2008 meer toegenomen dan het beschikbaar inkomen. Hierdoor werd er net iets meer geconsumeerd dan er aan inkomen beschikbaar was. Dit betekent dat de vrije besparingen licht negatief waren, net als in de periode 2003–2006. Hierdoor is de spaarquote in 2008 met 1 procentpunt gedaald naar 7 procent. De spaarquote is de verhouding tussen totale besparingen (vrije besparingen plus collectieve besparingen voor de pensioenvoorziening) en het beschikbaar inkomen plus de collectieve besparingen. Huishoudens investeerden bijna 6 procent meer dan in 2007. Dat zijn zowel de investeringen in woningen als de investeringen van zelfstandige ondernemers.

Kader 5.b

Spaarbegrippen van huishoudens

Het begrip *sparen* staat in de volksmond gelijk aan het geld dat overblijft aan het einde van de maand. In de nationale rekeningen komen twee spaarbegrippen voor: de *besparingen of ontsparingen* als saldo van het beschikbaar inkomen en consumptieve bestedingen weergegeven in balans A (en in balans B) de toevoegingen (of onttrekkingen) aan de *spaarrekening (inclusief betaalrekeningen)*. Het blijkt dat huishoudens kunnen *ontsparen* en toch hun *spaarrekening* zien toenemen.

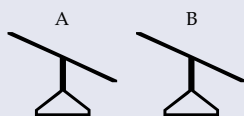

De balansen geven aan welke geldbronnen (linkerkant van de balans) en welke bestedingsdoelen (rechterkant) meetellen. Zijn de bronnen toereikend, dan gaat de linkerkant omlaag. Is het tegenovergestelde het geval, dan zijn de doelen 'zwaarder' dan de bronnen en gaat de rechterkant omlaag. Er kunnen zich vier situaties voordoen. De kleine balansen geven aan hoe de bovenstaande geldbronnen en doelen zich op balans A en B tot elkaar verhouden.

A **B** **Situatie 1: Vrije besparingen, toename spaarrekening**
Als het beschikbaar inkomen (toegelicht in kader 5.a) toereikend is om de consumptieve uitgaven te betalen zijn er vrije besparingen. Dit geld, aangevuld met opgenomen schuld, verkoop van effecten, of ontvangen kapitaaloverdrachten, dient als bron voor investeringen in woningen, aankoop van effecten, betaling van kapitaaloverdrachten of aflossing van schuld. Is het totaal van de bronnen toereikend voor het totaal van de doelen, dan zorgt dit voor een toename van de spaarrekening.

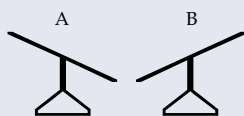
A **B** **Situatie 2: Vrije besparingen, afname spaarrekening**
Als er vrije besparingen zijn, maar het totaal van de bronnen is niet toereikend voor het totaal van de doelen,

dan wordt er geld van de spaarrekening opgenomen om de investeringen, kapitaaloverdrachten, aankoop van effecten of aflossing van schuld te betalen.

Situatie 3: Ontsparingen, afname spaarrekening

Als het beschikbaar inkomen niet toereikend is om de consumptieve uitgaven te betalen, wordt er ontspaard. Een extra geldbron is nodig om dit te betalen. Bijvoorbeeld ontvangen kapitaaloverdrachten zoals alimentatie, de verkoop van effecten of het maken van schulden. Deze aanvullende bronnen moeten naast de consumptieve bestedingen, ook investeringen in woningen, aankoop van effecten en aflossing van schulden betalen. Is dit niet toereikend, dan zorgt dit voor een afname van de spaarrekening.

Situatie 4: Ontsparingen, toename spaarrekening

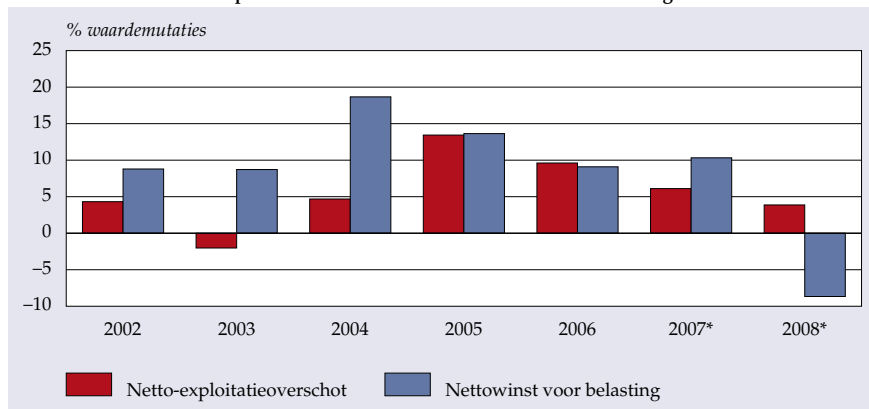
Indien er wordt ontspaard, kan het inkomen worden aangevuld uit extra geldbronnen zoals ontvangen kapitaaloverdrachten, verkoop van effecten en opgenomen schuld. Is het totaal van bronnen groter dan het totaal van de consumptieve bestedingen, investeringen in woningen, aankoop van effecten en aflossing van schulden, dan zorgt dit voor een toename van de spaarrekening.

5.2 Niet-financiële ondernemingen

Winstgevendheid neemt af door slecht presterende buitenlandse dochters

In 2008 ging het minder goed met de niet-financiële ondernemingen. Deze sector omvat het totale bedrijfsleven, met uitzondering van financiële instellingen en zelfstandige ondernemers en is verantwoordelijk voor bijna 57 procent van de toegevoegde waarde van Nederland. De oplopende inkooprijzen hadden een drukkende invloed op de winst van de niet-financiële bedrijven. De nettowinst voor belastingen daalde in 2008 voor het eerst sinds 2001. In 2008 bedroeg de nettowinst voor belastingen van deze bedrijven 102 miljard euro, 10 miljard minder dan in 2007. Deze daling werd echter geheel veroorzaakt door de teruglopende resultaten van buitenlandse dochters die minder winst en dividend uitkeerden. Ook werd in 2008 per saldo meer aan aardgasbaten (inkomen uit grond en minerale reserves) aan de overheid afgedragen dan in 2007. Het netto-exploitatieoverschot is daarentegen wel toegenomen, al is de stijging minder groot dan in voorgaande jaren. De toename zorgde ervoor dat de nettowinst minder is gedaald. Het exploitatieoverschot wordt gevormd door de verdiensten uit de productie in Nederland. In het eerste kwartaal van 2009 daalden, voor het eerst sinds het uitbreken van de financiële crisis, ook de verdiensten uit de productie in Nederland.

5.2 Nettowinst en netto-exploitatietoershot van niet-financiële ondernemingen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

Minder kredietopname

Het bedrijfsleven nam in 2008 voor 14 miljard aan leningen op. Dat is bijna een kwart minder dan in 2007. In het eerste halfjaar werd per saldo nog voor bijna 31 miljard euro aan leningen opgenomen. In de tweede helft van 2008 veranderde dit drastisch, toen losten ondernemingen meer aan leningen af dan ze aan leningen opnamen. Sinds 2001, toen het CBS deze gegevens is gaan bijhouden, is het niet voorgekomen dat in twee opeenvolgende kwartalen per saldo aan leningen werd afgelost. Door de verslechterde economische vooruitzichten nam de behoefte om te lenen af, daarnaast was het lastiger om bij banken of moederondernemingen te lenen.

De dalende beurskoersen zorgden ervoor dat de schulden van niet-financiële ondernemingen in 2008 sterk afnamen, terwijl de vorderingen nog licht toenamen. Dit komt doordat de uitgegeven aandelen van niet-financiële ondernemingen voornamelijk beursgenoteerd zijn. Deze zijn in 2008 met ruim 180 miljard euro in waarde gedaald. Het aandelenbezit van niet-financiële ondernemingen bestaat daarentegen grotendeels uit niet-beursgenoteerde aandelen. Deze aandelen zijn minder gevoelig voor de grillen van de beurs.

Kader 5.c

Buitenlandse invloed op het Nederlandse bedrijfsleven

Ruim een kwart van de gerealiseerde toegevoegde waarde van 322 miljard euro in 2007 was toe te schrijven aan ondernemingen in buitenlandse handen. Sinds 1996 is de buitenlandse invloed op het bedrijfsleven ieder jaar toegenomen.

In 2007 is dit voor het eerst niet verder toegenomen door de fors betere prestaties van kleine, vooral horeca, ondernemingen ten opzichte van grote ondernemingen. Deze kleine ondernemingen zijn minder vaak in handen van het buitenland. De mate van buitenlandse invloed verschilt per sector.

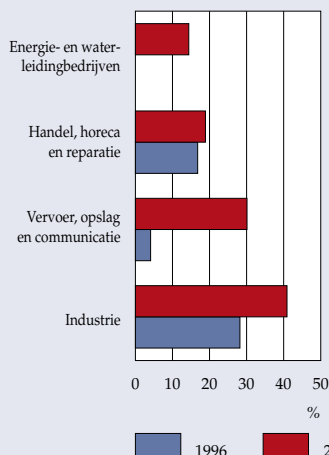
Sterkste toename buitenlandse invloed in vervoer en communicatie

De buitenlandse invloed is het sterkst toegenomen in de sector vervoer en communicatie. De buitenlandse invloed steeg van 4 procent in 1996 tot 30 procent in 2007. Het merendeel van aanbieders van mobiele telefonie is inmiddels in buitenlandse handen. In 2007 nam de invloed met 3 procentpunt toe, doordat het Nederlandse vervoerbedrijf Connexion in Franse handen kwam.

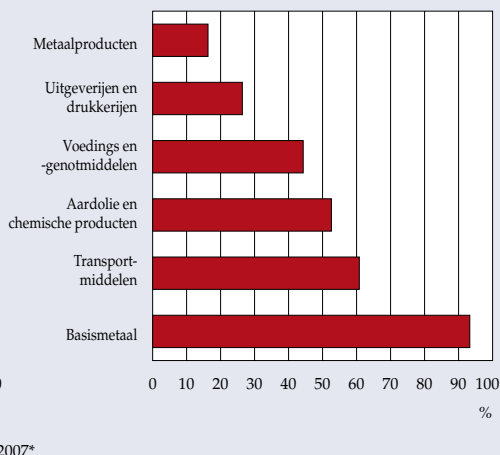
In de horeca en handel is de buitenlandse invloed veel minder snel toegenomen. In 1996 werd 17 procent van de toegevoegde waarde in de horeca door bedrijven in buitenlandse handen voortgebracht, in 2007 was dat gestegen tot 19 procent. Een jaar eerder, in 2006, was dat nog 20 procent. De daling van de buitenlandse invloed in 2007 in de horeca komt doordat er relatief veel meer kleine horeca-ondernemingen zijn die fors beter presteerden dan de grote horecabedrijven die vaker in buitenlandse handen zijn.

Bijdrage buitenland in toegevoegde waarde

Bijdrage naar bedrijfstak

Industrie uitgesplitst naar bedrijfsklasse

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

Buitenlandse invloed het grootst in de industrie

De buitenlandse invloed is het grootst in de industrie. In 2007 realiseerden industriële bedrijven met een buitenlandse eigenaar gemiddeld 41 procent van de toegevoegde waarde. In 1996 was dat aandeel nog 28 procent. Binnen de industrie zijn er verschillende bedrijfsklassen waar de buitenlandse invloed meer dan 50 procent bedraagt. Koploper is de basismetaalindustrie: ondernemingen in buitenlandse handen realiseerden ruim 93 procent van de toegevoegde waarde. In de voedings- en genotmiddelenindustrie is de buitenlandse invloed in 2007 sterk toegenomen, van 37 procent in 2006 naar 44 procent in 2007. Dit werd mede veroorzaakt door de overname van het Nederlandse voedingsmiddelenconcern Numico door het Franse Danone.

5.3 Financiële instellingen

De financiële instellingen hebben enkele bewogen jaren achter de rug. In kader 5.d worden enkele financiële gevolgen uitgelicht. Het financieel moeilijke jaar 2008 zal voor onder andere de banken, de verzekeraars en de pensioenfondsen worden beschreven.

Winst banken negatief door buitenlandse dochters

De monetaire financiële instellingen (mfi's)²⁾ hebben als gevolg van de crisis veel afschrijvingen en koersverliezen moeten verwerken. Daarnaast zijn herstructureringen tot nieuwe bedrijfsmodellen verantwoordelijk voor wijzigingen in de balansstructuur. Een belangrijke trend is dat commerciële banken de afgelopen jaren niet-liquide activa steeds meer zijn gaan securitiseren. Het afgelopen jaar hebben banken voor 76 miljard euro aan securitisaties uitgevoerd. Om te securitiseren gebruiken zij daartoe opgerichte *special purpose vehicles* (SPV's), die effecten uitgeven en met het daarmee opgebrachte geld de moeilijk verhandelbare activa van banken (zoals woninghypotheken) opkopen. Het was in 2008 echter nauwelijks mogelijk de door de SPV's uitgegeven effecten aan de markt te verkopen, waardoor banken deze vaak zelf kochten en op hun balans namen. De ECB accepteert deze effecten wel als onderpand voor bij haar afgesloten leningen. Mede om deze reden securitiseerden Nederlandse banken, na het recordjaar 2007, in 2008 wederom zeer veel. Het bezit aan langlopende obligaties is met 64 miljard toegenomen tot een totaal van 372 miljard euro. De omvang van de hypotheekportefeuille bedroeg eind 2008 circa 381 miljard euro. Aan de schuldenkant nam de financiering met buitenlandse deposito's sterk af. Deels heeft dit te maken met de nationalisatie

²⁾ Onder mfi's vallen commerciële banken, geldmarktfondsen en De Nederlandsche Bank.

van Fortis en de geboden kredietfaciliteit van de Nederlandse staat. Daarnaast hebben Nederlandse kredietinstellingen en geldmarktfondsen per saldo voor 105 miljard euro aan deposito's uit het buitenland teruggehaald, omdat ze deze liquiditeiten zelf nodig hadden voor het afwickelen van hun verplichtingen en voor het herstructureren van hun balans.

In de gezamenlijke holding van Royal Bank of Scotland, Fortis Holding en Santander, genaamd RFS, is vooral als gevolg van de financiële crisis in 2008 veel van de waarde van het door hen in november 2007 gekochte ABN AMRO afgewaardeerd. Op de deelneming van Fortis in ABN AMRO is bijna 18 miljard euro afgeboekt toen Fortis werd ingelijfd door de Nederlandse overheid in oktober 2008. De grootste financiële holdings hebben gezamenlijk voor 75 miljard euro aan beurswaarde verloren. De afwaarderingen werden gedaan op de gestructureerde kredietproducten (waar sub-prime hypotheekverpakkingen verpakt en herverpakt zijn) die veel last hadden van de kredietcrisis en op aandelen in portefeuilles die leden onder de beursval.

In 2008 behaalden de mfi's in Nederland een verlies van bijna 3 miljard euro.³⁾ Het operationele resultaat viel hiermee 9,5 miljard euro lager uit dan in 2007. Het verlies werd grotendeels veroorzaakt door negatieve ingehouden winsten van buitenlandse dochters (-11,2 miljard euro). Het resultaat op binnenlandse activiteiten lag met een nettowinst (voor belasting) van 8,2 miljard euro juist fors hoger dan in 2007. De binnenlandse groei kwam vooral voort uit de toename van de productie en de omvang van het rentebedrijf. De rentemarge, dit is het verschil tussen de rente waarvoor banken zelf kunnen lenen en de hogere rente die hun klanten betalen, nam aanzienlijk toe door de renteverlagingen van de Europese Centrale Bank. Hierdoor ontstond ruimte om een hogere vergoeding (impliciet) in rekening te brengen. De waarde hiervan kwam in 2008 uit op 18,7 miljard euro waarbij het belang van de woning hypotheek sterk toenam aangezien de rentepercentages in het verleden nog veelal tegen een hoger tarief waren vastgezet. Directe vergoedingen, zoals provisies op afgesloten hypotheek, effectenorders, vermogensbeheer en betalingsverkeer, en huuropbrengsten, vormen al jaren een stabiele inkomstenbron van rond de 6 miljard euro.

Kader 5.d

Financiële gevolgen van de crisis in Nederland

In 2007 beperkten de gevolgen van de wereldwijde financiële crisis zich voornamelijk tot grote verliezen op de beurs, terwijl daarnaast een afname van de groei

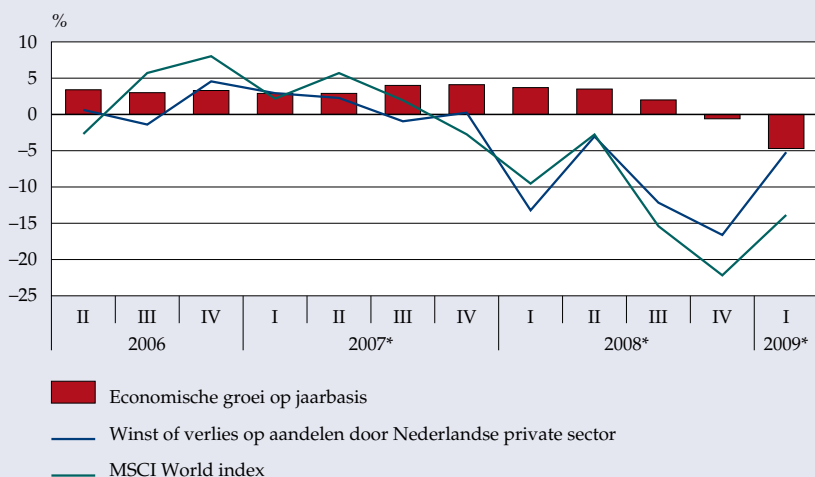
³⁾ Het betreft hier de nettowinst voor belasting vanuit de operationele bedrijfsactiviteit (exclusief het resultaat op kapitaaltransacties).

van de kredietverlening aan het bedrijfsleven te zien was. De crisis leek de reële economie nog niet echt te raken. In de tweede helft van 2008 veranderde dit en kwam Nederland in een recessie terecht. Een belangrijk aspect in de verspreiding van de crisis is het vertrouwen in de economie, dat in de hele wereld werd aangetast door een opeenstapeling van slecht nieuws. De apotheose was het faillissement van de Amerikaanse zakenbank Lehman Brothers in september, het grootste faillissement in de Amerikaanse geschiedenis. De waarde van de activa van Lehman Brothers bedroeg ongeveer 425 miljard euro. Ter vergelijking: in 2008 was het totale bruto binnenlands product van Nederland bijna 600 miljard euro. Verschillende overheden zagen zich genoodzaakt miljarden euro's in de financiële sector te injecteren, waarvan de nationalisatie van Fortis het bekendste voorbeeld in Nederland is (lees meer over staatsinterventies in kader 5.e).

Ongelijke verliezen op aandelenbezit van de private sector

Al vanaf het derde kwartaal van 2007 begonnen de aandelen in bezit van de private sector (huishoudens en bedrijven) als gevolg van dalende beurskoersen minder waard te worden. In 2008 werden deze verliezen nog veel groter en werd geen enkel kwartaal met winst afgesloten. Werd over geheel 2007 nog een kleine winst gemaakt, in 2008 daalde het private aandelenvermogen bijna 14 procent in waarde. Overigens doen Nederlanders het internationaal gezien niet eens zo slecht. De MSCI World index is een graadmeter voor de beurskoersen in 23 landen. Vooral in de tweede helft van 2008 rendeerden de aandelen van de Nederlandse private sector minder slecht dan de MSCI World index.

Financiële crisis: reëel en op de beurs

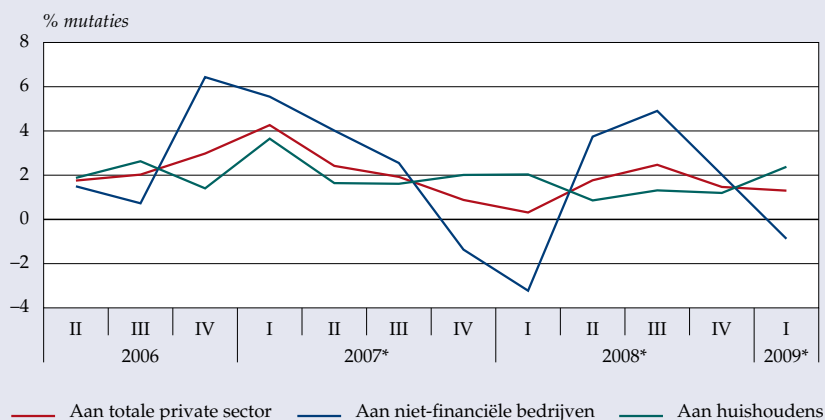

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

Kredietverlening aan private sector krabbelt op

Ook het vertrouwen tussen banken om elkaar geld te lenen, is door de crisis ernstig aangetast. De Europese Centrale Bank (ECB) heeft geprobeerd de kredietverlening tussen banken in de eurozone weer op gang te helpen, zodat banken vervolgens weer gemakkelijker aan de private sector (huishoudens en bedrijven) zouden gaan lenen. Hiertoe heeft zij de rente waartegen banken kunnen lenen verlaagd. Daarnaast zijn de regels versoepeld met betrekking tot het onderpand dat banken op hun balans moeten hebben staan om bij de ECB te lenen. De kredietverlening door banken aan huishoudens en bedrijven is al jaren onafgebroken aan het groeien. Wel was vanaf begin 2007 een afname van die groei te zien, maar deze versnelde in 2008 toch weer. Kredietverlening aan de private sector is een belangrijke factor in de economie. De traditioneel gestaag groeiende woning hypotheekschuld van huishoudens maakt er ruim 60 procent van uit, dus de relatie met de woningmarkt is sterk. Bijna 40 procent wordt gevormd door de volatielere kort- en langlopende leningen aan bedrijven, die deze onder andere gebruiken voor investeringen. Waar als gevolg van de crisis de verliezen op aandelen in 2008 zijn verergerd, is de kredietverlening aan de private sector in 2008 ten opzichte van 2007 weer enigszins opgekrabbeld.

Kredietverlening aan huishoudens en niet-financiële ondernemingen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

Pensioenfondsen in zwaar weer

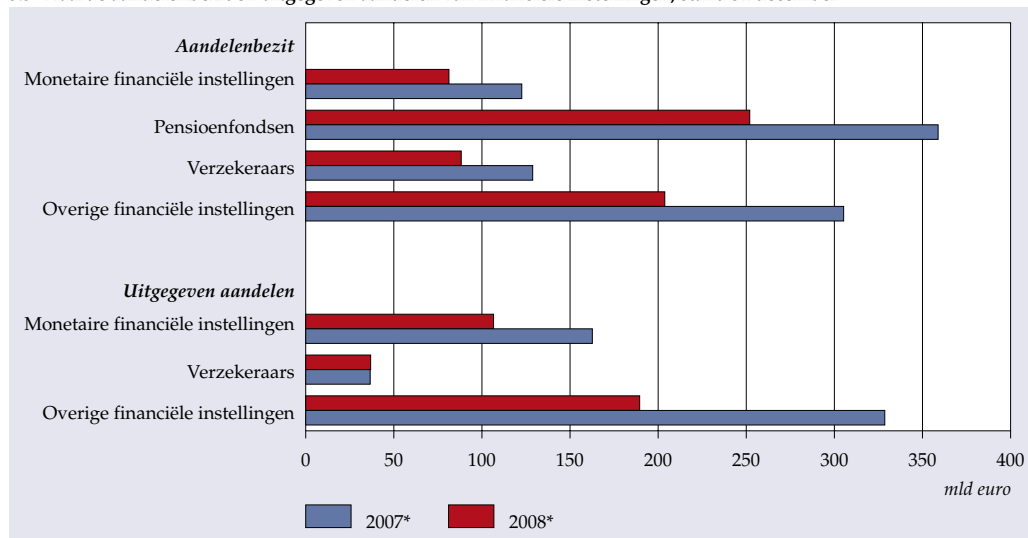
Na een onrustig 2007 is het voor pensioenfondsen in 2008 en begin 2009 nog aanzienlijk zwaarder geworden. De dalende beurskoersen zorgden gedurende het hele jaar 2008 voor forse verliezen op de effectenportefeuilles van institutionele beleggers als pensioenfondsen. In 2008 ging 33 procent van de aandelenporte-

feuille verloren. Eind 2008 waren de aandelen en deelnemingen nog 252 miljard euro waard. Ook de meer zeker geachte vastrentende stukken zoals bedrijfsobligaties daalden fors in waarde. De waardevermindering van obligaties werd gedempt door de daling van de kapitaalmarktrente. Een dalende rente heeft een verhogend effect op de waarde van reeds uitgegeven obligaties. In totaal is de verzekeringstechnische voorziening van pensioenfondsen (totale belegde vermogen minus eventuele overige verplichtingen) in 2008 door de kredietcrisis met ruim 100 miljard euro gedaald naar ruim 610 miljard euro. Doordat aandelen en deelnemingen meer in waarde verloren dan obligaties, dreigde de beleggingsmix uit balans te raken. Om de samenstelling van de beoogde beleggingsmix toch enigszins in stand te houden, hebben pensioenfondsen gedurende het jaar voor ruim 14 miljard euro aan aandelen bijgekocht en voor 8 miljard euro aan vastrentende waarden verkocht.

De daling van de marktrente heeft naast waardevermeerdering bij vastrentende waarden ook een keerzijde. De dekkingsgraad van de pensioenfondsen kwam door zowel de beurs- als de renteontwikkelingen onder grote druk te staan. Pensioenfondsen moeten hun totale verplichtingen waarden tegen marktwaarde. De toekomstige verplichtingen (lees: pensioenuitkeringen) verdisconteren zij tegen de marktrente. Als deze daalt, stijgt de marktwaarde van de toekomstige verplichtingen. In 2008 had dit tot gevolg dat de dekkingsgraden van het merendeel van de pensioenfondsen eind 2008 tot onder het minimaal vereiste niveau van 105 procent zijn gezakt. In sommige gevallen ligt de dekkingsgraad zelfs onder de 100 procent. Toezichthouder DNB heeft conform de wet van deze pensioenfondsen geëist dat zij vóór 1 april 2009 een herstelplan moesten indienen, waarin maatregelen zijn opgenomen om binnen 5 jaar de dekkingsgraden weer op peil te hebben. Veel van deze voornemens bevatten vanaf 2009 een verhoging van de pensioenpremies, voorlopige bevrozing van de pensioenuitkeringen en -aanspraken (dus geen indexatie in de komende jaren) en in geval van ondernemingspensioenfondsen forse (éénmalige) bijstortingen door de werkgever.

Het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP) en het Pensioenfonds Zorg en Welzijn (PFZW) hebben in 2008 zelfstandige pensioenuitvoeringsorganisaties opgericht; respectievelijk APG en PGGM. Deze instanties voeren in eerste instantie de pensioenregelingen en het beleggingsbeleid uit van de fondsen, maar kunnen in de toekomst ook regelingen van andere, eventueel buitenlandse, pensioenfondsen gaan uitvoeren.

5.3 Waarde aandelenbezit en uitgegeven aandelen van financiële instellingen, stand 31 december¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

¹⁾ Overige financiële instellingen zijn exclusief de bijzondere financiële instellingen (BFI's). Alleen pensioenfondsen en verzekeraars die onder toezicht staan zijn opgenomen.

Verzekeringssector voelt kredietcrisis ook

De kredietcrisis heeft uiteraard ook bij verzekeraars tot enorme afwaarderingen van hun beleggingsportefeuille geleid. Met name bij aandelen en deelnemingen waren forse dalingen te zien. 30 procent van de waarde verdampte in 2008. Deze daling werd bijna volledig opgeheven door de waardestijging van vastrentende waarden, deze zijn toegenomen als gevolg van de lagere kapitaalmarktrente. Verzekeraars hebben vastrentende waarden bijgekocht, waarmee de verschuiving van aandelen- naar obligatiebezit is voortgezet. De verzekeringstechnische voorzieningen van (levens)verzekeraars zijn hard gedaald door de dalende aandelenkoersen. Net als bij pensioenfondsen is de huidige waarde van toekomstige verplichtingen van levensverzekeraars negatief beïnvloed door de dalende kapitaalmarktrente. De waardedalingen bleven bij verzekeraars wel beperkter dan bij de pensioenfondsen. Omdat de beleggingshorizon van verzekeraars korter is dan die van pensioenfondsen (zij moeten meestal eerder uitkeren dan pensioenfondsen), beleggen de verzekeraars vaker in (zekerdere) staatsobligaties en minder snel in bedrijfsobligaties. Bovendien hebben pensioenfondsen meer in het buitenland belegd, waar de crisis nog harder om zich heen heeft geslagen dan in Nederland.

Afgezien van de financiële malaise kwam de winstgevendheid in 2008 verder onder druk te staan doordat in de loop van 2008 diverse verzekeraars schikkingen troffen in het kader van de woekerpolisaffaire en als gevolg van de ophef hierover,

stagneerde de lijfrenteverkoop. Er werden, vooral in de eerste helft van 2008, wel meer schadepolissen afgesloten. Maar door de toegenomen concurrentie van internetverzekeraars is de premie per polis dermate gedaald dat de totale omvang van schadepremies in de eerste helft van het jaar is afgenomen. In de tweede helft van het jaar is de premiedaling bij een aantal categorieën schadeverzekeringen tot stilstand gekomen en vonden begin 2009 zelfs weer prijsstijgingen plaats, onder meer bij motorrijtuigverzekeringen. Ook zijn er meer inkomensverzekeringen (schade) afgesloten. Verzekeraars voelen de kredietcrisis ook aan hun uitkeringenkant. Er zijn meer en soms ook hogere schadeclaims; polishouders zijn minder geneigd om zélf voor de kosten op te draaien van (kleine) schades. Daarnaast heeft de brand bij de universiteit van Delft in mei 2008 ook voor een grote incidentele schadepost gezorgd (zo'n 120 miljoen euro).

Beleggingsinstellingen verliezen ruim een vijfde van hun beurswaarde

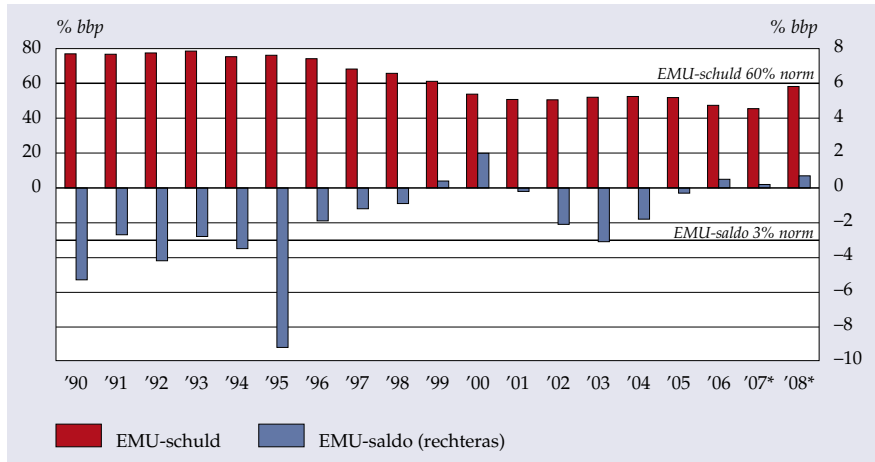
Door het slechte beursklimaat in de tweede helft van 2008 hadden de beleggingsinstellingen het zwaar. De eigen beurswaarde van beleggingsfondsen nam met ruim een vijfde af, waarvan het overgrote deel in de tweede helft van 2008. Door de slechte resultaten stapten particuliere beleggers met vier miljard euro uit de fondsen. Met een waardeverlies van 54 procent op de aandelenbeurs deden de Nederlandse beleggingsinstellingen het veel slechter dan de MSCI world index voor beursgenoteerde aandelen, een graadmeter voor wereldwijde beurskoersen. Deze index daalde namelijk met 42 procent in waarde. Door de directe link van rendement op beleggingen met het salaris van de fondsbeheerders namen de beheerskosten sterk af in 2008. Door de geleden verliezen hoefde er ook bijna geen belasting te worden betaald.

5.4 Overheid

Schuld sterk gestegen door overheidsinterventies

De overheidsschuld is in 2008 fors toegenomen. Door de kredietcrisis hadden banken en andere financiële instellingen het moeilijk. De staat ondersteunde de noodlijdende financiële instellingen en creëerde extra liquiditeitsruimte via kapitaalinjecties en overheidsgaranties. Hiervoor heeft de overheid ruim 80 miljard euro extra moeten lenen (zie ook kader 5.e). Eind 2008 bedroeg de overheidsschuld 347 miljard euro. Per hoofd van de Nederlandse bevolking is deze 21 duizend euro. Als percentage van het bbp kwam de overheidsschuld uit op 58 procent; net onder de Europese norm van 60 procent. In 2007 was dit nog 46 procent.

5.4 EMU-saldo en EMU-schuld

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

De overheid financiert haar tekort voornamelijk via kortlopende schuldpapieren. Doordat de staat op zeer korte termijn geld nodig had voor het ingrijpen bij financiële instellingen is de overheid eerst op de daggeldmarkten gaan lenen. Deze leningen werden later vervangen en verder aangevuld door kortlopend schuld papier. De schuld is dan ook vooral toegenomen door een forse uitgifte aan kortlopend schuld papier. De waarde van het uitstaande kortlopende schuld papier is hierdoor vervijfvoudigd tot 84 miljard euro. De obligatieschuld nam in 2008 met 8 miljard euro toe tot 199 miljard euro. De ingrepen van de overheid bij de financiële instellingen hadden ook hun weerslag op de korte en lange leningen. Gezamenlijk stegen de leningen met 13 miljard euro. Ruim driekwart van dit bedrag (10 miljard) is een lange lening die de staat in het kader van de overname van Fortis Nederland heeft afgesloten.

Kader 5.e

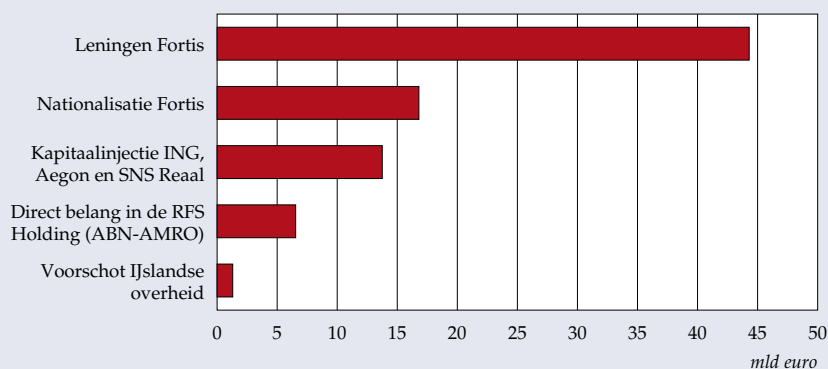
Staatsinterventies bij de financiële instellingen

Door de financiële crisis zag de Nederlandse staat zich genoodzaakt in de tweede helft van 2008 in de financiële markt te interveniëren. In totaal is voor 81 miljard euro in de financiële sector geïnjecteerd.

In 2008 heeft de staat bijna 17 miljard euro aan de Fortis Holding (Brussel) betaald om de Nederlandse activiteiten van de Fortis Holding te nationaliseren. Daarbovenop had de overheid 44 miljard euro aan diverse leningen bij Fortis Bank Nederland eind 2008 uitstaan, doordat de kasgeldstromen van de Fortis Holding België aan Fortis Bank door de nationalisatie doorgesneden werden.

Tevens heeft de staat in december 2008 voor 6,5 miljard euro een direct belang in de RFS Holding (ABN AMRO) overgenomen van Fortis Nederland. Hoewel Fortis Nederland al eigendom van de staat was, achtte de overheid het van belang om een direct belang in de RFS Holding te nemen om de beslissingen rond het fuseren van ABN AMRO en Fortis te faciliteren. In oktober en november 2008 heeft de staat in totaal bijna 14 miljard euro aan ING, Aegon en SNS Reaal verstrekt. Deze kapitaalverstrekkingen zijn te typeren als een aankoop van niet-beursgenoteerde aandelen.

Kapitaalverstrekkingen in en leningen aan de financiële sector, 2008*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008, detailgegevens.

In oktober 2008 kon de IJslandse bank Landsbanki en in zijn kielzog het Nederlandse bijkantoor Icesave zijn verplichtingen jegens de spaarders niet meer nakomen. Daardoor trad het IJslandse depositogarantiestelsel in werking, waarmee depositohouders tot maximaal 21 duizend euro per rekening terugkrijgen van de IJslandse autoriteiten. Vanwege liquiditeitsproblemen van de IJslandse overheid heeft de Nederlandse staat in 2008 de IJslandse verplichtingen, ter waarde van 1,3 miljard euro voorgeschoten.

Overschot in 2008, mede door sterk gestegen aardgasbaten

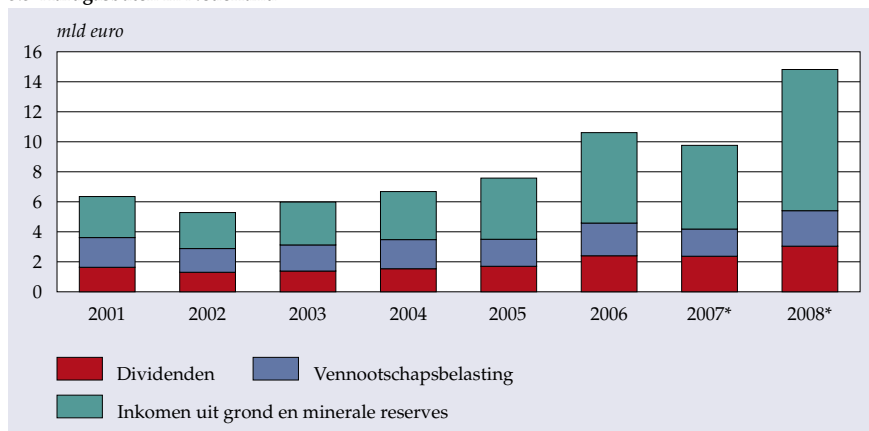
De ingrepen bij de financiële instellingen hebben nauwelijks effect gehad op het overheidstekort. Deze ingrepen zijn financiële transacties en hebben volgens de Europese richtlijnen geen invloed op het EMU-saldo, maar hebben daarentegen wel gevolgen voor de hoogte van de EMU-schuld.

De overheid had in 2008 een overschot op de begroting van 4,2 miljard euro, oftewel 0,7 procent van het bbp en behaalde hiermee in 2008 voor het derde opeenvolgende jaar een overschot. Niet ieder onderdeel van de overheid noteerde een overschot. Onder de overheid vallen ministeries, gemeenten, provincies, water-

schappen, sociale fondsen, en instellingen die hierdoor worden gecontroleerd én niet voor de markt produceren, zoals ProRail. Het Rijk (waaronder de ministeries) en de sociale fondsen hadden een overschot. Het Rijk hield 2,8 miljard euro over, ongeveer net zo veel als het jaar ervoor. In het overschot van het Rijk speelden de gestegen aardgasbaten een belangrijke rol. De sociale fondsen hadden voor het eerst sinds 2004 een overschot. Het overschot van bijna 3,9 miljard euro, werd voornamelijk gerealiseerd bij het Zorgverzekeringsfonds en de Werkloosheidswet. De gemeentefinanciën presteerden minder goed dan voorgaande jaren en zaten wederom flink in de min (3,5 miljard euro) waardoor het overschot van de gehele overheid fors werd gedrukt.

De aardgasbaten zijn met ruim 5 miljard euro toegenomen in 2008. Dit is een stijging van 50 procent in vergelijking met 2007. De aardgasbaten bestaan uit dividenden, vennootschapsbelasting en inkomsten uit grond en minerale reserves. Vooral die laatste zijn de laatste jaren fors gestegen. Sinds 2004 zijn deze inkomsten van 3,2 miljard euro naar 9,4 miljard euro gestegen. In 2008 namen deze inkomsten met 3,8 miljard euro toe, wat vooral kwam door de hogere olieprijs waarmee de gasprijs een sterke samenhang heeft.

5.5 Aardgasbaten in Nederland

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

Economische groei eerste helft 2008 zorgde voor stijging overheidsinkomsten

Over het algemeen namen de inkomstenposten toe in 2008. De totale overheidsinkomsten namen met een stijging van 6,8 procent, zelfs aanzienlijk meer toe dan de waarde van het bbp. De overheidsinkomsten bedroegen 278 miljard euro in 2008, dat is 47 procent van het bbp. De helft van de overheidsinkomsten komt voort uit de belastingen. Vooral de loonbelasting bracht meer geld in het laatste van het Rijk dan een jaar eerder. Deze nam toen met bijna 8 procent toe. De toegenomen werkgelegenheid en cao-loonstijging waren debet aan deze stijging. De crisis had

in 2008 nog geen grote negatieve invloed op de arbeidsmarkt. De effecten van de economische neergang in de tweede helft van het jaar zijn wel te zien bij de vennootschapsbelasting en de overdrachtsbelasting. De inkomsten uit vennootschapsbelasting namen amper toe, terwijl deze in de voorgaande jaren steeds flink stegen. De overdrachtsbelasting is door de dalende huizenverkoop met 11 procent gedaald. De inkomstenbelasting liet een forse daling van 2,4 miljard euro zien. Dit komt door de definitieve vaststelling van belastingaanslagen van enkele jaren geleden en verrekeningen met de sociale fondsen. Beide kunnen leiden tot grote fluctuaties van jaar op jaar, in 2008 pakten deze negatief uit.

Na de belastingen vormen de premies de grootste inkomstenbron van de overheid. De premies worden vastgesteld aan de hand van de verwachte uitgaven aan uitkeringen en geïnd door de sociale fondsen. De premieontvangsten namen in 2008 met 9 miljard euro toe tot 86 miljard euro. Vooral de zorgpremies namen toe. De premieopbrengsten in het kader van de Zorgverzekering (nominale en procentuele premie) stegen, mede door een verhoging van het inkomensafhankelijke deel, met 12 procent tot 29,8 miljard euro. De opbrengsten van de AWBZ-premies namen door de bovengenoemde verrekening met de belastingdienst over eerdere jaren, met 20 procent toe tot 15,7 miljard euro.

Overheidsuitgaven onverminderd gestegen

De uitgaven namen in 2008 met 5,7 procent toe tot 274 miljard euro, wat neerkomt op 45,9 procent van het bbp. De uitkeringen vormden met een aandeel van ruim 42 procent de belangrijkste uitgavencategorie van de overheid. De kosten van uitkeringen namen met een stijging van 4,9 procent minder toe dan de totale uitgaven. Driekwart van de uitkeringen valt onder de wettelijke sociale verzekeringen die vanuit de premies bekostigd worden (Zorgverzekering, AWBZ, AOW, etc.), en het resterende kwart wordt uitgegeven aan sociale voorzieningen die betaald worden uit de algemene middelen (bijstand, huurtoeslag, kindbijslag, etc.). De uitgaven aan sociale voorzieningen stegen relatief fors (12 procent) door de stijgende uitgaven rond de kinderopvang, de zorgtoeslag en het kindgebonden budget. De wettelijke sociale uitkeringen namen ruim 3 procent toe. Aan AOW, AWBZ en de basiszorg werd elk meer dan 20 miljard uitgegeven. Bij de AOW-uitgaven blijkt het effect van de toenemende vergrijzing uit een stijging van bijna 5 procent. De stijging bij de zorggerelateerde uitkeringen was tezamen minder groot.

De beloning van overheidswerknemers vormde de één na grootste uitgavenpost van de overheid. Een vijfde van haar uitgaven spendeerde de overheid aan lonen. Deze uitgaven namen in 2008 met 4,1 procent toe, grotendeels als gevolg van de stijging van de cao-lonen met ongeveer 3 procent. Het aantal werknemers bij de overheid veranderde in 2008 nauwelijks. De rente-uitgaven zijn in 2008 minder toegenomen

dan de overheidsschuld. De geringe stijging heeft te maken met de lage rente in 2008 en het feit dat de schuld pas in het vierde kwartaal fors is toegenomen.

5.5 *Buitenland*

De economische crisis heeft een flinke impact op de handelsrelaties van Nederland. De onderlinge geldstromen tussen Nederland en het buitenland zijn eind 2008 en begin 2009 enorm afgenomen door de lagere export en import. Tevens heeft Nederland per saldo aanzienlijk minder geld ontvangen uit het buitenland dan gebruikelijk. In de kwartalen van 2008 werd dit nog duidelijker zichtbaar. Alle inkomsten en uitgaven met het buitenland komen terecht in de lopende rekening. Voor het saldo daarvan, dus inkomsten minus uitgaven, geldt hoe hoger, hoe gunstiger het voor Nederland is. In 2008 is het saldo op de lopende rekening vrijwel gehalveerd, en kwam uit op 25 miljard euro. Sinds 2001 is een dergelijk laag niveau niet meer voorgekomen. In de eerste drie kwartalen van 2008 was er nog niet veel aan de hand, maar in het vierde kwartaal van 2008 nam het saldo af tot minder dan 1 miljard 'in het voordeel van Nederland'. Ook in het eerste kwartaal van 2009 heeft Nederland per saldo slechts ongeveer 1 miljard uit het buitenland ontvangen. Deze lage saldi komen vooral doordat Nederlandse bedrijven aanmerkelijk minder winst uit het buitenland hebben ontvangen dan dat zij naar het buitenland hebben overgemaakt. Aan de importen of exporten lag het niet, want het uitvoeroverschot bleef in die kwartalen ongeveer gelijk.

De grootste geldstromen zijn gemoeid met de in- en uitvoer. Nederland exporteert traditioneel meer goederen en diensten dan dat zij importeert. Gemiddeld is de uitvoer meer dan 10 procent groter dan de invoer. Vanaf 2003 zijn zowel de in- als uitvoer met meer dan 50 procent toegenomen, waarbij de uitvoer iets sterker is toegenomen dan de invoer. Hierdoor is het zogeheten uitvoeroverschot sinds 2003 zelfs met 66 procent toegenomen en kwam in 2008 uit op 8,3 procent van het bbp. Naast in- en uitvoer gaan er nog meer geldstromen heen en weer tussen Nederland en het buitenland, zie ook figuur 5.6. Winstuitkeringen, bestaande uit dividend en ingehouden winsten, alsmede rente worden zowel door Nederland ontvangen als betaald. Onder de categorie 'overig' vallen onder andere de beloning van werknemers, belastingen en ontwikkelingssamenwerking. Het saldo van al deze geldstromen wordt het saldo lopende rekening genoemd.

Winstuitkeringen zijn het gevolg van buitenlandse directe investeringen. Hiervan is sprake wanneer een bedrijf (de moeder) een belang van meer dan 10 procent in ander bedrijf (de dochter) heeft, waarbij één van beide zich in Nederland en de ander zich in het buitenland bevindt. Het moederbedrijf bepaalt wat er met de winst van de dochter gebeurt, voor het deel waar zij gezien haar belang recht op heeft. Deze kan zij (deels) laten uitkeren in de vorm van dividend of laten herinves-

5.6 Saldo lopende rekening van Nederland met het buitenland

	Betaald door Nederland (mld euro)		Ontvangen door Nederland (mld euro)	
	2007	2008	2007	2008
Import	376,2	407,6	Export	425,3
Uitvoeroverschot				49,8
Rente	95,8	104,1		82,6
Dividend	79,1	74,8		90,2
Ingehouden winst	26,0	26,6		121,2
Overig	21,1	22,4		102,3
Saldo lopende rekening				9,3
				8,3
				9,0
				48,6
				25,2

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

teren in de dochter. In 2008 waren de aan Nederland uitgekeerde dividenden hoger dan de totale winst van buitenlandse dochters, zodat de ingehouden winsten negatief waren. Positieve of negatieve ingehouden winsten maken de dochter respectievelijk meer of minder waard, waardoor ook het belang van de moeder in de dochter verandert. De grote daling van de ontvangen winstuitkeringen valt voor ruim de helft op het conto te schrijven van bijzondere financiële instellingen. Deze doorgaans kleine bedrijven zijn door een buitenlandse moedermaatschappij in Nederland opgericht en voeren hier vooral (buitenlandse) financieringsactiviteiten uit voor het moederconcern.

Kader 5.f

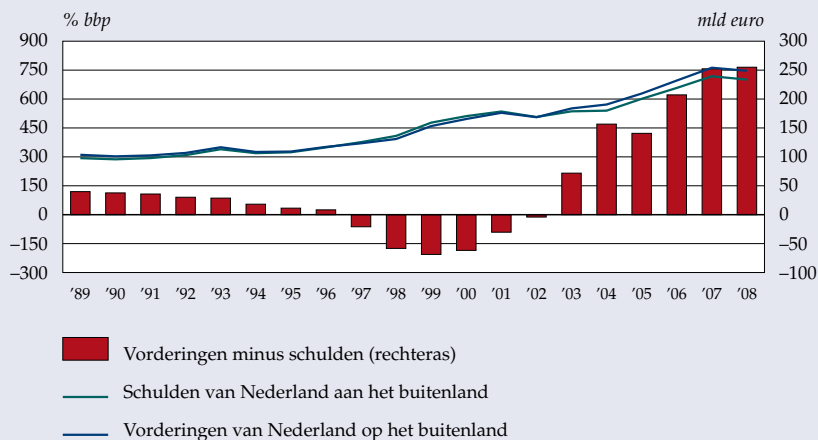
Verwevenheid financiële markten sterk gestegen

In de afgelopen twintig jaar zijn door globalisering ook de grenzen voor het financiële verkeer vervaagd. In 1989 stond tegenover elke euro van het Nederlandse bbp ongeveer 3 euro aan internationale vorderingen en schulden (vorderingen op, en schulden van Nederland aan het buitenland). Rond de eeuwwisseling was deze verhouding opgelopen tot 1 op 5. Eind 2008 was de omvang van de internationale schulden en vorderingen, bestaande uit

voornamelijk leningen, effecten en deposito's, zelfs bijna 7 keer zo hoog als het bbp. In 2008 is echter een opmerkelijke knik te zien, die voor een groot deel samenhangt met de wereldwijde financiële crisis.

De opwaartse trend van de vorderingen en de schulden in de afgelopen twintig jaar laat twee duidelijke uitzonderingen zien: 2002 en 2008. In 2002 is de daling bijna geheel te wijten aan de koersverliezen op de aandelenbeurzen door het leeglopen van de internetzeepbel. In 2008 hadden beleggers eveneens te maken met enorme koersverliezen op aandelen. Buitenlandse bezitters van Nederlandse aandelen zagen deze 14 procent in waarde dalen; andersom werden de buitenlandse aandelen van Nederlanders 10 procent minder waard. Ook speelde de nationalisatie van Fortis een belangrijke rol in de krimp van internationale schulden en vorderingen in 2008. Als gevolg hiervan nam de financiële verhouding tussen Nederland en het Belgische Fortis Bank Brussel, dus ook met het buitenland in totaal, sterk af. De krimp van de depositoschuld met 107 miljard en de depositovorderingen met ruim 114 miljard euro in 2008 is hiermee voor een groot deel verklaard. De opmerkelijke afname van de financiële verhouding tussen Nederland en het buitenland wordt in het eerste kwartaal van 2009 voorts nog voortgezet.

Financiële verhouding tussen Nederland en het buitenland

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008, detailgegevens.

Thema-artikelen

Economische crises jaren dertig en tachtig vergeleken

De huidige financiële crisis lijkt er een van ongekennde proporties. Nog nooit werd bijvoorbeeld zo'n grote kwartaalkrimp gemeten als in het eerste kwartaal van 2009. De lengte en intensiteit van de huidige crisis is uiteraard nog niet bekend. Om de huidige crisis beter te kunnen duiden, wordt in dit artikel ingegaan op de twee grootste crises uit de vorige eeuw, die in de jaren dertig en tachtig. In de jaren dertig was sprake van een heuse depressie: de bbp-ontwikkeling was meerdere jaren achter elkaar negatief. De crisis begin jaren tachtig was een lange recessie. Van een recessie spreekt men als de economie in twee achtereenvolgende kwartalen krimpt.

De ernst en de duur van de crises in de jaren dertig en tachtig worden in dit artikel besproken aan de hand van het verloop van de economische groei, internationale handel, investeringen, consumptie en werkloosheid. Verder wordt aandacht besteed aan de maatregelen die zijn genomen om de crisis te bestrijden. De crisis in de jaren dertig was het meest dramatisch: niet alleen hield zij langer aan, tevens waren de consequenties voor de bevolking veel groter. Aan het slot van het artikel wordt ingegaan op de vraag hoe de huidige crisis zich tot die van de jaren dertig en tachtig verhoudt.

Ook crisis jaren dertig begon met falen financieel systeem

De oorzaak van de depressie van de jaren dertig was het ineensstorten van het financiële systeem, eerst in de Verenigde Staten en later ook in Europa. Speculatie speelde daarbij een grote rol. Omdat overal in de wereld protectionistische maatregelen werden getroffen, stortte de wereldhandel in en werd de economische neergang verhevigd. In Nederland duurde de depressie langer dan in andere landen doordat lang vastgehouden werd aan de gouden standaard. De recessie in de jaren tachtig was meer een uitvloeisel van problemen in de reële economie in de jaren zeventig, waarin onder meer twee oliecrises optraden.

Een belangrijk verschil tussen de crisis van de jaren dertig en die van de jaren tachtig is dat het welvaartsniveau in de jaren tachtig veel hoger lag dan vijftig jaar eerder. Rekening houdend met prijsstijgingen was het nationaal inkomen per hoofd aan de vooravond van de crisis in 1980 drie keer zo hoog als in 1929. Daarnaast was het sociale vangnet in de jaren tachtig veel breder, en lagen de uitkeringen hoger. De terugval in de economie in de jaren tachtig had dan ook minder dramatische gevolgen voor de bevolking dan in de jaren dertig, toen velen in zeer slechte levensomstandigheden kwamen te verkeren.

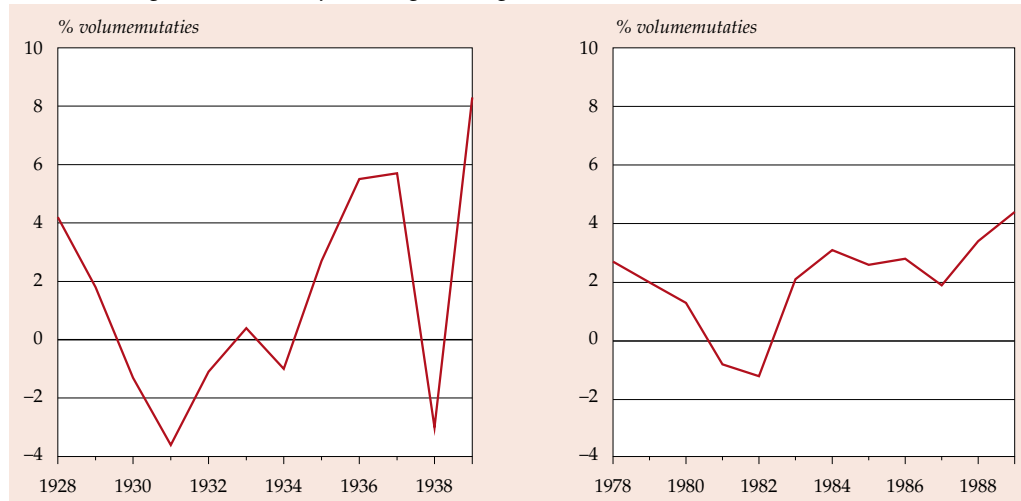
1. Kenmerken crisis jaren dertig en tachtig

	Crisis jaren dertig	Crisis jaren tachtig
Oorzaak	financiële crisis	oliecrises, reële economie
Duur	vrij lang, 7 jaar	lang, 3 jaar
Bestrijding	begrotingsbeleid, werkverschaffing	loonmatiging, arbeidstijdverkorting
Rol van de overheid	gematigd actief	actief
Internationale samenwerking	protectionisme	beperkt
Vergelijking met buitenland	slechter dan Europa	slechter dan Europa
Economische groei	hardnekkig negatief	beperkt negatief
Inflatie	deflatie	hoge inflatie
Overheidsinvesteringen	anticyclisch	cyclisch
Overheidsconsumptie	gematigd anticyclisch	cyclisch
Lopende rekening betalingsbalans	tekort	overschot
Nationaal inkomen per hoofd	laag, sterke daling	redelijk, beperkte daling
Werkloosheid	extreem hoog, hardnekkig	vrij hoog
Faillissementen	sterke stijging, hardnekkig	sterke stijging
Woningmarkt	verzwakt	stort in

Beide crises in Nederland dieper dan elders

De economische ontwikkeling tijdens de crisisjaren in het interbellum en een halve eeuw later in de jaren tachtig zijn zeer verschillend. Het beeld in het interbellum was geprononcerder dan in de jaren zeventig en tachtig: een hogere groei in de jaren voor de crisis, een grotere economische krimp en een krachtiger herstel. De periode van laagconjunctuur hield in de jaren dertig ook veel langer aan dan in de jaren tachtig. Pas in 1936 lag het volume van het bbp weer boven het niveau van voor de crisis (1929). In de jaren tachtig waren daar maar drie jaar voor nodig.

2. Economische groei in Nederland, jaren dertig en tachtig

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

De crises in de jaren dertig en tachtig waren over de hele wereld voelbaar. Het dieptepunt van de crisis deed zich in de meeste landen voor in 1932 en 1982. De krimp in de jaren dertig was in Nederland groter dan bij haar handelspartners en de latere EU-15, maar kleiner dan de gemiddelde teruggang in de latere OESO. De sterke krimp in de OESO werd vooral veroorzaakt door de sterke neergang in de Verenigde Staten en Canada. Deze landen werden het zwaarst getroffen door de depressie in de jaren dertig; in 1932 kromp de economie van de Verenigde Staten (waar de crisis begon) met maar liefst 13 procent. Het herstel in Noord-Amerika kwam echter, net als in de gehele OESO en in de EU-15, veel sneller op gang dan in Nederland en was ook veel krachtiger. In Nederland hield de depressie langer aan en werd pas in 1934 het laagste volume van het bbp bereikt. Dit kwam vooral doordat ons land langer vasthield aan de gouden standaard dan andere landen, zodat de gulden en daarmee de Nederlandse exportproducten te duur werden.

3. Gemiddelde jaarlijkse economische groei

	Nederland	EU-15	Nederlandse handelspartners ¹⁾	OESO-24	Verenigde Staten	Scandinavië	Japan
<i>% volumemutaties</i>							
<i>Crisis jaren dertig</i>							
1925-'29	4,1	3,7	3,8	3,6	3,4	4,3	3,5
1930-'34	-1,3	-0,4	-0,4	-2,0	-5,1	1,7	2,2
1935-'39	3,8	4,1	4,4	5,0	5,9	4,1	7,4
Crisisjaar 1932	-1,1	-2,7	-3,7	-5,8	-13,2	-1,2	8,4
<i>Crisis jaren tachtig</i>							
1975-'79	2,3	2,7	2,4	3,3	3,7	2,4	4,4
1980-'84	0,9	1,3	1,2	2,1	2,4	2,2	3,1
1985-'89	3,0	3,1	2,7	3,6	3,7	2,6	4,5
Crisisjaar 1982	-1,2	0,9	0,4	0,1	-1,9	1,8	3,1

Bron: Maddison 2009; CBS, Nationale rekeningen 2008.

¹⁾ Economische groei van de OESO-24 per land gewogen met het aandeel in de Nederlandse uitvoer.

Net als in de jaren dertig was de krimp in de jaren tachtig het grootst in de Verenigde Staten. In 1982 kromp de economie daar met bijna 2 procent. Doordat het herstel zeer krachtig was en ook erg snel optrad, kwam de gemiddelde economische groei van de Verenigde Staten in de periode 1980-1984 toch nog hoog uit in vergelijking met andere landen in die periode. In Nederland was de teruggang groter dan in de meeste andere landen. Ook in de periode voor en na de crisis groeide Nederland gemiddeld langzamer dan andere landen. Tussen 1975 en 1989 bleef het volume van het Nederlandse bbp ruim 14 procent achter bij het gemiddelde van de OESO. De Scandinavische landen en Japan doorstonden zowel de crisis van de jaren dertig

als die van de jaren tachtig veel beter dan de rest van de wereld. In de eerste helft van de jaren dertig was Japan, dat toen in oorlog met China was, zelfs het enige belangrijke deel van de OESO waar nog van een aanzienlijke groei sprake was.

Kader a

Crises in het verleden

Tulpen crisis

De tulpen crisis kan worden gezien als de eerste moderne financiële crisis die veroorzaakt werd door speculatie. In de jaren dertig van de zeventiende eeuw ontstond in de Nederlanden een enorme speculatieve vraag naar tulpenbollen en hyacinten met torenhoge prijzen als gevolg. Een tulpenbol kostte meer dan een Amsterdams grachtenpand. Er ontstond windhandel: men verkocht een bol die men niet had aan een ander die geen geld had. Uiteindelijk nam het aanbod van tulpen toe, daalden de prijzen zeer sterk en stortte de tulpenhandel in waar bij veel mensen aan de grond raakten. De instorting van de markt leidde tot een financiële crisis op lokaal niveau (Holland en Utrecht). De lokale overheid probeerde in te grijpen in de tulpenhandel, maar zonder succes.

De negentiende eeuw

Aan het begin van de negentiende eeuw waren er geen grote crises. De economische groei tot 1840 wordt juist als indrukwekkend gezien. Mede door de aardappelziekte waardoor de oogst in 1845 en 1846 vrijwel geheel werd vernietigd, liep de groei in de jaren veertig terug, met zelfs enkele jaren van krimp. In de jaren vijftig nam de groei verder af, waarbij in maar liefst zes jaren economische krimp optrad. De vertraging in de industriële ontwikkeling (de gemiddelde groeivoet in de industrie was $-0,3$ procent per jaar) was een van de oorzaken, maar ook de gemiddelde jaarlijkse groei van de landbouw was negatief.

Gemiddelde jaarlijkse economische groei in Nederland in de 19e eeuw

1816-'30	1830-'40	1840-'50	1850-'60	1860-'70	1870-'80	1880-'95	1895-1913
% volumemutaties							
1,6	2,3	1,1	0,6	2,4	1,7	2,1	2,4

Bron: Zanden J.L. van en van Riel (2000).

Koreacrisis

De Koreaanse oorlog van 1950-53 leidde tot een dip in de hoge naoorlogse groei. In 1952 was de Nederlandse bbp-groei slechts 1,7 procent. De inzinking was

echter van korte duur en het herstel in de twee volgende jaren krachtig met een bbp-groei van 8,4 en 6,9 procent. Later in de jaren vijftig, na de Suez-crisis, viel de economische groei in 1958 scherp terug en het bbp kromp toen met 1 procent.

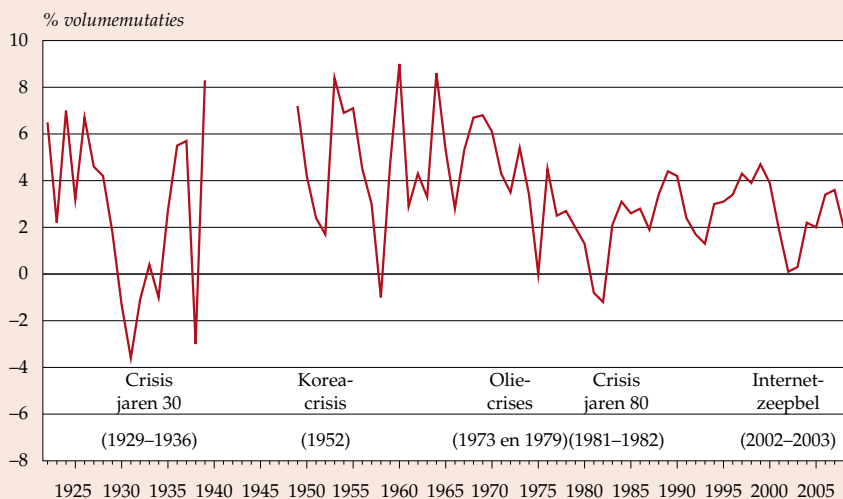
Oliecrisis

Het bewust beperken van het aanbod van olie in 1973 en 1979 en de olieprijs- explosies leidden tot een wereldwijde oliecrisis. Deze crises waren de hoofd- oorzaak van de crisis begin jaren tachtig.

Internetzeepbel

Het uiteenspatten van de internetzeepbel begin 21^e eeuw leidde niet tot econo- mische krimp, wel trad een forse groeivertraging op. De economische groei kwam in 2001 uit op 1,9 procent, na een gemiddelde van 4 procent in de voor- gaande vijf jaren. In 2002 en 2003 bleef de groei nog net positief.

Economische groei in Nederland

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

Deflatie en stagflatie

Tijdens een periode van laagconjunctuur is de prijsontwikkeling gematigd of zelfs negatief. Dit komt doordat de vraag naar producten afneemt. Andersom gaat hoogconjunctuur gepaard met hoge inflatie. In beide crisisperiodes was het prijs- verloop echter afwijkend.

In de jaren dertig gingen de teruglopende productie en werkgelegenheid volgens het normale patroon gepaard met dalende prijzen en lonen. De prijsdalingen waren echter ongekend fors. Ook in de jaren twintig, toen de economie nog sterk groeide, was de prijsontwikkeling al negatief. Tussen 1922 en 1936 was er alleen in de jaren 1928 en 1929 geen sprake van deflatie.¹⁾ In 1932 daalde het gemiddelde prijsniveau zelfs met meer dan 8 procent en die voor ingevoerde en uitgevoerde producten met ongeveer 20 procent. Deflatie als in de jaren twintig en dertig is na die tijd niet meer voorgekomen.

Tijdens de economische neergang van de jaren tachtig stegen de prijzen, in afwijking van het normale patroon, juist vrij sterk. Dit wordt ook wel stagflatie genoemd, een samentrekking van stagnatie en inflatie. De prijs van olie was enorm gestegen door de oliecrises van 1973 en 1979. Hierdoor verhoogden ook producenten hun producten in prijs wat het algemene prijspeil deed stijgen. Van de duurere producten werd minder verkocht waardoor de economie stagneerde.

De rol van de overheid

De rol van de overheid en de opvattingen over de rol van de overheid zijn aan veranderingen onderhevig. De overheid kan ervoor kiezen om in meer of mindere mate actief in te grijpen. De econoom Keynes, die voor de Britse overheid werkte, publiceerde in de jaren dertig baanbrekende ideeën over de relatie tussen overheidsbestedingen en de economie. Een gedeelte van de verandering in de overheidsfinanciën gebeurt vanzelf via 'automatische stabilisatoren'. Als het slechter gaat met de economie en bedrijven minder winst maken en belasting afdragen, verminderen de inkomsten van de overheid. De uitgaven zullen in een tijd van laagconjunctuur stijgen doordat mensen hun baan verliezen en daardoor een uitkering ontvangen. Als de overheid tijdens een economische crisis haar bestedingen actief verhoogt, en tijdens hoogconjunctuur actief verlaagt dan voert zij een anticyclisch beleid.

De directe overheidsbestedingen bestaan uit investeringen en consumptie. Overheids*investeringen* zijn gelden die gestoken worden in projecten die op de langere termijn zichtbaar blijven, zoals het aanleggen van wegen of bruggen. De overheids*consumptie* bestaat ondermeer uit uitgaven aan openbaar bestuur, onderwijs en zorg. Daarnaast beïnvloedt de overheid de economie via inkomens- en vermogensoverdrachten aan huishoudens en bedrijven.

¹⁾ Het verloop van de inflatie in de jaren twintig en dertig is afgemeten aan de deflator voor de consumptieve bestedingen door huishoudens; de consumentenprijsindex is voor deze periode niet beschikbaar.

Overheidsbeleid in de jaren dertig gematigd anticyclisch

In de jaren dertig kregen werklozen, die veelal kostwinnaar van het gezin waren, maar beperkte steun van de overheid. De hoogte van de uitkering werd zodanig vastgesteld dat net in de meest elementaire levensbehoeften kon worden voorzien: een eenvoudige maaltijd en onderdak. Om te voorkomen dat werklozen zwart bijverdienden, moesten zij dagelijks een stempel halen. De lange rijen werklozen voor de stempelokalen bepalen heel sterk het beeld van de jaren dertig. Naast het verplichte stempelen konden werklozen ook worden gedwongen om in de werkverschaffing te werken, vaak in slechte omstandigheden. Werkverschaffingsprojecten bestonden al in de jaren twintig maar werden tijdens de crisisjaren dertig vooral opgezet om de massale werkloosheid te bestrijden. Het ging bij deze projecten meestal om arbeidsintensieve graaf- en spitwerkzaamheden waarbij veel werklozen konden worden ingezet. Op deze wijze zijn veel infrastructurele werken tot stand gekomen, zoals wegen (Nijmegen - Den Bosch), kanalen (kanalisatie van de Maas), een vliegveld (Valkenburg), zwembaden (Wantijbad in Dordrecht) en bossen en parken (Amsterdamse Bos en het Rotterdamse Kralingse bos). Daarnaast werden werkverruimingsprojecten opgezet om het normale bedrijfsleven weer op gang te brengen en openbare werken van het Rijk uit te voeren die door een gebrek aan middelen anders niet uitgevoerd zouden worden. De effecten van de werkverruiming in de jaren dertig waren beperkt tot gemiddeld 3 000 personen per jaar in de tweede helft van de jaren dertig. Ten slotte werden voor werklozen scholingsprogramma's opgezet om zo hun kansen op de arbeidsmarkt te vergroten.

De directe overheidsbestedingen vertoonden in de jaren dertig een (gematigd) anticyclisch patroon. Al in de jaren twintig groeiden de overheidsinvesteringen fors. Het niveau van de investeringen ging daarna licht omlaag, maar gezien de krimp van het bbp namen de overheidsinvesteringen als percentage van het bbp flink toe. Na de depressie stegen de investeringen weer, maar bleef de stijging achter bij de groei van de totale economie. De omvang van de overheidsinvesteringen als percentage van het bbp lag in de crisisjaren dan ook beduidend hoger dan ervoor en erna. Van aanvankelijk 4,2 procent van het bbp stegen de investeringen naar gemiddeld 5,8 procent in de eerste helft van de jaren dertig, met een uitschieter van 6,8 procent in 1931. Deze percentages zijn tot op heden niet meer voorgekomen. Het relatief hoge niveau werd mede bereikt door de werkverschaffingsprojecten. In de jaren twintig hadden deze een omvang van slechts enkele miljoenen guldens maar na 1929 nam dit snel toe tot 41 miljoen gulden, bijna 1 procent van het bbp in 1934.

Ook in de overheidsconsumptie komt de anticyclische beweging terug. De overheidsconsumptie steeg zelfs flink toen de economie begin jaren dertig kromp. Voor en na de crisis was de groei van de overheidsconsumptie fors kleiner dan die van het bbp. Net als bij de investeringen was ook de overheidsconsumptie als percen-

tage van het bbp tijdens de crisisjaren hoger dan ervoor en erna. De totale overheidsbestedingen bedroegen in deze periode 14,2 procent van het bbp. Voor en na de depressie lag dit 1,5 à 3 procentpunt lager.

4. Overheid: investeringen, consumptie en saldo inkomsten en uitgaven

	Bbp	Overheids- investe- ringen	Overheids- consumptie	Overheids- investe- ringen	Overheids- consumptie	Totaal overheid	Saldo inkomsten en uitgaven van het Rijk ¹⁾
	% volumemutaties		% bbp				
<i>Crisis jaren dertig</i>							
1925-'29	4,1	12,4	1,2	4,2	6,9	11,1	1,8
1930-'34	-1,3	-0,3	3,2	5,8	8,4	14,2	-2,4
1935-'39	3,8	2,9	0,1	4,6	8,0	12,6	-0,9
<i>Crisis jaren tachtig</i>							
1975-'79	2,3	-0,4	4,2	4,2	23,7	27,9	-3,2
1980-'84	0,9	-0,3	1,7	3,7	24,5	28,2	-6,5
1985-'89	3,0	0,4	2,4	3,2	23,8	27,0	-4,6

Bron: CBS, Statistiek in tijdreeksen (meerdere edities) en Nationale rekeningen 2008.

¹⁾ De vergelijking van de overheidsfinanciën in de jaren dertig en tachtig is gebaseerd op het saldo van de inkomsten en uitgaven van het Rijk omdat deze cijfers voor beide periodes beschikbaar zijn. Tegenwoordig wordt hier het EMU-saldo voor gebruikt.

Het gevoerde beleid heeft effect gehad op de overheidsfinanciën. In de tweede helft van de jaren twintig ging de hoge economische groei van gemiddeld 4,1 procent per jaar gepaard met een overschot bij het Rijk van gemiddeld 1,8 procent van het bbp. In 1930 was er nog een overschot van 0,7 procent, maar daarna sloeg dit om in een tekort dat opliep naar 5,4 procent in 1933. Hierna werden de tekorten snel kleiner. De sterke stijging van het tekort was niet alleen het gevolg van de explosieve stijging van de overheidsuitgaven, maar ook door de afname van de inkomsten: zo inde het Rijk tijdens de crisisjaren een kwart minder aan belasting op inkomen en vermogen. Door de grote tekorten liep de Rijksschuld tussen 1930 en 1934 op van 38 naar 61 procent van het bbp.

Geen extra overheidsbestedingen in de jaren tachtig

Tijdens de crisis in de jaren tachtig zorgden de Werkloosheidswet, de Wet Werkloosheidsvoorziening en de Bijstand ervoor dat de uitkeringen op een duidelijk hoger niveau lagen dan vroeger. Ook was er als de hoofdkostwinner van het gezin werkloos werd, soms nog het inkomen van de partner. De armoede was hierdoor beduidend minder groot dan in de jaren dertig. Ter bestrijding van de crisis werd in 1982 het akkoord van Wassenaar gesloten door de overheid, werkgever- en

werknemerorganisaties. Hierin werd afgesproken dat de lonen gematigd zouden worden in ruil voor arbeidstijdverkorting. De loonkostenstijging werd hierdoor beperkt, wat een gunstige invloed had op de werkgelegenheid en de prijs van (export)producten. Verder werden werkgelegenheidsverruimende programma's ingezet die beter werkten dan de vergelijkbare werkverruimingsprogramma's uit de jaren dertig en werden er net als in de jaren dertig ook al het geval was, scholingsprogramma's voor werklozen opgezet.

Het verloop van de directe overheidsbestedingen laat in de jaren tachtig een heel ander beeld zien dan tijdens de crisis in de jaren dertig. In de jaren tachtig vertonen zowel de overheidsinvesteringen als de -consumptie een cyclisch patroon. Tijdens de crisisjaren investeerde de overheid niet meer, maar juist minder. Als percentage van het bbp namen de overheidsinvesteringen voortdurend af. De overheidsconsumptie groeide tijdens de crisis van de jaren tachtig minder snel dan in de jaren ervoor en erna. Vanwege de trage economische groei waren de totale overheidsbestedingen als percentage van het bbp wel iets hoger dan in de jaren ervoor en erna, maar het verschil bedroeg niet veel meer dan 1 procentpunt. Overigens lagen de overheidsbestedingen afgezet tegen het bbp op een veel hoger niveau dan in de jaren dertig doordat de overheidsconsumptie na de Tweede Wereldoorlog flink was toegenomen.

Vanwege de naoorlogse groei van de overheidsconsumptie en de hogere uitgaven voor de sociale zekerheid was het overheidstekort in de jaren tachtig hoger dan in de jaren dertig, zowel voor, tijdens als na de crisis. Eind jaren twintig en eind jaren dertig werd er nog een overschot gerealiseerd. In de vijf jaren voor de crisis van begin jaren tachtig was er echter al een tekort van gemiddeld 3,2 procent van het bbp. Tijdens de crisis liep dat tekort op tot maximaal 8,0 procent in 1983, daarna werden de tekorten wel kleiner maar bleven op een verhoudingsgewijs hoog niveau.

Buitenlandse handel blijft groeien in de jaren tachtig

Nederland heeft van oudsher een open economie en is daarmee sterk afhankelijk van economische ontwikkelingen in het buitenland. In de jaren twintig van de vorige eeuw bedroeg de invoer meer dan 50 procent van het bbp. Tussen 1929 en 1933 nam het volume van de uitvoer met bijna eenderde af, de invoer daalde met een kwart tussen 1929 en 1935. Het volume van zowel de uitvoer als de invoer is voor de Tweede Wereldoorlog niet meer op het niveau van 1929 gekomen. In de jaren tachtig deed deze scherpe daling van de buitenlandse handel zich niet voor, er bleef zelfs een flinke groei bestaan. De uitvoer daalde alleen in 1982 en het volume van de uitvoer is nooit onder het niveau van 1980 gekomen.

De verschillende ontwikkeling van de buitenlandse handel tijdens de crisis van de jaren dertig en van de jaren tachtig is opmerkelijk. De scherpe daling van de

buitenlandse handel in de jaren dertig wordt veelal toegeschreven aan de ineensstorting van de wereldhandel mede door protectionistische maatregelen, en het vasthouden aan de gouden standaard door Nederland waardoor de gulden relatief duur werd. In de jaren tachtig bleef de uitvoer echter toenemen. Nederland was in de jaren zeventig gevangen geraakt in de uitdijende sociale zekerheid en in een loonprijspiraal, en ons land had zich uit de markt geprijsd. De cao-lonen begonnen vanaf eind jaren zeventig echter minder hard te stijgen en zeker na het Akkoord van Wassenaar ontwikkelden de lonen zich zeer gematigd. Hierdoor werd de concurrentiepositie versterkt, wat de uitvoer stimuleerde.

De scherpe terugval in de eerste helft van de jaren dertig van vooral de uitvoer resulteerde in een sterk negatieve handelsbalans van gemiddeld 6,6 procent van het bbp. Door ondermeer dividenden uit Nederlands-Indië bleef het tekort op de lopende rekening van de betalingsbalans in die jaren beperkt tot 1,7 procent van het bbp. Overigens waren de inkomsten uit de overzeese gebiedsdelen dramatisch gedaald ten opzichte van de jaren voor de crisis. In de jaren tachtig is het saldo op de lopende rekening juist toegenomen door de toenemende inkomsten uit de aardolie- en aardgaswinning. De scherp gestegen olieprijs had voor de overheid als meevaller dat inkomsten uit aardgas stegen.

5. Ontwikkeling consumptie huishoudens, investeringen bedrijven, uitvoer, invoer en betalingsbalans

	Bbp	Consumptie huis- houdens	Bedrijfs- investe- ringen	Uitvoer	Invoer	Consumptie huis- houdens	Bedrijfs- investe- ringen	Lopende rekening betalings- balans
	% volumemutaties					% bbp		
<i>Crisis jaren dertig</i>								
1925-'29	4,1	3,2	7,8	4,6	4,8	79,9	13,6	2,4
1930-'34	-1,3	1,4	-5,7	-6,4	-4,6	85,2	12,3	-1,7
1935-'39	3,8	2,3	2,2	3,4	2,1	80,8	10,5	2,1
<i>Crisis jaren tachtig</i>								
1975-'79	2,3	3,6	1,2	2,5	3,3	52,6	17,9	1,4
1980-'84	0,9	-0,4	-0,1	2,8	1,5	51,7	16,9	3,2
1985-'89	3,0	2,1	6,8	5,5	5,5	50,7	19,0	2,9

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

Investeringen bedrijven bereikt dieptepunt in 1936

De grootste terugval van de bestedingscategorieën deed zich tijdens de crisis van de jaren dertig voor bij de bruto investeringen in vaste activa. In 1936 lag het volume maar liefst 33,4 procent onder het niveau van 1929. Deze daling is zelfs nog

groter dan die van de zwaar getroffen uitvoer. Het aandeel van de investeringen in het bbp daalde dan ook van 16,6 procent in 1930 naar 8,5 procent in 1936. In de jaren tachtig is de terugval in de particuliere investeringen beduidend minder groot. In 1982 is het volume 12,8 procent lager dan in 1980, de jaren daarna stijgt het volume weer. Het aandeel van de investeringen in het bbp wijzigt vrijwel niet in de eerste helft van de jaren tachtig.

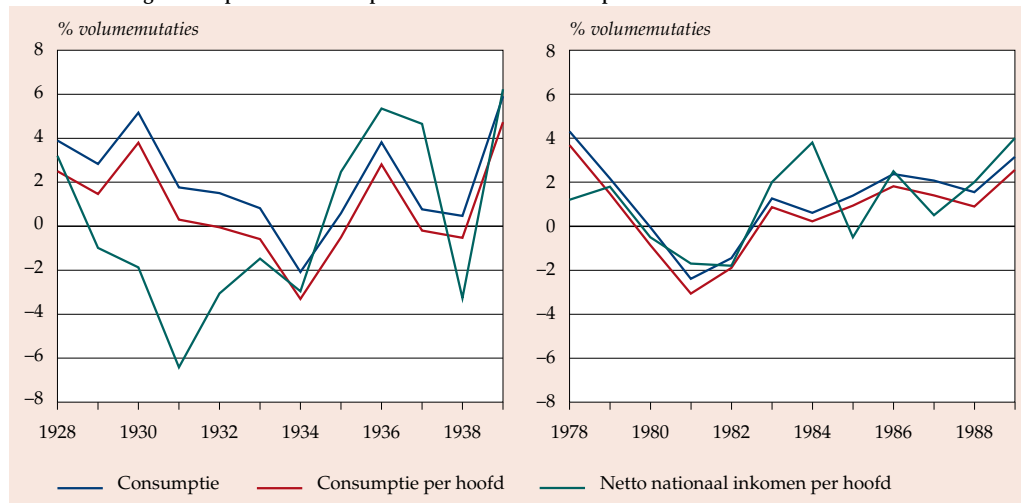
Bedrijven investeerden niet alleen minder tijdens de crises, ze gingen ook vaker failliet. Het aantal faillissementen nam in beide crises met ongeveer 60 procent scherp toe. Doordat de crisis van begin jaren dertig langer aanhield, duurde de periode waarin veel faillissementen vielen langer. Pas na acht jaar, in 1937 daalde het aantal faillissementen substantieel. Begin jaren tachtig begon het aantal faillissementen direct na het piekjaar 1983 al vrij fors te dalen. De huidige crisis is nog maar net begonnen maar het aantal faillissementen is vanaf november 2008 al explosief gestegen.

Consumptie huishoudens per hoofd daalt sterker in jaren dertig

De consumptie door huishoudens had ook te lijden onder de slechte economische omstandigheden. De hoge consumptiegroei van de jaren twintig nam af en was in 1934 zelfs negatief. Alleen de consumptie van (alcoholische) dranken daalde meerdere jaren fors achtereen. Het volume van de consumptie door huishoudens is tijdens de crisis echter niet onder het niveau van 1929 gekomen. Het beeld wordt echter slechter als rekening wordt gehouden met de groei van de bevolking. Met uitzondering van 1936, daalde de consumptie per hoofd van de bevolking van 1933 tot en met 1938. Het netto nationaal inkomen per hoofd nam al sinds 1929 af. Pas in 1935 nam het inkomen per hoofd weer toe. Voor de Tweede Wereldoorlog kwam het volume van het nationaal inkomen per hoofd niet meer op het niveau van voor de crisis.

Tijdens de crisis begin jaren tachtig was de daling in de totale consumptie groter dan in de jaren dertig. Nadat de consumptie in 1980 even hoog was als het jaar daarvoor, daalde de consumptie in twee achtereenvolgende jaren, met als dieptepunt een krimp van 2,4 procent in 1981. Door de minder snel groeiende bevolking was de consumptiedaling per hoofd van de bevolking echter kleiner dan in de jaren dertig. Begin jaren tachtig nam de consumptie per hoofd gedurende drie jaar af, tegen vijf jaar in de jaren dertig. Na een bescheiden toename van 1983 tot en met 1985, lag de groei van de consumptie per hoofd vanaf 1986 weer hoger. Het inkomen per hoofd ontwikkelde zich in de jaren tachtig gematigder dan in de jaren dertig. Daalde het inkomen per hoofd in de jaren dertig nog zes jaren achter elkaar, waarvan een aantal jaren met een flinke daling, in de jaren tachtig nam het inkomen per hoofd gedurende drie jaar licht af.

6. Ontwikkeling consumptie en inkomen per hoofd en totale consumptie¹⁾

Bron: Nationale rekeningen 2008, detailgegevens.

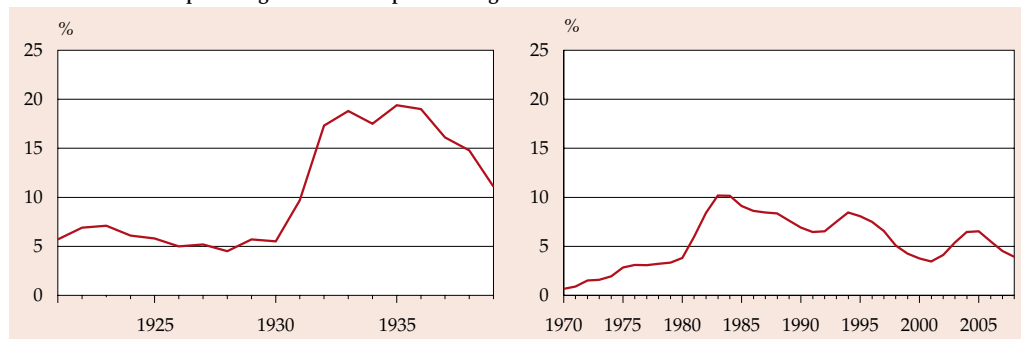
¹⁾ Voor de jaren dertig netto nationaal product per hoofd.

In de loop van de tijd wordt een steeds kleiner deel aan voedings- en genotmiddelen besteed. In de jaren dertig werd deze lange-termijnverandering tijdelijk versterkt. Toen werd er relatief veel minder aan voeding maar juist meer aan woonlasten zoals huur, verwarming en gas besteed. Het aandeel van de woonlasten in de consumptie steeg flink van bijna 14 procent in 1929 naar 17,5 procent in 1935. De inkomenspositie van veel mensen was in deze jaren zo zwak dat er zelfs op (luxe) voedsel moest worden bezuinigd. Dit kwam doordat de woonlasten relatief veel minder in prijs daalden (1,4 procent) dan andere producten zoals voeding (6 procent). Mensen moesten dus een relatief groter deel van hun inkomen aan woonlasten besteden. In de jaren tachtig stabiliseerde het aandeel dat werd besteed aan voeding tijdelijk, doordat men toen minder te besteden had.

Werkloosheid hardnekkig in jaren dertig

De werkloosheid loopt flink op ten tijde van een recessie. Tijdens de depressie van de jaren dertig was de werkloosheid ongekend hoog. Gedurende vijf jaar zat 17 tot 20 procent van de beroepsbevolking zonder werk, dat zijn ongeveer 650 duizend arbeidsjaren. De werkloosheid greep destijds razendsnel om zich heen. In 1930 was de werkloosheid nog 5,5 procent en twee jaar later was deze al gestegen naar 17,3 procent. Na 1935 nam de werkloosheid weliswaar af maar deze bleef tot aan de Tweede Wereldoorlog op een hoog niveau en was in 1939 nog altijd ruim 11 procent.

7. Werkloosheid als percentage van de beroepsbevolking

Bron: Bakker, G.P. den, (1996).

Op het hoogtepunt van de crisis in de jaren dertig had in de nijverheid bijna een derde van de werknemers geen werk. In de bouw en aanverwante bedrijven was dat zelfs meer dan de helft. De werkloosheid was er niet alleen hoog maar ook hardnekkig. In 1939 was ongeveer een kwart van de werknemers in de bouw zonder werk. Ook de metaalindustrie werd, met meer dan 40 procent werkloosheid, zwaar getroffen, maar daar daalde de werkloosheid snel, tot 12 procent in 1939. In de papierindustrie bleef de werkloosheid beperkt tot 20 procent. Ook de landbouw werd zwaar getroffen, daar was meer dan eenderde van de werknemers werkloos. In de dienstverlening was de werkloosheid het laagst. Een uitzondering vormden de transport- en communicatiebedrijven die sterk van de industrie afhankelijk zijn, daar liep de werkloosheid op tot ruim 36 procent in 1936. In de jaren tachtig werden werklozen niet langer geteld als behorend tot een bedrijfstak. Maar ook toen liep de werkgelegenheid in met name de bouw en de industrie sterk terug. Vooral de textiel- en lederindustrie, papierindustrie, metaalproductenindustrie, transportmiddelenindustrie en de machine-industrie hadden het zwaar te verduren. Net als in de jaren dertig daalde de werkgelegenheid het minst in de dienstverlening.

Na de Tweede Wereldoorlog volgde een periode van langdurige flinke economische groei met een lage werkloosheid. Vanaf 1970 steeg de werkloosheid geleidelijk, maar bleef relatief laag. Dat veranderde tijdens de crisis van de begin jaren tachtig. De werkloosheid steeg naar een top van 10 procent in 1983 en 1984. Daarmee bleef de werkloosheid in de jaren tachtig veel lager dan in de jaren dertig. Ook was de stijging van de werkloosheid minder explosief dan destijds, en trad de daling eerder in dan in de jaren dertig. Bovendien werden de inkomensgevolgen van werkloosheid in de jaren tachtig getemperd door het vangnet van de sociale zekerheid.

Kader b

Internationale werkloosheid

Er zijn internationaal gezien grote verschillen in werkloosheid. In de eerste helft van de jaren dertig bezette Nederland een middenpositie, maar in de jaren daarna was de werkloosheid in Nederland, samen met de Verenigde Staten, Noorwegen en Duitsland, verreweg het hoogst. Het piekjaar was in Nederland enkele jaren later dan in de andere landen. Ook hieruit blijkt de lange duur van de depressie in Nederland.

Werkloosheidspiek internationaal

	Crisis jaren 30 ¹⁾		Crisis jaren 80 ²⁾	
	%	jaar	%	jaar
Nederland	32,6	1936	9,2	1983
Verenigde Staten	37,6	1933	9,6	1983
Noorwegen	33,4	1933		
Denemarken	28,8	1933	8,4	1983
Canada	26,6	1933		
België	20,5	1934	10,8	1984
Verenigd Koninkrijk	22,1	1932	11,2	1986
Zweden	23,2	1933	3,7	1983
Australië	28,1	1932		
Frankrijk	15,4	1932	9,8	1987
Duitsland	43,8	1932		

Bron: Eurostat; Eichengreen, B. en F.J. Hatton (e.d.) (1988).

¹⁾ Werkloosheidscijfers jaren dertig gebaseerd op de nijverheid en als percentage van de afhankelijke beroepsbevolking.

²⁾ Werkloosheidscijfer jaren tachtig totale economie als percentage van de totale beroepsbevolking.

Voor de jaren tachtig zijn geen cijfers over de werkloosheid in de nijverheid beschikbaar, waardoor de vergelijking van de crisis in de jaren tachtig en dertig enigszins wordt vertekend. In de tweede helft van de jaren zeventig was de werkloosheid in Nederland gemiddeld 3,1 procent. Dat is ongeveer 1 procentpunt lager dan in de EU-15 en veel lager dan in de Verenigde Staten waar dat percentage meer dan 7 procent was. Vanaf 1980 steeg de werkloosheid in Nederland naar meer dan 10 procent in 1983 en 1984. Daarna trad geleidelijk een daling in. Ook het gemiddelde percentage in de Europese Unie steeg naar meer dan 10 procent, maar daar zette de daling pas in 1988 in. In de Verenigde Staten steeg de werkloosheid tot net onder het hoogste niveau van Europa en begon al veel eerder af te nemen.

De huidige kredietcrisis

De oorzaak van de huidige wereldwijde recessie is, net als die van de jaren dertig, een financiële crisis die midden 2007 begon in de Verenigde Staten. In de loop van 2008 kwam in Nederland een einde aan de hoogconjunctuur en in het eerste kwartaal van 2009 beleefde de Nederlandse economie een 'historische' krimp: ten opzichte van het overeenkomstige kwartaal een jaar eerder bedroeg deze 4,5 procent. Niet eerder werd een dergelijke teruggang gemeten.

Nederland loopt tot nu toe redelijk in de pas met de rest van Europa en het dal is niet dieper dan in de rest van de wereld. De economie van de eurozone ging in het eerste kwartaal van 2009 met 4,6 procent achteruit ten opzichte van het overeenkomstige kwartaal van 2008. In Duitsland bedroeg de teruggang 6,9 procent. In de Verenigde Staten waar de kredietcrisis is begonnen, was de krimp met 2,6 procent beduidend minder groot dan in de meeste Europese landen, maar daar heeft de economische neergang eerder ingezet.

Vooraf de uitvoer en de investeringen zijn fors teruggelopen. In het eerste kwartaal van 2009 waren die met meer dan 10 procent gedaald ten opzichte van een jaar eerder. De cijfers van de in- en uitvoer zijn tot nu toe bij lange niet zo slecht als die tijdens de crisis in 1932, maar tijdens de crisis van de jaren tachtig is een dergelijke achteruitgang op jaarbasis niet voorgekomen. De consumptieve bestedingen door huishoudens daalden met 2,4 procent. Dit is iets slechter dan het cijfer voor 1934, alleen in dat jaar van de crisis van de jaren dertig daalde het volume van de consumptie door huishoudens. De productie van de industrie was 14 procent lager dan in het eerste kwartaal van 2008. Ook handel en transport hadden te maken met grote productiedalingen, een patroon dat bijvoorbeeld ook in de jaren dertig voorkwam. De bouw is in het verleden altijd zwaar getroffen bij een crisis maar in het eerste kwartaal van 2009 bleef de bouwproductie nog redelijk op peil. De crisis werd in het eerste kwartaal van 2009 ook voelbaar in de Rotterdamse haven waar bijna 11 procent minder goederen werden verhandeld.

Wereldwijd worden financiële instellingen momenteel door de overheden over-eind gehouden met een pakket maatregelen van vele tientallen miljarden euro's. Daarnaast wordt ook de reële economie gestimuleerd. Dit gebeurt allereerst door de automatische stabilisatoren te laten werken. Dit wordt versterkt door de verlaging van de WW-premie waardoor de koopkracht wordt opgekrikt. Verder investeert de overheid, net als in de jaren dertig, in infrastructuur. Onderhouds-plannen aan wegen en vaarwegen worden naar voren gehaald. Ook gaat geld naar scholen en ziekenhuizen, energiebesparende maatregelen in woningen en windmolens op zee. Verder worden procedures versneld zodat bedrijven en burgers sneller kunnen bouwen. Ook in de huidige crisis zijn scholingsprogramma's voor werklozen onderdeel van het beleid.

Conclusie

Economische crises zijn moeilijk te vergelijken doordat de demografische, sociale, economische, financiële en politieke omstandigheden in de loop van de tijd veranderen. De economie wordt bovendien alsnair complexer, met alsnair meer (internationale) handelsrelaties en een steeds groter wordende dynamiek. Toch kunnen een aantal verschillen en overeenkomsten worden genoemd. Een opvallende overeenkomst tussen de crises in de jaren dertig en tachtig is dat deze in Nederland dieper en langer waren dan in de ons omringende landen. Het open karakter van de Nederlandse economie maakt deze gevoelig voor schommelingen in de wereldhandel, en de relatief kleine thuismarkt bemoeilijkt het herstel van binnenuit.

Incidentele factoren verhevigden de crises in de jaren dertig en tachtig. In de eerstgenoemde crisis werd te lang vastgehouden aan de gouden standaard waardoor de Nederlandse producten te duur werden. Begin jaren tachtig waren Nederlandse exportproducten ook te duur; dit keer vanwege de loonkosten. De bodem voor de crisis van de jaren tachtig werd al in de jaren zeventig gelegd, met een loonprijs-spiraal en twee oliecrises die in Nederland extra hard aankwamen. Het Akkoord van Wassenaar betekende in de jaren tachtig de ommekeer, en onze economie lijkt (leek) vanaf die tijd behoorlijk robuust. Vooralsnog lijkt het erop dat Nederland niet méér te lijden heeft van de kredietcrisis dan onze buurlanden. De huidige crisis is echter nog maar net begonnen en het is afwachten hoe lang en diep zij zal zijn. Het idee van eeuwige groei uit het new economy-tijdperk lijkt in elk geval verder weg dan ooit.

In de bestrijding van crises is er in de naoorlogse jaren een ontwikkeling naar steeds meer internationaal overleg en internationale samenwerking. Tijdens internationale overleggen zoals de G20-top worden afspraken gemaakt over de manier waarop de economieën kunnen worden gestimuleerd zonder in protectionisme te vervallen. Internationale instellingen zoals het IMF en de Wereldbank spelen daarbij een belangrijke rol. Verder worden maatregelen die Europese landen nemen binnen de EU op elkaar afgestemd. Verschil met eerdere crises is ook dat Nederland nu één gemeenschappelijke munt, de euro, heeft met het grootste deel van West-Europa. Ook binnen landen spelen overheden een steeds actievere rol. De Tweede Kamer stelt een parlementair onderzoek in naar het ontstaan van de kredietcrisis en de overheidsmaatregelen ter bestrijding van de crisis. Dit zal ook de toekomstige geschiedschrijving vergemakkelijken.

Literatuur en bronnen

Bakker, G.P. den (1996). *Interwar Unemployment in the Netherlands*. In: Zanden, J.L. van (ed.), *The Economic Development of the Netherlands since 1870*. (Edward Elgar Publishing, Cheltenham).

Eichengreen, B. and T.J. Hatton, (ed.) (1988). *Interwar unemployment in international perspective*. Kluwer Academy, Dordrecht.

Goudriaan, F.G.W. (1986). *Geeft ons Nederlanders toch werk – Een literatuurstudie naar de bestrijding van de werkloosheid in de jaren dertig*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.

Maddison, A. (2009). *Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP, 1-2006 AD*. www.ggdc.net/Maddison.

Zanden, J.L., en A. van Riel, (2000). *Nederland 1780–1914 – Staat, instituties en economische ontwikkeling*. Uitgeverij Balans.

Duurzaamheid meer dan alleen milieu

De begrippen duurzaamheid en welvaart staan de laatste jaren volop in de belangstelling. Enerzijds dringt steeds meer het besef door dat het bruto binnenlands product (bbp) weliswaar een goede beschrijving van de productie van goederen en diensten weergeeft, maar dat het niet alle aspecten van welvaart in de breedste zin des woords meet. Anderzijds is het, vanwege de schaarste aan hulpbronnen, niet meer vanzelfsprekend dat de huidige welvaart in lengte van dagen in stand blijft. De oppervlakte van de aarde is eindig, de voorraad grondstoffen is eindig, maar ook machines, een gezonde bevolking en andere noodzakelijke hulpbronnen zijn niet in onbeperkte mate aanwezig. Het op verantwoorde wijze omgaan met de beschikbare hulpbronnen is een van de kernpunten van het debat rond duurzaamheid.

In de afgelopen jaren zijn er verschillende methoden ontwikkeld om welvaart en duurzaamheid beter in beeld te krijgen. In dit artikel wordt de internationaal aanbevolen kapitaalbenadering besproken en geïllustreerd. Deze benadering gaat ervan uit dat duurzaamheid wordt voortgebracht door een beroep te doen op de hulpbronnen (kapitalen) van een samenleving. Het gebruik van deze hulpbronnen mag echter niet ten koste gaan van de kwaliteit van leven elders en later. Er worden vier kapitaaltvormen onderscheiden: economisch, natuurlijk, menselijk en sociaal. Per kapitaaltvorm komen een of meer specifieke onderwerpen aan bod. Hierbij wordt de positie van Nederland besproken ten opzichte van andere landen uit de Europese Unie.

Welvaart breder dan bbp

Bij discussies over duurzaamheid komt onvermijdelijk het begrip 'welvaart' ter sprake. De dikke Van Dale beschrijft welvaart als 'een toestand van gunstige ontwikkeling in maatschappelijk en vooral economisch opzicht'. In de literatuur wordt welvaart omschreven als de behoeftebevrediging door middel van schaarse goederen en diensten. Het begrip welvaart wordt in dit artikel en in hedendaagse discussies over duurzaamheid in veel bredere zin opgevat dan louter financieel-economisch. Het omvat ook factoren als vrije tijd, onbetaald werk, werkgelegenheid, sociale cohesie en de kwaliteit van de natuurlijke leefomgeving. Welvaart in brede zin wordt dan ook bij lange na niet gedekt door economische kernbegrippen als het bbp of het bruto nationaal inkomen. De grondlegger van het systeem van nationale rekeningen, Simon Kuznets, wees er al op dat een kengetal als het bbp niet bedoeld was als maat voor welzijn of welvaart, maar voor het verkrijgen van inzicht in de productiecapaciteit en de inkomensvorming van een land.

Bij duurzaamheid gaat het niet alleen om de huidige welvaart, maar om het vermogen om (toekomstige) welvaart te verschaffen zonder dat het ten koste gaat

van de beschikbare hulpbronnen. Natuurlijke hulpbronnen zijn namelijk schaars. Maar ook een hoogopgeleide en gezonde bevolking, goed werkende sociale netwerken, maatschappelijk vertrouwen, machines en infrastructuur, en andere hulpbronnen zijn niet in onbeperkte mate aanwezig. Duurzaamheid gaat daarom niet alleen over de vraag van ‘nu’ maar ook nadrukkelijk over de belangen van ‘later’. Men spreekt dan ook van een duurzame ontwikkeling. De bovenstaande aspecten van duurzaamheid zijn door de ‘Brundtland-Commissie’¹⁾ samengebracht in de volgende definitie:

“Duurzame ontwikkeling is een ontwikkeling die tegemoet komt aan de noden van het heden zonder de behoeftetevoorziening van de toekomstige generaties in het gedrang te brengen”.

Om welvaart en duurzaamheid te meten zijn er verschillende methoden ontwikkeld. Grofweg kunnen deze onderverdeeld worden in twee groepen: de zogenaamde samengestelde indicatoren en de indicatorensets (zie kader a).

Kader a

Samengestelde indicatoren versus indicatorensets

Vanwege de beperkingen van het bbp of andere vergelijkbare macro-economische aggregaten als welvaartsindicator zijn er diverse samengestelde indicatoren ontwikkeld om welvaart en duurzaamheid te meten. In de meeste gevallen corrigeren deze indicatoren het bbp op de één of andere manier. In het Nederlandse debat spelen vooral de volgende samengestelde indicatoren een rol.

Duurzaam Nationaal Inkomen (DNI)

Deze indicator houdt rekening met de negatieve milieu-effecten van het economisch handelen. Hierdoor is het bbp altijd hoger dan het DNI. Het verschil tussen het bbp en het DNI geeft informatie over de afstand tussen het huidige productieniveau en het productieniveau in een duurzame situatie. Hoe kleiner de afstand tussen de twee in de loop der tijd wordt, des te duurzamer de economische ontwikkeling genoemd kan worden.

Index voor een Duurzame Samenleving (IDS)

Deze index houdt niet alleen rekening met het milieu, maar brengt veel aspecten van duurzaamheid bij elkaar in één getal. De index laat zien waar de knelpunten liggen en op welke terreinen veranderingen nodig en mogelijk zijn om tot een duurzame samenleving te komen. De IDS is een veelzijdige maar tevens overzichtelijke index en is berekend voor 150 landen, wat de internationale vergelijkbaarheid vergroot.

¹⁾ VN (1987). *Brundtland Commission Report*.

Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW)

De ISEW corrigeert het bbp op een twintigtal onderdelen, zowel positief als negatief. Kort gezegd neemt de index de uitgaven voor private consumptie als uitgangspunt, telt daar de waarde van onbetaalde huishoudelijke arbeid en een deel van de overheidsuitgaven voor onderwijs en gezondheidszorg bij. Kosten aan uitkeringen voor bijvoorbeeld werkloosheid en arbeidsongeschiktheid, uitgaven aan defensie, maatschappelijke kosten van milieuvuiling en de uitputting van het natuurlijk kapitaal worden in mindering gebracht.

Ecological Footprint (EF)

Deze indicator meet hoeveel bioproductieve oppervlakte (grond of water) de bevolking nodig zou hebben om op duurzame basis de geconsumeerde hernieuwbare hulpbronnen te produceren en om het geproduceerde afval te absorberen met gebruikmaking van de gangbare technologie. Feitelijk drukt deze indicator in hectares uit hoeveel beslag productie en consumptie leggen op aarde. De EF presenteert de milieudruk krachtig en duidelijk, maar houdt alleen rekening met het milieu.

Het grootste voordeel van samengestelde indicatoren is dat ze een krachtig communicatiemiddel vormen: omdat ze uitgedrukt worden in één getal, zijn ze makkelijk op een eenduidige wijze te interpreteren. Interessante trends kunnen worden geschetst en landen kunnen onderling vergeleken worden. Het nadeel van een samengestelde index is dat deze per definitie opgebouwd is uit achterliggende subindicatoren die worden gewogen. De weging maakt de samengestelde indices in meerdere of mindere mate subjectief.

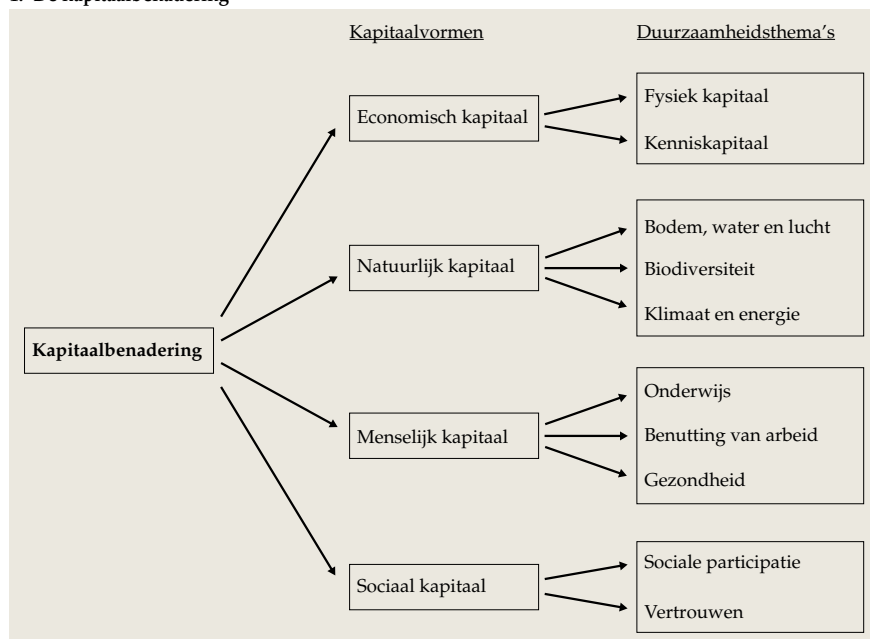
Vanwege bovengenoemde nadelen hebben veel landen en internationale instellingen 'indicatorensets' ontwikkeld om duurzame ontwikkeling en/of welvaart te meten. Deze methode vermijdt de wegingsproblematiek van de samengestelde indicatoren. Er worden deelproblemen in kaart gebracht: het belang van elk van deze problemen wordt overgelaten aan politiek en maatschappij. De in dit artikel besproken kapitaalbenadering is een voorbeeld van deze methode.

Duurzaamheid vanuit de kapitalen

De Brundtland-definitie beschrijft duurzaamheid als het op een zodanige wijze realiseren van welvaart voor de huidige generatie dat de welvaart van toekomstige generaties niet onder druk komt te staan. De hoeveelheid hulpmiddelen dient minimaal constant te blijven, zodat volgende generaties de mogelijkheid hebben hun welvaartsdoelen te verwezenlijken. Een manier om deze definitie te operationaliseren is de zogenaamde kapitaalbenadering. Deze benadering van duurzaamheid gaat ervan uit dat de hoeveelheid hulpbronnen kan worden gemeten met

behulp van diverse soorten kapitaal, omdat welvaart wordt voortgebracht door een beroep te doen op de hulpbronnen (het kapitaal) van een samenleving. Hierbij worden de volgende vier soorten kapitaal onderscheiden: economisch kapitaal, natuurlijk kapitaal, menselijk kapitaal en sociaal kapitaal. Bij ieder kapitaalvorm hoort een aantal duurzaamheidsthema's. Deze thema's worden met behulp van indicatoren geoperationaliseerd.

1. De kapitaalbenadering

Inherent aan de kapitaalbenadering is een langetermijnperspectief, omdat veranderingen in veel indicatoren vaak niet op de korte termijn zichtbaar zijn. Door na te gaan of, en zo ja, in welke mate onze samenleving inteert op kapitaalvormen, wordt een indruk verkregen of er voor toekomstige generaties voldoende hulpbronnen over zullen blijven voor hun behoeftebevrediging. De indicatoren van de kapitaalvormen zijn nationaal gericht, terwijl sommige dimensies ervan internationaal getint zijn. Zo worden bijvoorbeeld broeikasgassen die ontstaan door Nederlandse productie van goederen – terwijl de goederen bedoeld zijn voor de export – tot de Nederlandse broeikasgasemissie gerekend. Men kan zich afvragen wie de vervuiler is: de Nederlandse producent of de buitenlandse consument.

Het formuleren van duurzaamheidsbeleid gaat in de praktijk vaak gepaard met het maken van keuzes, in een omgeving van schaarste en onzekerheid. Bij het maken van noodzakelijke keuzes kunnen niet alle doelen tegelijk worden bereikt. Meer van het één betekent vaak minder van het andere. Dit is niet altijd het geval,

soms is er sprake van synergie. Als bijvoorbeeld maatregelen worden genomen om het energieverbruik te verminderen, heeft dat niet alleen een positieve invloed op het klimaat, maar gaan de energiekosten ook omlaag en verbetert de voorzieningszekerheid.

De kapitaalbenadering is een internationaal aanbevolen methode om duurzaamheid te meten vanuit een theoretisch perspectief. Een recent gezamenlijk rapport van de Verenigde Naties, Eurostat en de OESO stelt voor om deze methode verder te ontwikkelen en op termijn in alle landen in te voeren zodat de internationale vergelijkbaarheid wordt bevorderd. Hieronder wordt dieper ingegaan op de verschillende kapitaalvormen. Voor elke kapitaalvorm wordt Nederland aan de hand van een of meer indicatoren vergeleken met andere landen uit de Europese Unie. In de grafieken zijn naast Nederland telkens dezelfde landen opgenomen; deze vormen een dwarsdoorsnede van de Europese Unie.

Economisch kapitaal

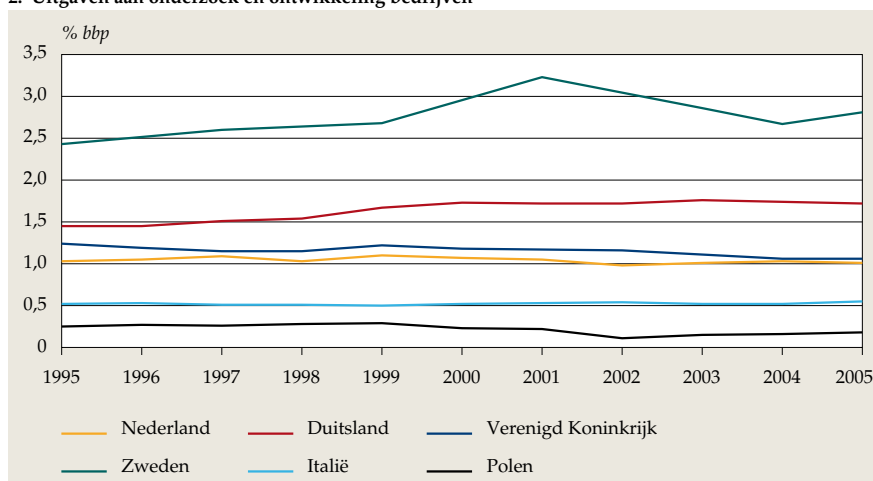
Er worden twee soorten economisch kapitaal onderscheiden: fysiek kapitaal en kenniskapitaal. Fysiek kapitaal wordt vooral gevormd door machines en infrastructuur zoals gebouwen en wegen. Zonder een hoogwaardige fysieke kapitaal-goederenvoorraad van voldoende omvang kan een samenleving haar burgers, naar huidige maatstaven, niet afdoende materiële welvaart verschaffen. Een belangrijke indicator voor de opbouw van fysiek kapitaal zijn investeringen. Investerings in bijvoorbeeld nieuwe machines en gebouwen dragen bij aan de fysieke kapitaal-goederenvoorraad waarmee bedrijven hun goederen of diensten produceren. Deels zijn investeringen bedoeld als vervanging van economisch en/of technisch verouderde productiemiddelen, deels dienen ze om via uitbreiding meer te kunnen gaan produceren. In beide gevallen dragen ze bij aan de langdurige instandhouding of stijging van de materiële welvaart.

Kenniskapitaal is de niet-fysieke component van het economisch kapitaal. Een belangrijke indicator van kenniskapitaal zijn de uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling (R&D-uitgaven) bij bedrijven als percentage van het bbp. Het gaat hierbij om het ontwikkelen van nieuwe producten en technieken door fundamenteel en toegepast onderzoek bij universiteiten, kennisinstellingen en bedrijven. Succesvolle innovaties leiden tot een hogere arbeidsproductiviteit. Die hogere productiviteit kan de vorm hebben van een efficiënter gebruik van grondstoffen. Maar er kan ook sprake zijn van kwaliteitsverbetering en vernieuwing van bestaande producten.

De R&D-uitgaven van bedrijven in veel Europese landen gaan gelijk op met de economische ontwikkeling. De Zweedse R&D-uitgaven als percentage van het bbp schommelen het meest en liggen op een relatief hoog niveau. Van de andere getoonde landen boekt Duitsland als enige een stijging van het aandeel R&D-

uitgaven in ruim tien jaar. De R&D-investeringen in Nederland zijn vergeleken met andere lidstaten niet hoog. Voor een belangrijk deel heeft dit te maken met de economische structuur van Nederland. De Nederlandse economie is in hoge mate een diensteneconomie, waar innovatie niet alleen door R&D wordt bepaald. Uit onderzoek blijkt dat 60 procent van de Nederlandse R&D-achterstand verklaard wordt door de sectorstructuur van de economie²⁾.

2. Uitgaven aan onderzoek en ontwikkeling bedrijven

Bron: Eurostat.

Natuurlijk kapitaal

Er worden drie soorten natuurlijk kapitaal onderscheiden: klimaat en energie, bodem, water en lucht, en biodiversiteit. Schone lucht, schoon water en een schone bodem dragen bij aan gezonde levensomstandigheden voor de mens en andere levende wezens. Schoon water is eveneens van belang voor een betaalbare en veilige drinkwatervoorziening, recreatie en visserij.

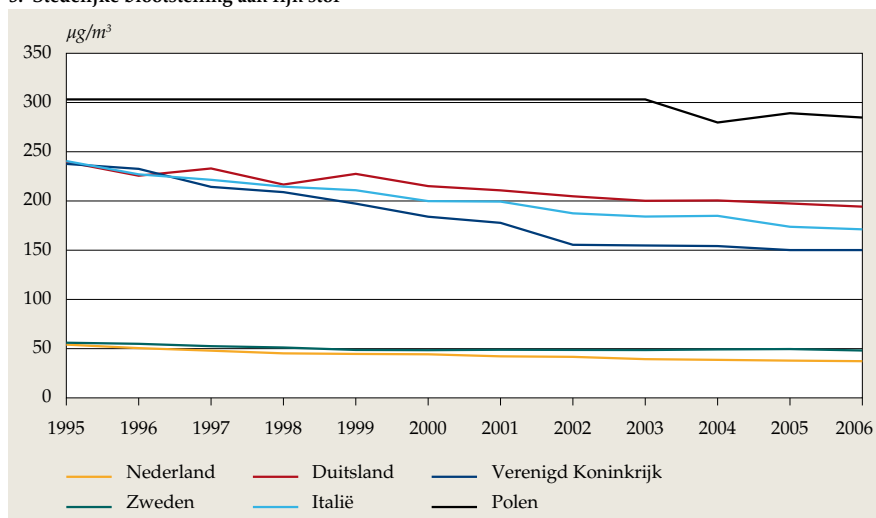
De luchtkwaliteit wordt onder andere afgemeten aan de hoeveelheid fijnstof. Fijnstofdeeltjes die vrijkomen bij allerlei economische activiteiten veroorzaken gezondheidsschade. In Nederland zijn de emissies van fijnstof in de loop der jaren gedaald, waardoor de luchtkwaliteit is verbeterd en de nadelige gezondheidseffecten zijn afgenomen. In de meeste Europese landen is de luchtkwaliteit in de afgelopen jaren eveneens verbeterd, maar de hoeveelheid fijnstof in de lucht is in de meeste lidstaten veel hoger dan in Nederland. In Nederland bestaan echter nog de nodige lokale knelpunten. In stedelijke gebieden valt bijvoorbeeld de laatste jaren geen

²⁾ Cornet *et al.* (CPB), *Kansrijk Kennisbeleid*, 2006.

significante afname van de hoeveelheid fijnstof meer waar te nemen, zoals in de grafiek voor veel landen is te zien.

Biodiversiteit staat voor de verscheidenheid in soorten, ecosystemen en genen. De mens is voor zijn ontwikkeling in hoge mate afhankelijk van ecosystemen, onder andere voor zijn water, voedsel en hout. De bevolkingsgroei en het eten van meer vlees per persoon zijn de belangrijkste redenen voor een toenemend gebrek aan ruimte voor de natuur. Belangrijke vraag hierbij is tot hoever de mens door kan gaan met het vergroten van zijn ruimtebeslag en biodiversiteitsverlies te veroorzaken zonder dat er ongewenste ontwikkelingen gaan optreden.

3. Stedelijke blootstelling aan fijn stof

Bron: Eurostat.

Belangrijke indicatoren voor biodiversiteit zijn de Rode Lijsten. De Rode Lijsten geven aan welke soorten planten en dieren er dreigen uit te sterven. Voor de in Nederland voorkomende soorten zijn de Rode Lijsten sinds 1995 steeds langer geworden. Er staan vooral meer vogels, dagvlinders, zoogdieren, reptielen en amfibieën op de lijsten. Een van de belangrijkste oorzaken is het verlies van habitat door landbouw, verstedelijking, bouw van wegen en spoorlijnen, en de aan dit alles gerelateerde versnippering van leefgebieden door kunstmatige barrières. Daarnaast zorgt de verminderde milieukwaliteit voor langere Rode Lijsten. Ook elders in Europa groeit het aantal soorten dat op Rode Lijsten staat.

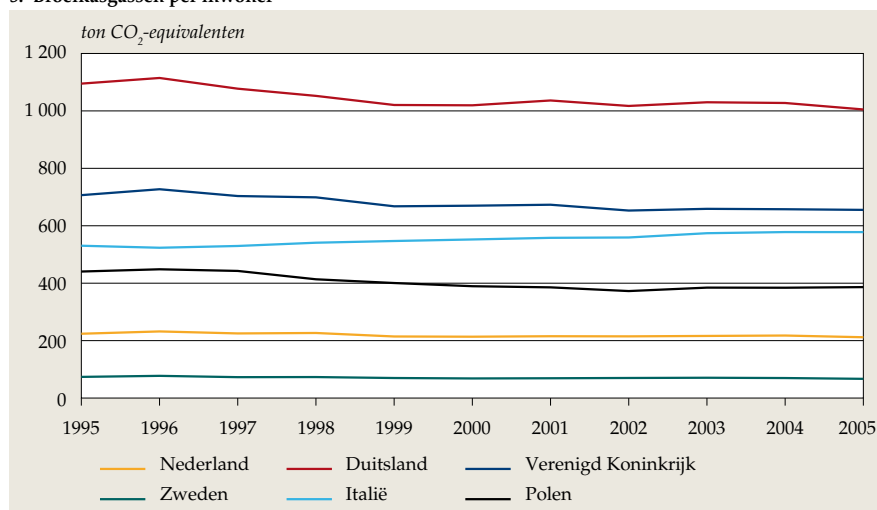
4. Rode lijst aantal soorten in Nederland

	Verdwenen uit Nederland	Totaal in gevaarzone	w.v.			
			Ernstig bedreigd	Bedreigd	Kwetsbaar	Gevoelig
<i>aantal soorten</i>						
1994	29	108	18	40	31	19
2005	29	121	30	27	37	27

Bron: Planbureau voor de Leefomgeving, *Natuurbalans 2008*.

Bij het thema klimaat en energie gaat het vooral om niet-vernieuwbare energiebronnen zoals aardgas en aardolie, en om alternatieve vormen van energie. Continue beschikbaarheid van betaalbare energie is een essentiële randvoorwaarde voor economische ontwikkeling. Een belangrijk effect van het huidige energiegebruik is de uitstoot van broeikasgassen en de toenemende klimaatverandering. Het belangrijkste broeikasgas CO₂ draagt voor 80 procent bij aan het broeikas effect.

5. Broeikasgassen per inwoner

Bron: Eurostat.

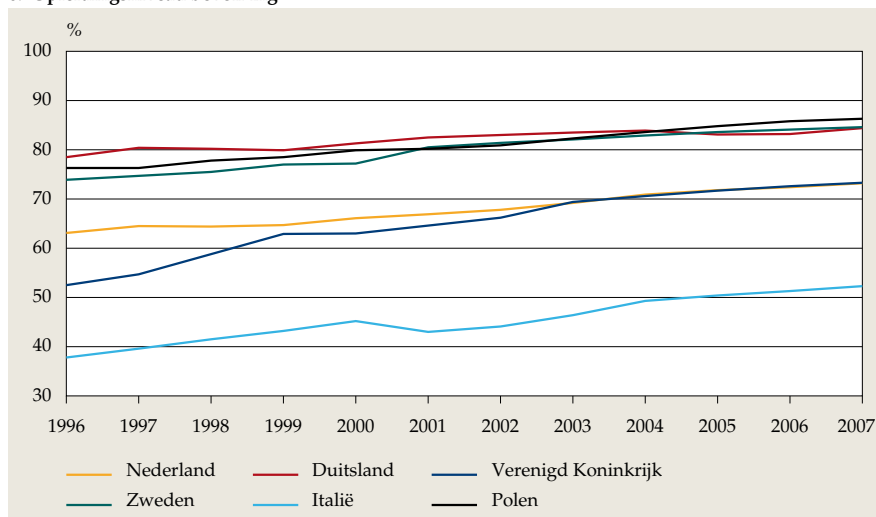
Qua uitstoot van broeikasgassen per inwoner stond Nederland in 2005 op de zevende plaats binnen de Europese Unie. In een aantal West-Europese landen zoals Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Italië wordt relatief meer broeikasgas uitgestoten dan in Nederland, in de meeste Oost-Europese landen minder. Binnen de Europese Unie komen in Duitsland per persoon de meeste broeikasgassen vrij. De relatieve uitstoot van broeikasgassen hangt sterk af van de economische structuur

van een land. Zo kent Nederland een groot aandeel energie-intensieve bedrijfstakken. De chemische industrie, met name de basischemie en de aardolie-industrie, zijn hier sterk vertegenwoordigd. Ook produceert de landbouwsector relatief meer broeikasgassen dan in andere Europese landen, door het relatief grote aandeel glas-tuinbouw.

Menselijk kapitaal

Menselijk kapitaal omvat de eigenschappen die mensen bezitten (het kapitaal) om persoonlijk, sociaal en economisch welzijn te realiseren. Meer specifiek kan hierbij gedacht worden aan de kennis en vaardigheden die in het onderwijs worden opgedaan, de gezondheid die mensen hebben en de wijze waarop mensen deze eigenschappen in het maatschappelijk proces aanwenden. De kwaliteit van menselijk kapitaal hangt sterk af van de beschikbaarheid van hoogwaardig onderwijs dat nieuwe ontwikkelingen snel opneemt in het onderwijsaanbod. Onderwijs is belangrijk voor individuen, bedrijven en landen. Hoogopgeleiden verdienen over het algemeen meer, wat een positieve impact heeft op de welvaart en het welzijn. Onderwijs brengt daarnaast niet-financiële opbrengsten, zoals een betere gezondheid. Bovendien heeft onderwijs een direct effect op de welvaart van toekomstige generaties door de overdracht van menselijk kapitaal van ouder op kind.

6. Opleidingsniveau bevolking¹⁾

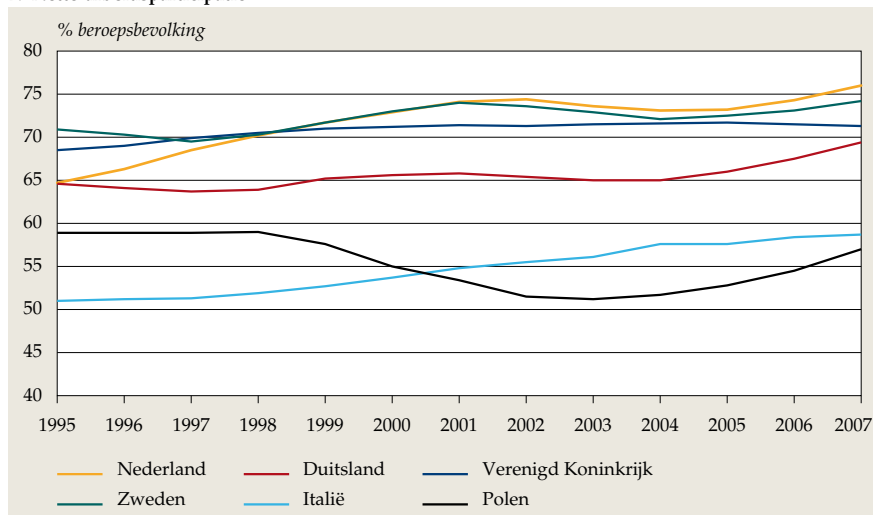
Bron: Eurostat.

¹⁾ Percentage van de bevolking van 25 tot en met 64 jaar dat minimaal secundair onderwijs van de tweede fase heeft voltooid.

Bij het thema benutting van arbeid is arbeidsparticipatie een belangrijke indicator. In het licht van de vergrijzing is de arbeidsparticipatie van groot belang. Arbeid

moet in voldoende mate beschikbaar zijn om welvaart te kunnen blijven creëren. De arbeidsparticipatie in Nederland is momenteel relatief hoog (tweede positie binnen de Europese Unie) en stijgt nog altijd. Alleen in Denemarken is de arbeidsparticipatie hoger. De hoge positie van Nederland is vooral te danken aan de beschikbaarheid van deeltijdarbeid. (Zie *Welvaartsgroei en productiviteit*.) Nergens ter wereld werken zoveel mensen in deeltijd als in Nederland. Vooral vrouwen werken veel in deeltijd. In landen als Polen en Italië ligt de arbeidsparticipatie een stuk lager.

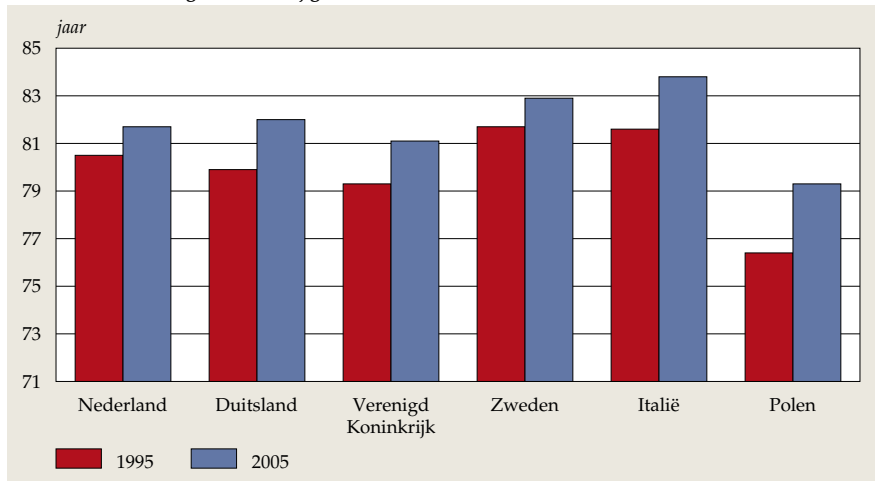
7. Netto-arbeidsparticipatie

Bron: Eurostat.

De gezondheidstoestand is een van de belangrijkste factoren in het persoonlijk ervaren welzijn. Daarnaast kunnen gezonde mensen ook een grotere bijdrage leveren aan de economie en de samenleving dan ongezonde. Een indicator voor gezondheid is de levensverwachting. De levensverwachting bij geboorte is sinds 1950 met 12 procent toegenomen in Nederland. De levensverwachting is voor vrouwen een paar jaar hoger dan voor mannen, maar staat in de middenmoot van Europa. De levensverwachting voor Nederlandse mannen is echter een van de hoogste in de Europese Unie. In alle lidstaten stijgt de levensverwachting. In Polen stijgt de levensverwachting sneller dan in de andere landen, maar het niveau ligt nog steeds beneden het Europese gemiddelde. Italië heeft relatief de hoogste levensverwachting.

8. Levensverwachting vrouwen bij geboorte

Bron: Eurostat.

Sociaal kapitaal

Sociale participatie en vertrouwen van mensen in elkaar en in instituties zijn belangrijke onderdelen van sociaal kapitaal. De aanwezigheid van sociaal kapitaal is voor een leefbare samenleving van groot belang. Het deelnemen aan het maatschappelijke leven is onder meer van nut vanwege de netwerkvorming. Netwerken helpen mensen bijvoorbeeld bij een succesvolle deelname aan de maatschappij onder meer doordat het het vinden van werk vergemakkelijkt. Netwerken zijn ook belangrijk voor het delen van waarden en normen. Hier ontleent de maatschappij ook 'nut' aan. Het verrichten van vrijwilligerswerk of mantelzorg en contacten hebben met familie, burens en vrienden is een manier om sociale participatie te vergroten. Vergeleken met andere landen in de Europese Unie is Nederland op het gebied van sociale participatie in de top te vinden. In 2006 heeft 77 procent van de Nederlanders gezegd dat ze minstens eenmaal per week contact met familie, vrienden of collega's (sociale contacten) hebben gehad.

Vertrouwen is een noodzakelijke voorwaarde bij het ontwikkelen van sociale cohesie en sociaal kapitaal in een samenleving. Als het vertrouwen ontbreekt, zullen sociale netwerken afbrokkelen of niet ontstaan en kan de democratische stabiliteit in gevaar komen. Dit komt de duurzaamheid niet ten goede. Een aspect van vertrouwen heeft betrekking op het vertrouwen dat mensen in anderen hebben, het zogenaamde geeneraliseerde vertrouwen. Vertrouwen heeft verder ook betrekking op het vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituties zoals onderwijs, politie, bedrijfsleven, rechtspraak en vakbonden. Als wordt gekeken naar het 'vertrouwen in andere mensen' dan ligt het vertrouwen in Nederland vergeleken met andere lidstaten op een vrij hoog niveau, maar wel lager dan in de Scandinavische landen. Iets meer dan de helft

9. Sociale participatie, 2002

	Sociale contacten ¹⁾	Lidmaatschap ²⁾	Informele hulp ²⁾	Vrijwilligerswerk ²⁾
	%			
Nederland	77	75	76	20
Zweden	71	86	67	22
Engeland	70	64	61	18
Italië	63	32	44	4
Duitsland	55	64	78	18
Polen	45	19	52	5

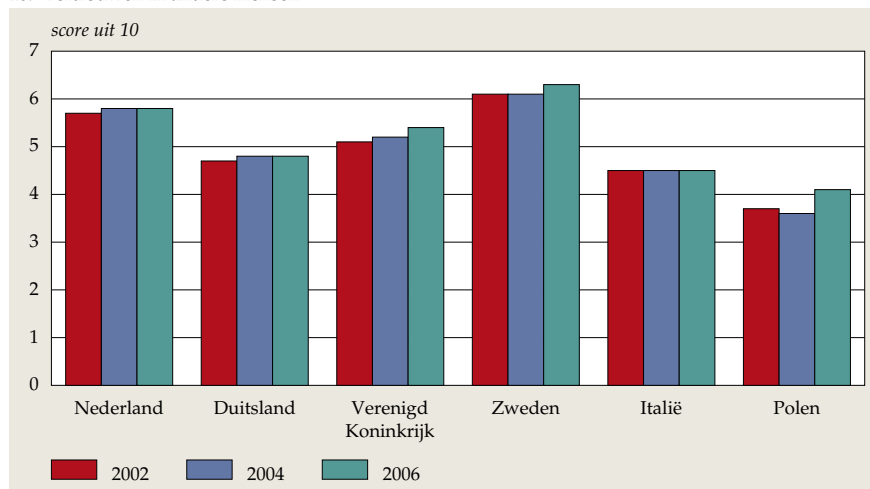
Bron: European Social Survey 2002, 2006.

¹⁾ Cijfers 2006, behalve Italië (2002).

²⁾ Er zijn 11 organisaties genoemd met als vraag of mensen daar lid van zijn, er donateur van zijn, er vrijwilligerswerk voor doen. Daarnaast is er de mogelijkheid 'overige' aan te geven. Minimaal 1 keer 'ja' telt.

van de Nederlandse bevolking zegt dat andere mensen te vertrouwen zijn. Sinds 2002 is echter nauwelijks verandering gekomen.

10. Vertrouwen in andere mensen

Bron: Eurostat, European Social Survey.

Conclusie

Duurzaamheid is een veelzijdig en complex begrip en om dit in kaart te brengen moeten veel aspecten opgenomen worden. Het streven naar duurzaamheid wordt gekenmerkt door onzekerheden. Een duurzame welvaart, ook voor de generaties na ons, vraagt om een zorgvuldige omgang met hulpbronnen. Door de tijd heen zijn er diverse methoden ontwikkeld om duurzaamheid te meten. De kapitaalbe-

nadering heeft als belangrijk voordeel dat de verschillende kapitaalvormen in hun eigen eenheden gemeten kunnen worden. Ook kan de samenhang tussen de kapitaalvormen beter worden weergegeven. De groei van een vorm van kapitaal kan de ontwikkeling van andere kapitaalvormen stimuleren. Zo leidt maatschappelijke stabiliteit (opgebouwd vertrouwen) tot een goed investeringsklimaat, waardoor de groei van economisch kapitaal wordt gestimuleerd. Daarentegen er is vaak ook sprake van schaduwzijden. Groei van de materiële welvaart gaat bijvoorbeeld vaak ten koste van bestaande natuur.

Als wordt gekeken naar de verschillende kapitaalvormen dan kan worden geconcludeerd dat Nederland zich op een aantal terreinen gunstig ontwikkelt. Nederland is in veel opzichten een welvarend land, waar de gezondheid en het opleidingsniveau sinds de Tweede Wereldoorlog aanzienlijk zijn toegenomen en waar een groot deel van de bevolking betaald werk heeft. Nederlanders hebben een relatief groot vertrouwen in elkaar en in de instituties van het land. Uiteraard zijn er ook zorgen, met name op het gebied van kennisbenutting en biodiversiteit.

Pensioenaanspraken en vergrijzing

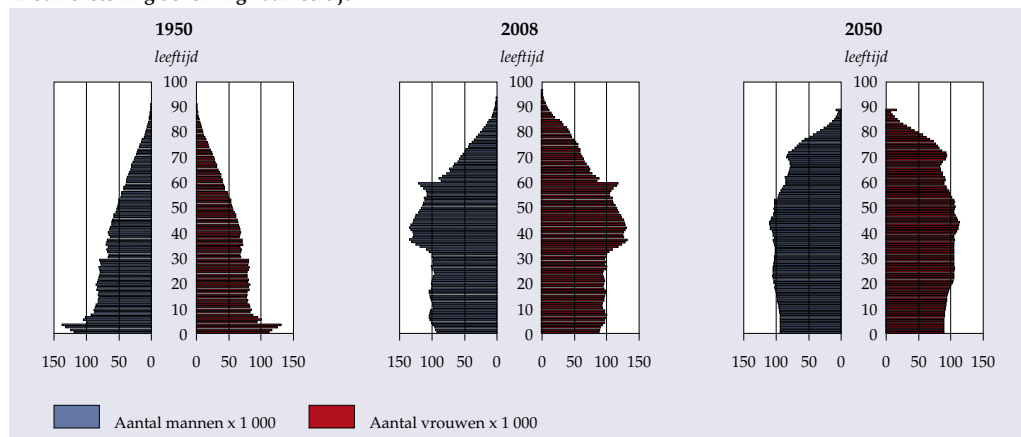
Nederland vergriest. Op het verwachte hoogtepunt van de vergrijzing in 2038 zal bijna een kwart van de bevolking ouder zijn dan 65 jaar. Ruim vier miljoen mensen zijn voor hun inkomen dan grotendeels afhankelijk van een pensioen. Ouderen ontvangen ook steeds langer pensioen. Gemiddeld is dit bijna twintig jaar en vertegenwoordigt dit meer dan een kwart van een gemiddeld leven. Een van de grootste vraagstukken rond vergrijzing is of het huidige pensioenstelsel betaalbaar blijft en of het resulteert in bestaanszekerheid voor de grote maar ook verscheiden groep ouderen in de komende decennia.

In dit artikel wordt dieper ingegaan op het toekomstige pensioeninkomen van Nederlanders. Hierbij wordt gekeken naar de opbouw van pensioenaanspraken via de AOW, via het werkgerelateerde aanvullende pensioen en via de individuele voorzieningen. De pensioenopbouw van werknemers, zelfstandigen en economisch inactieven wordt afzonderlijk behandeld. Ten slotte wordt aan de hand van twee casussen de invloed van emigratie, baanverlies en scheiden op het pensioen besproken.

Hoogtepunt vergrijzing in 2038

De Nederlandse bevolking is de vorige eeuw stevig gegroeid. Kort na de Tweede Wereldoorlog was sprake van een bevolkingsexplosie. Ook hierna steeg de bevolking nog lange tijd fors, met jaarlijkse toenames van meer dan 100 duizend personen. Tussen 1950 en 2008 steeg het aantal inwoners van 10 tot 16,5 miljoen. De laatste jaren stijgt de bevolking duidelijk minder snel, met jaarlijkse toenames van minder dan 50 duizend personen. Zulke lage groeicijfers kwamen in de vorige eeuw niet voor. De verwachting is dat de bevolkingsomvang een hoogtepunt bereikt in 2040, waarna deze zal afnemen. De samenstelling van de bevolking is in de loop der tijd veranderd. Doordat mensen steeds langer leven en de vruchtbaarheid afneemt, komen er steeds meer ouderen. De levensverwachting bij geboorte is sinds 1950 met ruim acht jaar gestegen tot 78 jaar voor mannen en 82 jaar voor vrouwen. Als eenmaal de 65-jarige leeftijd bereikt is, dan stijgt de levensverwachting naar 82 jaar voor mannen en 86 jaar voor vrouwen. In 2050 zal deze naar alle waarschijnlijkheid zijn opgelopen tot 85 jaar voor mannen en 88 jaar voor vrouwen. Terwijl de levensverwachting de laatste decennia is toegenomen, is de vruchtbaarheid teruggelopen. Het aantal kinderen dat vrouwen gemiddeld krijgen, is gedaald van 3,1 in 1950 naar 1,7 in 2007. Bovendien krijgen vrouwen op steeds latere leeftijd hun eerste kind. In 1950 waren vrouwen gemiddeld 26,4 jaar bij de geboorte van hun eerste kind, in 2007 was dit 29,4 jaar.

1. Samenstelling bevolking naar leeftijd

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek en kerncijfers van de bevolkingsprognose, 2008-2050.

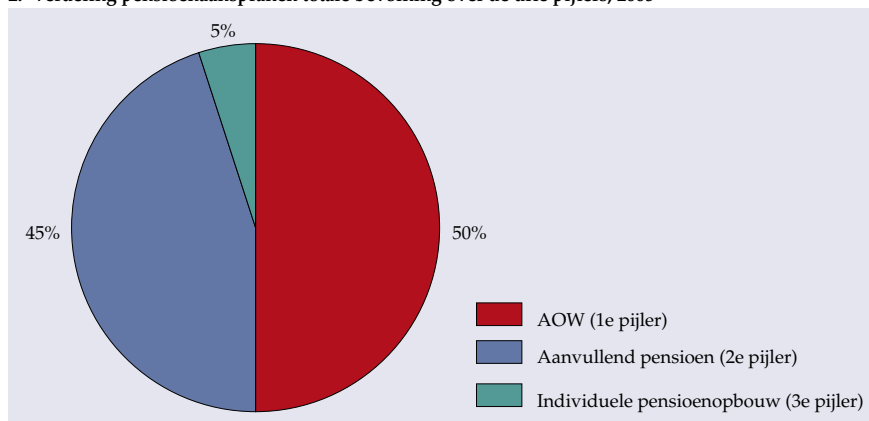
Door de veranderingen in de sterfte- en geboortecijfers behoort de klassieke bevolkingspiramide zo langzamerhand tot het verleden. In 2050 heeft het meer weg van een toren met een dikke 'buik'. Het aantal 65-plussers verdubbelt (tot 2038), terwijl het aantal 20–64-jarigen net als het aantal 0-19-jarigen licht daalt. Dit betekent dat een iets kleinere groep premies en belastingen moet opbrengen voor een steeds grotere groep. Dit probleem wordt uitgedrukt in de grijze druk, de verhouding tussen het aantal 20–64-jarigen en 65-plussers. Deze verhouding is afgenomen van zeven op één in 1950 tot vier op één in 2009, en zal naar verwachting verder afnemen tot twee op één in 2038. Het vergrijzingsprobleem versnelt rond 2010 als de eerste lichter van de babyboomgeneratie 65 jaar wordt, en wordt tot 2038 alleen maar groter. De generatie geboren tussen 1965 en 1985 met een hoge levensverwachting en een laag vruchtbaarheidscijfer raakt tussen 2030 en 2050 pensioengerechtigd: de bevolking is dan op zijn 'grijst'.

De driedelige structuur van het Nederlandse pensioenstelsel

Het Nederlandse pensioenstelsel bestaat uit drie pijlers welke gekenmerkt worden door solidariteit en collectiviteit. Solidariteit houdt in dat iedereen dezelfde uitkering ontvangt, ongeacht de bijdrage in de vorm van premies en belastingen. Collectief betekent dat een grote groep mensen samen iets opbouwt en deze opbouw deelt. De eerste pensioenpijler is de AOW (Algemene Ouderdomswet) die iedere inwoner van Nederland ontvangt vanaf 65-jarige leeftijd. Deze pijler is zowel solidair als collectief. De tweede pijler bestaat uit pensioenrechten die voortkomen uit secundaire arbeidsvoorwaarden van werknemers, het aanvullende pensioen. Deze pijler is collectief. De derde pijler is de individuele pensioenopbouw die later bijvoorbeeld uitgekeerd wordt als lijfrente. Deze derde pijler is solidair noch collectief. Naast deze drie pijlers kunnen personen beschikken over

privévermogen dat gebruikt kan worden om het pensioen te financieren. Van de totale pensioenaanspraken in 2005 zit de helft in de eerste pijler¹⁾, 45 procent in de tweede en 5 procent in de derde. Het relatieve aandeel van de eerste pijler wordt langzaam kleiner ten gunste van de tweede en derde pijler.

2. Verdeling pensioenaanspraken totale bevolking over de drie pijlers, 2005

Bron: CBS, Pensioenaanspraken van personen 2005, detailgegevens.

De eerste pijler: onvolledige AOW-opbouw eerstegeneratieallochtonen

De eerste pensioenpijler is de AOW, een volksverzekering die in 1956 is ingevoerd. De AOW is het basispensioen voor alle Nederlanders en wordt gefinancierd via een omslagstelsel (zie kader b). De hoogte van de AOW-uitkering is afhankelijk van het aantal jaren dat iemand tussen zijn vijftiende en vijftenzestigste jaar in Nederland heeft gewoond, de samenstelling van het huishouden en de leeftijd van de partner. Iedereen van 15 tot 65 jaar die in Nederland woont, bouwt per jaar 2 procent AOW op. Een volledige AOW-uitkering wordt dus in vijftig jaar opgebouwd. Mensen die na hun vijftiende in Nederland zijn komen wonen of een deel van hun volwassen leven elders hebben doorgebracht, ontvangen doorgaans geen volledige AOW-uitkering. Wel wordt, indien men niet over afdoende eigen vermogen beschikt en geen andere pensioeninkomsten heeft, de AOW aangevuld tot op bijstandsniveau. Nederlanders die tijdelijk in het buitenland wonen, kunnen zich onder voorwaarden voor een beperkt aantal jaren bijverzekeren. Een (echt)paar

¹⁾ Strikt genomen is de AOW alleen weer te geven als een percentage. De hoogte van de aanspraken is afhankelijk van de regelgeving rondom de AOW. Om de AOW-aanspraken toch vergelijkbaar te maken met de overige pijlers zijn ze omgerekend op basis van een volledige AOW-uitkering in 2005 (16 duizend euro) en zijn veronderstellingen gemaakt over ongewijzigde huishoudenssamenstelling bij uitkering, en voortzetting van verblijf in Nederland tot de pensioengerechtigde leeftijd. Voor de contantewaardeberekening zijn de rekenregels voor waardeoverdracht van de tweede pijler gebruikt (Staatscourant, 11 maart 2005, nr 50 p. 11).

bestaande uit twee 65-plussers die beide ononderbroken in Nederland hebben gewoond, ontvangt 100 procent AOW. De beide partners ontvangen dus 50 procent. Alleenstaanden ontvangen 70 procent van een volledige AOW-uitkering, waarmee de AOW-uitkering na aftrek van vaste lasten ongeveer vergelijkbaar is met die van een (echt)paar. Wanneer er een kind jonger dan achttien jaar wordt verzorgd, ontvangt de alleenstaande 90 procent van een volledige AOW-uitkering. Een echtpaar waarvan de jongste partner nog niet pensioengerechtigd is, ontvangt 50 procent AOW en komt in aanmerking voor de partnertoeslag²⁾ indien de jongere partner geen of een zeer laag inkomen heeft.

3. Te bereiken AOW-uitkering, 2005¹⁾

	Mannen			Vrouwen		
	Eerste generatie allochtonen	Tweede generatie allochtonen	Autochtonen	Eerste generatie allochtonen	Tweede generatie allochtonen	Autochtonen
	<i>euro</i>					
60 jaar	6 000	8 200	8 300	6 100	8 600	8 600

Bron: CBS, Pensioenaanspraken van personen, 2005.

¹⁾ De AOW-aanspraken zijn berekend op basis van de hoogte van een volledige AOW-uitkering in 2005. Verondersteld is dat de huidige situatie van alle individuen wordt voortgezet, dus zonder veranderingen in gezinssituatie en de AOW-wetgeving.

In tabel 3 staat de individuele AOW-aanspraak van zestigers in 2005. Dit is het bedrag (in euro's van 2005) dat levenslang jaarlijks uitgekeerd zal worden als de pensioengerechtigde leeftijd bereikt is. Eerstegeneratieallochtonen hebben een beduidend lagere aanspraak dan autochtonen doordat zij pas op latere leeftijd in Nederland zijn komen wonen. Het verschil is meer dan een kwart. De AOW-aanspraak van tweede-generatieallochtonen is vergelijkbaar met de aanspraken van autochtonen. Het (kleine) verschil in aanspraak tussen tweedegeneratieallochtonen en autochtonen wordt veroorzaakt door een verschil in gemiddelde huishoudsamenstelling (alleenstaand of paar, met/zonder jong kind) en een verschil tussen AOW-breuken vanwege tijdelijk verblijf in het buitenland.

Ook voor mannen en vrouwen zijn de te bereiken AOW-aanspraken verschillend. Vrouwen hebben gemiddeld een hogere individuele aanspraak dan mannen doordat oudere vrouwen vaker alleenstaand zijn en hierdoor recht hebben op de hogere uitkering van 70 procent. Dat vrouwen vaker alleenstaand zijn, komt omdat zij gemiddeld langer leven dan mannen. Bovendien is hun partner gemiddeld ouder dan zijzelf.

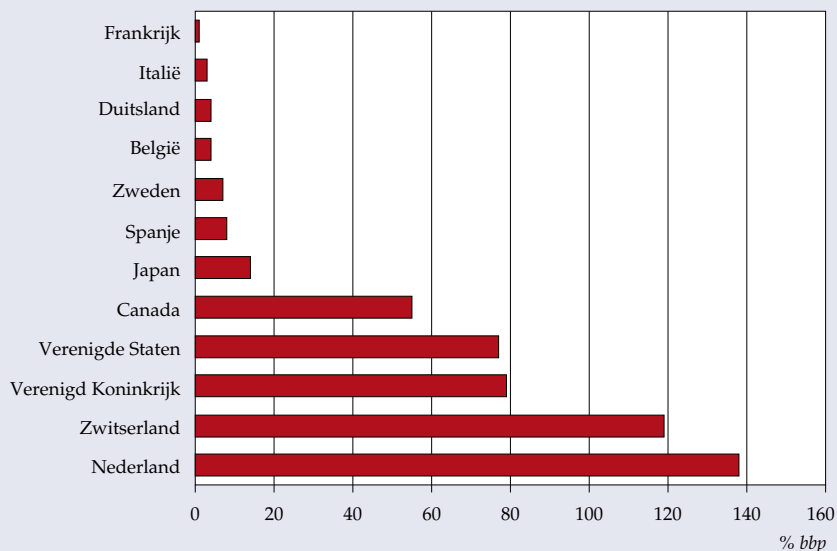
²⁾ De partnertoeslag wordt afgeschaft in 2015.

Kader a

Kapitaaldekking in Nederland sterk ontwikkeld

Het Nederlandse stelsel is een combinatie van een omslagstelsel (eerste pijler) en een kapitaalgedekt stelsel (tweede en derde pijler). Nederland heeft de pensioenen voor een belangrijk deel via de werkgever geregeld via kapitaaldekking: werknemers en werkgevers sparen voor het toekomstige pensioen van werknemers. Internationaal gezien is de Nederlandse tweede pijler omvangrijk. Dit is te zien aan het opgebouwde vermogen van de pensioenfondsen als percentage van het bbp. Nederland stond in 2007 op dit punt op de eerste plaats, gevolgd door Zwitserland en het Verenigd Koninkrijk. Nederland scoort ook hoog als naar de deelname van het aantal werknemers in de tweede pijler wordt gekeken. In Nederland neemt ongeveer 90 procent van de werknemers hieraan deel. Alleen Denemarken heeft met een percentage van ongeveer 95 procent relatief een hogere deelname. Ter vergelijking: in de Verenigde Staten is de deelname ongeveer 50 procent, in Spanje 40 en in Japan 30 procent.

Omvang vermogen pensioenfondsen, 2007¹⁾

Bron: OESO, Olis database.

¹⁾ Exclusief het opgebouwde vermogen via de verzekeraars.

In tegenstelling tot Nederland zijn de pensioenen in de meeste landen vrijwel volledig georganiseerd via een omslagstelsel. De pensioenen worden dan

rechtstreeks betaald uit de lopende inkomsten. In heel Europa wordt ongeveer 90 procent van de uitbetaalde pensioenen gefinancierd op basis van een omslagstelsel. In Nederland is dit 50 procent. Het omslagstelsel functioneert zolang er genoeg werkenden zijn om de afdrachten te blijven betalen. Door de vergrijzing zullen de pensioenlasten de komende jaren overal toenemen, maar het sterkst in landen die alleen een omslagstelsel hebben. Landen met een hoge kapitaaldekking, zoals Nederland, kunnen een gedeelte uitkeren uit beleggingsopbrengsten of interen op hun vermogen. Landen als Italië en Oostenrijk besteden nu al zo'n vijftien procent van hun nationaal inkomen aan pensioenen. Dat is bijna tweemaal zoveel als in Nederland. In dergelijke landen zal ofwel het overheidstekort oplopen of zullen de loonkosten onevenredig stijgen.

De tweede pijler: pensioenrechten van werknemers

De tweede pijler bestaat uit persoonsgebonden pensioenaanspraken die werknemers meestal samen opbouwen met de werkgever door middel van premiebetaling. Dit aanvullende pensioen is gebaseerd op het kapitaaldekkingstelsel (zie kader b). Alle ingelegde gelden worden beheerd door pensioenfondsen of verzekeraars en garanderen een uitkering bij het pensioen. De laatste jaren verschuiven de regels van opbouw en uitkering. Veel pensioenfondsen zijn van eindloonregelingen naar middelloonregelingen gegaan, waarbij tegelijkertijd het opbouwpercentage is verhoogd. Bij een eindloonregeling is de pensioenuitkering gebaseerd op het laatstverdiende salaris, bij een middelloonregeling op het salaris gedurende de gehele loopbaan. In Nederland zijn de meeste pensioenregelingen gebaseerd op het beschikbare uitkeringsstelsel (*defined benefit*). Dit betekent dat de uitkering in relatie tot het verdiende loon vaststaat en het beleggingsrisico door het pensioenfonds gedragen wordt. Er komen echter steeds meer pensioenregelingen op basis van de (collectieve) beschikbare premieregeling (*defined contribution*). Hierbij staat niet de uitkering vast maar de inleg, zodat het risico bij de deelnemer ligt. Daarnaast is in veel gevallen de regeling voor het nabestaandenpensioen versorberd. Ten slotte zijn de meeste fondsen overgegaan van onvoorwaardelijke indexatie (inflatiecorrectie) van de pensioenaanspraken en uitkeringen naar voorwaardelijke indexatie. De dekkinggraad, de verhouding tussen de waarde van de beleggingen en de waarde van de verplichtingen, bepaalt dan of er (gedeeltelijke) indexatie plaatsvindt. Tot en met 2008 hebben pensioenfondsen als regel de uitkeringen doorgaans geïndexeerd, zij het soms met vertraging, de na-indexatie. Over 2009 wordt vooralsnog niet geïndexeerd.

De hoogte van de totale aanspraken die werknemers in de tweede pijler opbouwen, wordt bepaald door hun arbeidsverleden als werknemer: de pensioenregeling van de sector(en) waarin zij gewerkt hebben en de hoogte van het salaris gedurende de carrière. Ook personen die op het peilmoment economisch inactief waren of als

zelfstandige werkten, kunnen aanspraken in de tweede pijler hebben opgebouwd in periodes dat zij in loondienst hebben gewerkt. Bij (echt)scheidingen wordt de tijdens het huwelijk (of periode van samenwonen) opgebouwde aanspraak doorgaans verdeeld over de beide ex-en, tenzij er andere afspraken gemaakt zijn. Ten slotte speelt ook het overlijden van echtgenoten een rol. Hierdoor krijgt men bijvoorbeeld recht op een nabestaandenpensioen dat gerelateerd is aan de opbouw van de overledene via de tweede pijler.

4. Jaarlijks te bereiken arbeidsgerelateerd pensioen van werknemers in 2005¹⁾

	Totaal	Mannen		Vrouwen	
	Opgebouwd pensioen	Aantal mannen	Opgebouwd pensioen	Aantal vrouwen	Opgebouwd pensioen
	<i>euro</i>	<i>x 1 000</i>	<i>euro</i>	<i>x 1 000</i>	<i>euro</i>
Totaal loonklassen, bruto jaarloon w.v.	12 800	3 476	17 200	2 818	7 300
tot 25 000 euro	4 300	899	4 400	1 965	4 200
25 000 tot 50 000 euro	17 700	2 013	19 300	779	13 400
50 000 tot 75 000 euro	25 800	395	26 000	58	24 000
75 000 euro of meer	38 200	169	38 700	16	33 400

Bron: CBS, Pensioenaanspraken van werknemers, 2005.

¹⁾ Verondersteld is dat de huidige situatie van alle individuen wordt voortgezet, dus zonder veranderingen in gezins- en werksituatie.

In Nederland zijn ruim zes miljoen mensen die actief een loongerelateerd aanvullend pensioen opbouwen. In tabel 4 staat de gemiddelde aanspraak van mannelijke en vrouwelijke werknemers in 2005. Tot werknemers behoren hier die personen die in het peiljaar het grootste deel van hun inkomen uit loondienst ontvangen. De gemiddelde te bereiken pensioenopbouw van werknemers in de tweede pijler is 12 800 euro per jaar. Bij de loonklassen vanaf 25 000 euro overtreft de aanspraak via de tweede pijler de AOW-aanspraak. Mannen hebben gemiddeld beduidend meer pensioen opgebouwd dan vrouwen: 17 200 euro op jaarbasis, tegen 7 300 euro onder vrouwen. Dit komt doordat vrouwen vaker in deeltijd werken, hun loopbaan soms onderbreken en gemiddeld tegen een lager uurloon werken. In elke loonklasse is de gemiddelde pensioenaanspraak van mannen hoger dan die van vrouwen. De relatieve vertegenwoordiging van het aantal mannen in de twee hoogste loonklassen ligt ook hoger bij mannen dan bij vrouwen.

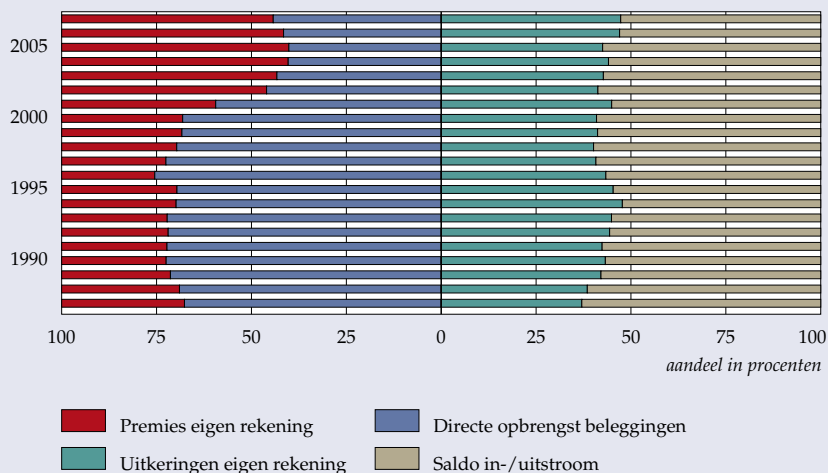
Kader b

De betaalbaarheid van pensioenen

De AOW

De AOW is een omslagstelsel, wat betekent dat de AOW-uitkeringen rechtstreeks betaald worden uit de lopende inkomsten. AOW-premies worden betaald door alle belastinggerechtigden tot 65 jaar. Zij dragen een vast percentage af over het inkomen in de eerste en tweede schijf van box 1. De uitgaven voor de AOW zijn sinds 2002 hoger dan de premie-inkomsten. Dit tekort wordt door de overheid aangevuld via de regeling Bijdragen in de Kosten van Kortingen (BIKK) en overige rijksbijdragen. In 2002 bedroeg de rijksbijdrage slechts 11 miljoen euro, in 2005 was deze al toegenomen tot bijna 2,7 miljard en in 2008 tot 5,7 miljard. In 2005 besloeg de rijksbijdrage 12 procent van de totale AOW-kosten van ruim 23 miljard. Van Eekelen en Olieman (2003) hebben berekend dat rond 2040 ruim de helft van de uitgaven wordt gefinancierd uit de BIKK en aanvullende rijksbijdragen. Om de piek in de AOW-uitgaven te financieren is in 1997 het AOW-spaarfonds geïntroduceerd. Dit fonds heeft het karakter van een voorziening: er wordt niet daadwerkelijk gestort, maar gereserveerd. De reserveringen zijn geen EMU-relevante uitgaven.

In- en uitstroom pensioenfondsen ^{1) 2)}

Bron: CBS, Financiële gegevens van pensioenfondsen.

¹⁾ Exclusief de indirecte beleggingsopbrengsten zoals koersmutaties.

²⁾ Totaal instroom in miljarden euro's: 1990: 17,8; 1995: 21,4; 2000: 29,8; 2005: 41,6; 2007: 42,7

Het arbeidsgerelateerde pensioen

De tweede pijler is gebaseerd op het kapitaaldeckingsstelsel, wat betekent dat werknemers en werkgevers sparen voor een persoonsgebonden aanvullend pensioen voor de werknemer. De pensioenfondsen beheren het grootste deel van het opgebouwde pensioen van werknemers en keren deze uit na pensionering. Het aantal pensioenfondsen neemt de laatste jaren af door fusies. Eind 2007 waren er in Nederland 604 ondernemingspensioen- en spaarfondsen, 96 bedrijfstakpensioenfondsen en twaalf beroepspensioenfondsen. In totaal zijn dit 712 pensioenfondsen met bijna zes miljoen deelnemers en een pensioenverplichting van ongeveer 500 miljard euro. Daarnaast hebben werkgevers en werknemers samen voor ruim 800 duizend werknemers pensioenaanspraken opgebouwd bij verzekeraars.

De pensioenpremies worden belegd en daarmee worden beleggingsopbrengsten gegenereerd. De beleggingsopbrengsten kunnen zowel direct zijn (rente, dividend, huur) als indirect (waardeverandering van de beleggingen ten gevolge van koersmutaties). De indirecte beleggingsopbrengsten zijn zeer volatiel en worden in dit kader niet meegerekend omdat zij geen kasstroom veroorzaken. De belangrijkste inkomstenbron werd lange tijd gevormd door de sinds 1987 gestaag toenemende directe beleggingsopbrengsten. Deze waren tot 2001 ongeveer tweemaal zo groot als de ontvangen pensioenpremies. Vanaf 2002 worden de directe beleggingsopbrengsten echter overtroffen door de ingelegde pensioenpremies, die sinds 2002 in absolute zin meer dan verdrievoudigd zijn ten opzichte van de jaren negentig. De binnengekomen pensioenpremies stegen met name omdat de premiepercentages werden verhoogd, ter compensatie van de grote koersverliezen die geleden werden als gevolg van de turbulentie op de aandelenmarkten na het uiteenspatten van de internetzeepbel. De uitkeringen zijn echter geen moment in gevaar gekomen. Alle jaren is er meer aan premies en directe beleggingsopbrengsten binnengekomen dan er is uitgekeerd. Ook waren de geïnde premies van 1987 tot en met 2007 bijna gelijk aan de totale pensioenuitkeringen (231 om 240 miljard euro). Dit komt vooral door de stijgende pensioenpremies vanaf 2002. De opgespaarde gelden, die in 2007 een waarde hadden van 700 miljard euro, zijn gedurende 21 jaar dus nog niet aangesproken.

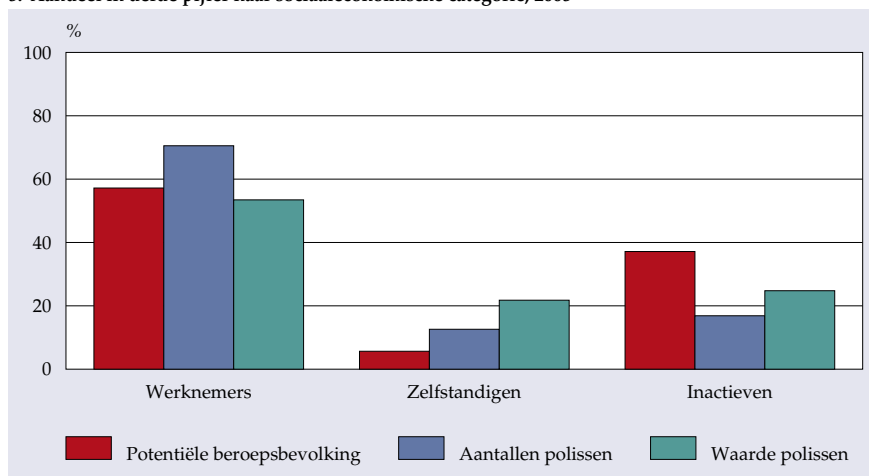
De derde pijler: individuele pensioenopbouw vooral belangrijk voor zelfstandigen

In de derde pijler zitten producten voor individuele pensioenvoorziening in de vorm van onder meer lijfrentepolissen. Iedereen kan deze polissen afsluiten, maar voor zelfstandigen is dit de aangewezen bron om het inkomen na pensionering te

financieren, aangezien zij per definitie niet in aanmerking komen voor de pensioenopbouw via een werkgever in de tweede pijler. De derde pijler is, net als de tweede pijler, een kapitaalgedekt stelsel.

Uiteraard maken vooral zelfstandigen relatief veel gebruik van de individuele pensioenvoorziening uit de derde pijler. Zij vormen een beperkt aandeel van de potentiële beroepsbevolking (ongeveer 6 procent) maar bezitten relatief een groot deel van de polissen in de derde pijler, zeker wat betreft de waarde. Absoluut gezien worden de meeste polissen afgesloten door werknemers, al ligt de gemiddelde waarde per polis lager. Ook economisch inactieven hebben (in het verleden) deze polissen afgesloten, waarbij de gemiddelde waarde hoger ligt dan bij de polissen van werknemers, maar lager dan bij zelfstandigen. Het veelvuldig gebruik van de individuele pensioenvoorziening geeft aan dat het een welkome aanvulling is op de eerste en tweede pijler. Meer informatie over de derde pijler, zoals de sociale of economische kenmerken van de polishouders, is nog niet beschikbaar.

5. Aandeel in derde pijler naar sociaaleconomische categorie, 2005^{1) 2)}

Bron: CBS, Pensioenaanspraken, detailgegevens.

¹⁾ Op basis van ongeveer 30 procent van de markt.

²⁾ De sociaal-economische categorie (werknemer, zelfstandige of inactief) wordt bepaald door de grootste inkomstenbron in de maand september van het betreffende jaar.

Het eigen vermogen

Naast de drie pijlers, kan ook het opgebouwde privévermogen gebruikt worden voor de oude dag. Het spaarbankboekje, een (gedeeltelijk) hypotheekvrij eigen huis, de eigen zaak, land, antiek en beleggingen kunnen allemaal worden aangewend als extra bestedingsruimte tijdens het pensioen. Statistieken over het

vermogen van individuen en huishouden dat aangesproken kan worden als pensioenfinanciering zijn in ontwikkeling. Wel kan al iets gezegd worden over het totale vermogen van huishoudens.

De effectenbeurzen en de huizenmarkt zijn de afgelopen decennia enorm in waarde gestegen. Deze waardestijgingen zijn dermate groot dat het vermogen van huishoudens tussen 1990 en 2008 (exclusief pensioenvoorziening) verdrievoudigd is. In 2008 bedroeg het totale vermogen van huishoudens 1 329 miljard euro, per huishouden betekent dat gemiddeld 183 duizend euro. Deze vermogenstoename is niet gelijk verdeeld in Nederland. Alleen huishoudens die een eigen huis of een aandelenportefeuille bezitten, hebben hiervan kunnen profiteren, ondanks de geleden verliezen door de financiële crisis. Het blijkt dat vooral gehuwden en verwedden beschikken over vermogen. Personen die nooit getrouwd zijn geweest, beschikken het minst vaak over vermogen. Ouderen beschikken twee keer zo vaak over vermogen dan dertigers.

6. Percentage personen dat beschikt over vermogen in 2005¹⁾

	Mannen	Vrouwen
	%	
Gehuwd	64	64
Ongehuwd	19	11
Gescheiden	36	23
Verweduwd	63	50

Bron: CBS, Pensioenaanspraken van personen, 2005.

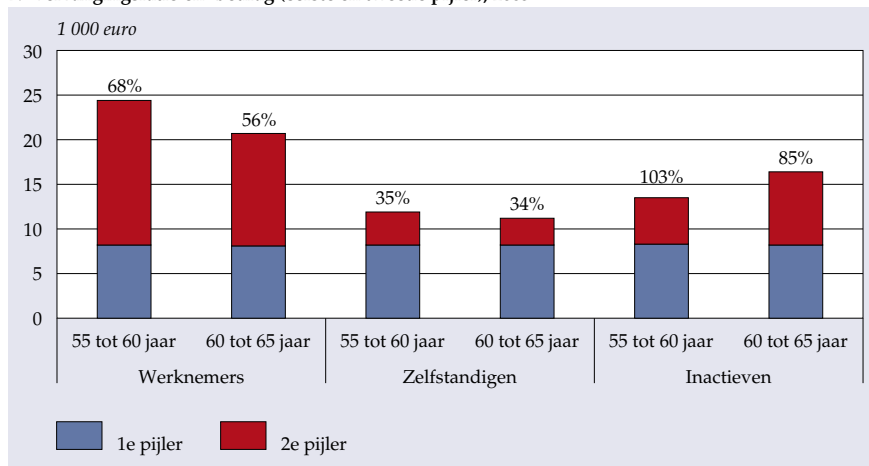
¹⁾ Per persoon meer dan 20 duizend euro. Voor de bepaling van het individuele vermogen is het huishoudensvermogen gelijk verdeeld over beide partners.

Totale pensioenaanspraken

De vervangingsratio

Met het oog op de toekomstige inkomensvoorziening is het vooral ook interessant om te kijken naar de vervangingsratio: dit is de verhouding tussen het te bereiken pensioen en het huidige inkomen. Op deze manier wordt duidelijk of het huidige inkomensniveau gehandhaafd kan blijven. De vervangingsratio zegt echter niets over de hoogte van het inkomensniveau. De vervangingsratio is gesplitst in de AOW-aanspraken en de aanspraken uit het aanvullende pensioen van de tweede pijler. De derde pijler kan nog niet worden meegenomen in de vervangingsratio.

7. Vervangingsratio en -bedrag (eerste en tweede pijler), 2005^{1,2)}

Bron: CBS, Pensioenaanspraken van werknemers, zelfstandigen en inactieven, 2005.

¹⁾ Op basis van het te bereiken pensioen.

²⁾ Gegevens uit de derde pijler zijn nog niet beschikbaar.

Het pensioen van werkenden bestaat grotendeels uit het aanvullende pensioen van de tweede pijler. Het vervangingspercentage van werknemers van de eerste en tweede pijler tezamen, schommelt over de verschillende leeftijdscategorieën rond de 70 procent. In de oudere leeftijdscategorie neemt de vervangingsratio af. Waarschijnlijk verlaten juist personen met een hoge pensioenopbouw vrijwillig de arbeidsmarkt. Zij hebben immers een voldoende hoog pensioen om de pensionering te financieren. De AOW-aanspraak is met een aandeel van gemiddeld 25 procent ongeveer vergelijkbaar met die van zelfstandigen, maar veel kleiner dan bij de inactieven. Dit betekent dat het inkomen van werkenden en zelfstandigen vergelijkbaar is, en veel hoger ligt dan dat van de inactieven.

Het vervangingspercentage van zelfstandigen komt met 35 procent echter zeer laag uit. Dit komt vooral doordat de aanspraken in de derde pijler, de eigen zaak en het eigen vermogen, die juist voor zelfstandigen belangrijk zijn, hier niet meegenomen zijn. Hierdoor bestaat hun vervangingsratio voor het grootste deel uit AOW-aanspraken.

Economisch inactieven hebben vaak geen of weinig (eigen) inkomen terwijl ze wel AOW-aanspraken opbouwen. Hierdoor hebben ze een relatief hoge vervangingsratio die grotendeels uit AOW-aanspraken bestaat. Naarmate de pensioengerechtigde leeftijd nadert, stoppen meer ouderen met werken, en verschuiven zij van de categorie werknemers of zelfstandige naar de categorie inactieven. Deze ex-werkenden hebben over het algemeen een hoger inkomen dan de langdurig inactieven. Hierdoor daalt de vervangingsratio van de hele groep inactieven en is ook het aandeel van de tweede pijler in het totaal toegenomen.

Pensioenaanspraken van huishoudens

Pensioenaanspraken worden individueel opgebouwd, maar na pensionering ingebracht in het huishouden. In tabel 8 worden de aanspraken in de eerste en tweede pijler weergegeven naar type huishouden van alle 15–65-jarigen in 2005. Paren met een leeftijdsverschil waarvan de jongere partner geen of een laag inkomen heeft, hebben recht op een tegemoetkoming vanuit de AOW tot de jongste partner 65 jaar wordt, de zogenaamde partnertoeslag. Deze toeslag kan oplopen tot een volledige AOW-uitkering. Alleenstaanden hebben geen recht op deze toeslag. De partnertoeslag wordt in 2015 afgeschaft, maar voor paren die hierop voor 1 januari 2015 al recht hadden, blijft deze van kracht. Van alle paren in 2005 heeft 20 procent bij het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd nog recht op deze toeslag indien de jongere partner onvoldoende inkomen heeft.

8. Te bereiken jaarlijkse pensioenaanspraken van huishoudens in 2005

	AOW (1e pijler)	Arbeidsgerelateerd pensioen (2e pijler)
	<i>euro</i>	
Alleenstaande jonger dan 65 jaar	10 700	7 000
Paar beiden jonger dan 65	15 500	21 800
Paar waarvan één jonger dan 65	7 600	3 700

Bron: CBS, Pensioenaanspraken van huishoudens, 2005.

Het verschil in hoogte van de pensioenopbouw in de tweede pijler is opmerkelijk. Paren waarvan beide partners nog jonger dan 65 jaar zijn, hebben beduidend hogere aanspraken dan alleenstaanden. De alleenstaanden zijn merendeels mannen met een relatief laag pensioen. Opvallend is dat alleenstaande mannen een lage pensioenaanspraak hebben in vergelijking met (voormalig) gehuwde mannen, terwijl alleenstaande vrouwen een hoge pensioenaanspraak hebben in vergelijking met (voormalig) gehuwde vrouwen. Een mogelijke verklaring is de sociaal-economische status van deze mannen en vrouwen. In deze theorie (Hintum et al, 2007) wordt er van uitgegaan dat vrouwen een partner zoeken met een hoger opleidingsniveau en een hoger salaris dan zichzelf. Het verklaart tegelijkertijd de hoge aanspraken van de ongehuwde vrouwen; velen hiervan zijn zelf zeer succesvol en hebben moeite met het vinden van een partner met een hogere sociaal economische status.

Pensioenaanspraken per generatie

In figuur 9 zijn de pensioenaanspraken weergegeven voor de groep die 65 jaar is geworden in 2008 en voor de groepen die de 65-jarige leeftijd zullen bereiken in 2018, 2028 en in 2038. Hoe dichter iemand de pensioengerechtigde leeftijd nadert,

hoe waarschijnlijker dat de te bereiken aanspraken de werkelijkheid benaderen. De individuele levensloop is van invloed op de opbouw van de aanspraken. Denk bijvoorbeeld aan een carrièreonderbreking door de komst van kinderen, veranderende huishoudsamenstellingen of (tijdelijke) emigratie.

9. Te bereiken jaarlijkse aanspraken van personen, peildatum 2005

Leeftijd in 2005	Pensioengerechtigd in	1e en 2e pijler		Aandeel met vermogen ¹⁾	
		Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
		<i>euro</i>		<i>%</i>	
32 jaar	2038	20 200	14 700	33	34
42 jaar	2028	24 400	14 100	57	55
52 jaar	2018	28 000	12 900	64	61
62 jaar	2008	23 000	10 800	66	60

Bron: CBS, Pensioenaanspraken van personen, 2005.

¹⁾ Per persoon in bezit van 20 duizend euro of meer.

De aanspraken in de eerste en tweede pijler samen, liggen voor mannen hoger dan voor vrouwen. Bij de personen die in 2008 de 65-jarige leeftijd bereikt hebben, was het pensioen van mannen ruim twee keer zo hoog als voor vrouwen. Omdat de verschillen in alle leeftijdsgroepen groot zijn, blijkt dat de carrière van vrouwen al vroeg anders verloopt dan die van mannen. Bij het privévermogen zijn de verschillen minder groot. Het aandeel mannen dat een vermogen van 20 duizend euro of meer heeft, is ongeveer even groot als het aandeel vrouwen met dit vermogen. Het gaat hierbij om vermogensverschillen tussen alleenstaanden: aan elk van de partners in een (echt)paar is de helft van het huishoudvermogen toegekend. Twee keer zoveel ouderen als begin dertigers hebben een vermogen van 20 duizend euro of meer. Eenderde van de begin dertigers heeft vermogen.

De hoogte van het pensioen in de praktijk

Om gevoel te krijgen voor de invloed van loopbaanwendingen en levensloop op de hoogte van het pensioen, worden twee casussen besproken. Voor elk van de twee casussen, een man en een vrouw, wordt de invloed besproken van enkele levenswendingen op de hoogte van het toekomstige pensioen dat zij op vijfenzestigjarige leeftijd zullen ontvangen. Aan de orde komen baanverlies, scheiding, emigratie en overlijden. Eerst is de pensioenaanspraak bepaald die tot en met 2005 is opgebouwd. Vanuit deze situatie zijn de aanspraken op 65-jarige leeftijd berekend voor de verschillende levenswendingen. Het gaat om het pensioenbedrag per jaar, in euro's van 2005.

Casus 1. Getrouwde eerste generatieallochtoon met fulltime baan

Jai is een man die in 1952 in het buitenland is geboren. Hij is in 1981 op 29-jarige leeftijd in Nederland komen wonen en in 1990 getrouwd. Vanaf het moment dat hij in Nederland is aangekomen werkt hij. Zijn salaris bedraagt 3 duizend euro in de maand; hij valt daarmee in de categorie modaal. Zijn vrouw heeft nooit gewerkt. In 2005 had Jai een aanspraak opgebouwd van 4 004 euro via de eerste pijler en 10 486 euro via de tweede.

Als de situatie van de drieenvijftigjarige Jai ongewijzigd blijft, ontvangt hij vanaf zijn vijftenzestigste jaarlijks 5 766 euro via de eerste pijler en 16 743 via de tweede. In totaal: 22 509 euro. Ongewijzigd houdt hier in: Jai blijft getrouwd met dezelfde vrouw, houdt dezelfde baan tegen hetzelfde salaris en vertrekt niet naar het buitenland. Omdat hij pas op zijn negenentwintigste naar Nederland is gekomen, krijgt hij slechts 72 procent van zijn AOW-uitkering van 50 procent.

In het geval dat er nu een einde komt aan het huwelijk van Jai, wordt een deel van de aanspraken overgeheveld naar de ex-partner van Jai. Dit noemt men verevening. Jai's pensioenopbouw in de eerste twee pijlers gaat door, maar het deel van het tweede-pijlerpensioen dat is opgebouwd tijdens de huwelijkse periode deelt hij met zijn ex. Ervan uitgaande dat Jai niet nogmaals gaat scheiden, ontvangt hij op zijn vijftenzestigste via de tweede pijler niet 16 473 maar 12 898 euro. Blijft hij zonder partner, dan heeft hij als alleenstaande gepensioneerde recht op 70 procent van zijn onvolledige AOW-uitkering, te weten 8 072 euro. In totaal krijgt Jai in geval van scheiding 20 971 euro.

Als Jai werkloos raakt, stagneert de opbouw in de tweede pijler, maar gaat de opbouw van aanspraken in de eerste pijler door. Als Jai vanaf 2005 tot aan het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd werkloos blijft, ontvangt hij vanaf zijn vijftenzestigste 5 766 euro via de eerste pijler en 10 486 via de tweede.

Wanneer Jai in 2005 stopt met zijn huidige baan en naar het buitenland vertrekt, stopt de opbouw van de AOW-aanspraken en die van de tweede pijler. Zijn aanspraak blijft dan steken op de aanspraak die hij in 2005 al had: 4 004 plus 10 486 euro.

In het geval dat Jai vóór het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd komt te overlijden, vervallen de aan hem toegekende AOW-aanspraken. Aan zijn weduwe zal een nabestaandenpensioen uitgekeerd worden, dat is gebaseerd op Jai's pensioenopbouw. Uitgaande van veelvoorkomende regelingen bij pensioenfondsen zal dit neerkomen op 7 340 euro.

10. Pensioenaanspraken in twee casussen

	Jai, 53 jaar in 2005			Marieke, 40 jaar in 2005		
	AOW	Tweede pijler	Totaal	AOW	Tweede pijler	Totaal
	<i>euro</i>					
Gerealiseerde aanspraak in 2005	4 004	10 486	14 490	5 830	5 363	11 193
<i>Te bereiken aanspraak bij 65 jaar</i>						
Ongewijzigde omstandigheden	5 766	16 743	22 509	11 211	12 868	24 079
Burgerlijke staat veranderd ¹⁾	8 072	12 898	20 971	8 008	12 868	20 876
Werkloos geworden	5 766	10 486	16 252	11 211	5 363	16 575
Geëmigreerd	4 004	10 486	14 490	5 830	5 363	11 193

Bron: CBS, Pensioenaanspraken 2005, detailgegevens.

¹⁾ In geval van Jai door te scheiden, in geval van Marieke door opnieuw te trouwen.

Casus 2. Gescheiden vrouw met twee kinderen en arbeidsverleden

Marieke is geboren in 1965. Ze is op haar achtentwintigste getrouwd en in 2002 na een huwelijk van tien jaar gescheiden. Ze heeft twee kinderen en heeft altijd in Nederland gewoond. Voor haar huwelijk werkte ze zeven jaar in voltijd. Tijdens haar gehele huwelijk werkte ze in deeltijd. Na de scheiding gaat ze weer volledig aan het werk voor 1 800 per maand. Bij een echtscheiding gaat de helft van de over de gehuwde periode opgebouwde aanspraken in de tweede pijler naar de ex-partner. De pensioenaanspraak van Marieke bedroeg in 2005 5 363 in de tweede pijler: 431 euro vóór haar huwelijk, 191 euro van haar eigen aanspraken plus 4 069 euro van de aanspraken van haar ex-partner tijdens het huwelijk, en 673 euro na de scheiding. In totaal 7 934 euro. De aanspraak van Marieke in 2005 via de eerste pijler bedroeg 5 830 euro.

Wanneer de situatie van Marieke hetzelfde blijft tot aan de pensioengerechtigde leeftijd, dat wil zeggen dat ze alleenstaand blijft en blijft werken tot haar pensioen, bouwt ze een volledige AOW-aanspraak op. Haar kinderen zijn dan ouder dan 18 zodat zij een alleenstaanden-AOW van 70 procent krijgt, oftewel 11 211 euro. Na 2005 bouwt ze via de tweede pijler een pensioen op van 7 504 euro. Met haar eerdere aanspraak van 5 363 euro komt ze uit op een tweede-pijlerpensioen van 12 868 euro.

Als Marieke hertrouwt, wordt haar AOW-aanspraak 50 procent. Dit komt neer op 8 008 euro. Ook nu ze hertrouwd is, blijft Marieke werken, zodat er niets verandert aan haar te bereiken tweede-pijlerpensioen van 12 868 euro. Haar aanspraken en die van haar nieuwe echtgenoot zijn onafhankelijk, tenzij ze opnieuw zou gaan scheiden.

In het geval dat Marieke werkloos raakt, stagneert de opbouw in de tweede pijler. Na pensioneren krijgt ze nog steeds de alleenstaanden-AOW van 11 211 euro. Het tweede-pijlerpensioen blijft steken bij de opbouw in 2005, te weten 5 363 euro.

Als Marieke naar het buitenland vertrekt, stopt de AOW-opbouw en de opbouw via de tweede pijler. Als ze tot haar vijftenzestigste in het buitenland blijft en op haar vijftenzestigste alleenstaand is ontvangt ze 70 procent van haar opgebouwde AOW, oftewel 5 830 euro. Via de tweede pijler krijgt ze wat ze tot nu toe opbouwde en het deel over haar ontbonden huwelijk: 5 363 euro.

Wanneer Marieke overlijdt, vervallen haar AOW-aanspraken. Afhankelijk van de regeling van het pensioenfonds waar Marieke haar tweede-pijlerpensioen opbouwt, krijgen haar kinderen een nabestaandenpensioen. Haar ex-partner krijgt zijn verevende pensioen à 4 069 euro terug. Zijn aanspraak op haar pensioen vervalt.

Conclusie

Op het verwachte hoogtepunt van de vergrijzing in 2038 zal bijna een kwart van de bevolking ouder zijn dan 65 jaar. Ruim vier miljoen mensen zijn voor hun inkomen dan grotendeels afhankelijk van een pensioen. De verhouding van het aantal 20–64-jarigen op het aantal 65-plussers verschuift tussen 2008 en 2038 van vier naar twee op één. Het is de vraag of de middengroep de lasten van de groeiende groep senioren kan blijven dragen.

Vergeleken met andere rijke landen die ook allemaal met de vergrijzingsproblematiek worstelen, staat Nederland er gunstig voor. Voor het aanvullende werknemerspensioen, dat voor de meeste (ex)werknemers hoger is dan de AOW, heeft Nederland immers al gespaard. Dit is in nog een aantal landen zo, maar nergens is het vermogen van pensioenfonds als percentage van het bbp zo hoog als hier. De omvang van het vermogen is weliswaar gevoelig voor aandelenkoersen, maar tot nu toe hebben pensioenfonds de pensioenuitkeringen kunnen bekostigen uit lopende premie-uitkomsten en inkomsten uit beleggingen.

Voor de AOW staat geen spaarpot klaar die vergelijkbaar is met die voor het aanvullende pensioen. Het bekostigen van de AOW zal op termijn dan ook een druk leggen op de rijksbegroting of de loonkosten. Daarbij zal er waarschijnlijk een groter beroep gedaan worden op de bijstand, gezien het AOW-gat van veel eerste-generatieallochtonen.

Veel minder duidelijk dan onder werknemers is de pensioensituatie onder zelfstandigen. De heterogeniteit die kenmerkend is voor het inkomen van zelfstandigen, komt ongetwijfeld tot uiting in hun pensioen. Ook over de 'appeltjes voor de dorst' die individuen opzij leggen, is nog weinig bekend.

Referenties

CBS (2008). *Bevolking groeit tot 17,5 miljoen in 2038*. 18 dec. 2008. www.cbs.nl.

Van Eekelen en Olieman (2003). *Voorbij de grenzen van de premie?* In Kuné, J.B. (red.) *Leven in een ouder wordende samenleving. Generatiebewust vooruitzien in de 21ste eeuw*. Den Haag. Sdu uitgevers, p. 85-100.

Hintum, M. en J. van Latten (2007). *Liefde à la carte: trends in moderne relaties*.

Welvaartsgroei en productiviteit

De groei van onze welvaart komt in de komende decennia als gevolg van de vergrijzing waarschijnlijk onder druk te staan. Bij verder ongewijzigde omstandigheden zal een krimpende groep werkenden het geld moeten verdienen voor een alsmaar groeiende groep senioren. Oplossingen die voor dit probleem worden geopperd zijn onder meer het oprekken van de pensioengerechtigde leeftijd en verhoging van de arbeidsparticipatie.

In dit artikel wordt de ontwikkeling van de welvaart geanalyseerd in termen van productiviteit en het aantal uren dat gemiddeld per inwoner wordt gewerkt. Het blijkt dat toename van de arbeidsproductiviteit in het verleden de belangrijkste motor is geweest achter de welvaartsgroei en ook in de toekomst een belangrijk deel van de vergrijzingsproblematiek op zou kunnen lossen.

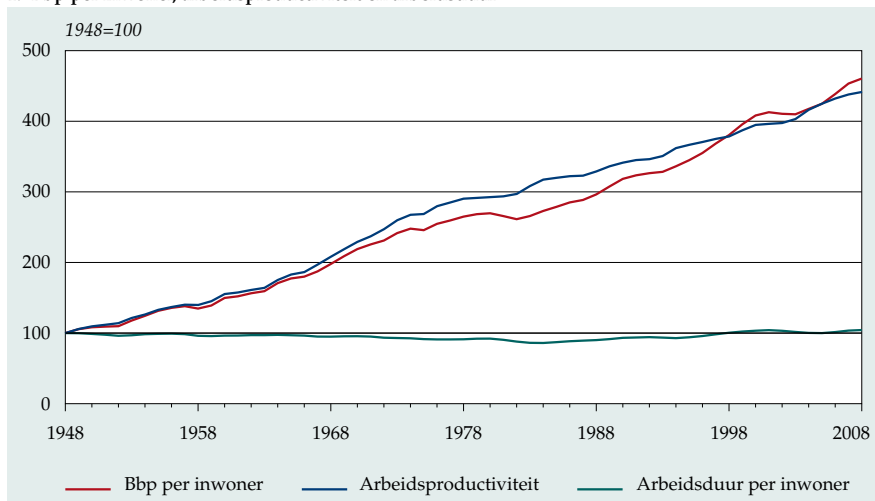
Bedrijven streven niet in de eerste plaats naar een verhoging van de algemene welvaart, maar naar verhoging van hun winstgevendheid. Ook voor het vergroten van de winstgevendheid blijkt productiviteitstijging de belangrijkste factor te zijn. De productiviteit die van belang is voor winstgevendheid, is ruimer dan arbeidsproductiviteit: het gaat om de efficiëntie waarmee alle productiemiddelen worden ingezet, niet alleen arbeid. Bedrijven blijken amper gebruik te kunnen maken van het prijsmechanisme om hun winst te vergroten of op peil te houden; productiviteitsverhoging is hiervoor verreweg het belangrijkste middel. Meestal gaat een stijging van deze productiviteit wel met welvaartsgroei gepaard.

Welvaart groeit door toename arbeidsproductiviteit

In dit artikel wordt het begrip 'welvaart' gehanteerd in enge zin; het brede begrip 'welvaart' waarin ook zaken als vrije tijd, sociale cohesie en de kwaliteit van de natuurlijke leefomgeving besloten liggen, blijft hier dus buiten beschouwing. (Zie *Duurzaamheid meer dan alleen milieu.*) Wanneer inkomensstromen van en naar het buitenland worden genegeerd, kan de gemiddelde welvaart die in een land in een jaar wordt gegenereerd, gelijk worden gesteld aan het bbp per inwoner.

Het bbp per inwoner kan op twee manieren toenemen. Allereerst kunnen inwoners meer gaan werken. Als relatief meer mensen werken of als de werkenden gemiddeld meer uren maken, neemt het bbp per inwoner ook toe. Ten tweede kan het bbp per inwoner stijgen door toenemende arbeidsproductiviteit. Arbeidsproductiviteit is de bekendste vorm van productiviteit en is de hoeveelheid toegevoegde waarde die per gewerkt uur (of arbeidsjaar) geproduceerd wordt. Bij gelijkblijvende arbeidsduur per inwoner is de ontwikkeling van het bbp per inwoner gelijk aan die van de arbeidsproductiviteit.

1. Bbp per inwoner, arbeidsproductiviteit en arbeidsduur¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

¹⁾ De arbeidsduur is uitgedrukt in arbeidsjaren; hiervan is ook gebruik gemaakt bij de bepaling van de arbeidsproductiviteit.

Hieronder wordt de welvaartsontwikkeling vanaf 1948 besproken, en geanalyseerd in termen van arbeidsproductiviteit en arbeidsduur. De beste maat voor de arbeidsduur is het aantal gewerkte uren. Voor de jaren vóór 1995 is dit gegeven echter nog niet beschikbaar. Daarom wordt in de onderhavige analyse het arbeidsjaar gehanteerd. De arbeidsduur in arbeidsjaren behorend bij een baan wordt berekend door het aantal contractuele uren te delen door het aantal contractuele uren van een voltijdbaan in dezelfde bedrijfstak. Het aantal contractuele uren bij een baan is overigens niet per se gelijk aan het aantal feitelijk gewerkte uren; door zaken als ziekteverzuim en overwerk kunnen er verschillen bestaan. Op landsniveau zijn deze verschillen echter bescheiden.

Sinds 1948 is het reële bbp per inwoner meer dan verviervoudigd. Dit ging samen met een vrijwel even grote stijging van de arbeidsproductiviteit. De toename van de arbeidsproductiviteit verklaart hiermee vrijwel de gehele welvaartsstijging. De arbeidsduur per inwoner in arbeidsjaren is in deze periode slechts met 4 procent toegenomen en heeft daarom amper bijgedragen aan de stijging. De berekening kan niet gemaakt worden op basis van gewerkte uren, maar aan de hand van de ontwikkeling van uren van voltijders kan wel een uitspraak worden gedaan over hoe het beeld verandert wanneer de arbeidsduur in gewerkte uren zou zijn uitgedrukt.

In de naoorlogse jaren zijn voltijders steeds minder gaan werken. Bestond een voltijdbaan in 1950 uit 2 280 uur per jaar, in 2005 was dit nog maar uit 1 720 uur.

Sinds 1950 is de lengte van een voltijdbaan dus met bijna 25 procent afgenomen. Als deze afname wordt meegerekend, wordt er in 2008 niet 4 procent meer, maar 21 procent minder gewerkt per inwoner dan in 1950. De stijging van het bbp per inwoner komt dan zelfs volledig voor rekening van de groei van de arbeidsproductiviteit, en deze groei compenseert ook nog voor de afname van het aantal uren dat per inwoner wordt gewerkt.

Arbeidsduur per inwoner dreigt af te nemen

In tabel 2 staan de bijdragen aan de ontwikkeling van het bbp per inwoner voor de periode 1952/2008. Hierbij zijn de jaren zo gegroepeerd dat steeds een gehele conjuncturele cyclus wordt beschreven (zie ook kader a). Verschillen tussen perioden worden zo niet of nauwelijks door conjuncturele effecten beïnvloed. Zoals eerder opgemerkt wordt de groei van het bbp per inwoner vrijwel geheel verklaard door een stijgende arbeidsproductiviteit. Alleen in de periode 1992/2001 levert de stijging van de arbeidsduur per inwoner een substantiële bijdrage.

De ontwikkeling van de gemiddelde arbeidsduur heeft in de naoorlogse jaren over de hele periode gezien een negatieve bijdrage geleverd aan de welvaartsontwikkeling. Gezien de vergrijzing staat de arbeidsduur per inwoner – en daarmee de welvaart – verder onder druk. Een nadere analyse van de ontwikkeling van de arbeidsduur per inwoner is dus op zijn plaats. Hierbij zijn drie factoren van belang: de leeftijdsopbouw van de bevolking, de arbeidsparticipatie en de arbeidsduur per werkende.

2. Bijdragen aan ontwikkeling bbp per inwoner¹⁾

	1952/1957	1958/1974	1975/1980	1981/1991	1992/2001	2002/2008*
	<i>% volumemutaties</i>					
Ontwikkeling bbp per inwoner	4,0	3,5	1,4	1,7	2,5	1,6
	<i>procentpunt</i>					
Bijdrage arbeidsproductiviteit	3,9	3,9	1,5	1,5	1,4	1,6
Bijdrage arbeidsduur per inwoner	0,1	-0,4	-0,1	0,2	1,1	0,0
w.v.						
demografische druk ²⁾	-0,3	0,2	0,7	0,4	-0,2	-0,1
arbeidsdeelname ³⁾	.	.	-0,3	0,3	1,5	0,5
deeltijdfactor	.	.	-0,5	-0,5	-0,3	-0,4

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008, detailgegevens.

¹⁾ Bij de berekeningen is de arbeidsduur telkens uitgedrukt in arbeidsjaren.

²⁾ De demografische druk is hier gedefinieerd als het aantal 15–64-jarigen op de totale bevolking.

³⁾ De arbeidsdeelname is hier gedefinieerd als het aantal werkzame personen volgens de nationale rekeningen, gedeeld door het aantal 15–64-jarigen.

Bij de leeftijdsopbouw gaat het om het aantal personen in de 'beroepsgeschikte leeftijd' als percentage van de totale bevolking. Het aantal personen in de beroepsgeschikte leeftijd, ook wel de potentiële beroepsbevolking, kan bij benadering gelijk worden gesteld aan alle inwoners van 15 tot 65 jaar.¹⁾ Hoe groter de relatieve omvang van de potentiële beroepsbevolking, des te hoger het aandeel mensen dat kan werken en hoe hoger de arbeidsduur per inwoner kan zijn. Men spreekt in dit geval van een lagere demografische druk.

Een tweede bepalende factor voor de arbeidsduur per inwoner is de arbeidsdeelname oftewel de netto-participatiegraad: het aandeel van de potentiële beroepsbevolking dat werkt.²⁾ Als de arbeidsdeelname toeneemt, stijgt de arbeidsduur per inwoner eveneens. De derde factor is de mate waarin in deeltijd wordt gewerkt. Als werkende personen gemiddeld meer in deeltijd gaan werken, of als deeltijdbanen naar verhouding minder uren gaan tellen, wordt de zogeheten deeltijdfactor kleiner en daalt de arbeidsduur per inwoner. De arbeidsduur daalt ook wanneer voltijders minder gaan werken, maar dit is bij de onderhavige analyse in arbeidsjaren niet zichtbaar.

Vanaf 1960, toen de eerste babyboomers tot de beroepsbevolking toetraden, tot en met 1988 steeg het aandeel van de potentiële beroepsbevolking op de totale bevolking. Deze dalende demografische druk leverde een positieve bijdrage aan de groei van het bbp per inwoner. Als gevolg van de vergrijzing is er sindsdien echter sprake van een stijgende demografische druk en is de positieve bijdrage omgeslagen in een negatieve.

In de jaren zeventig was er sprake van een sterke trendmatige daling van de arbeidsdeelname onder mannen en een stijging onder vrouwen. Deze trend werd door de zwakke werkgelegenheidsontwikkeling midden jaren zeventig versterkt bij mannen en verzwakt bij vrouwen; de arbeidsdeelname onder vrouwen is in de jaren zeventig de facto nauwelijks gestegen. Netto was er tot en met 1984 dan ook sprake van een dalende arbeidsdeelname. Met het akkoord van Wassenaar eind 1982 heeft de politiek samen met de werkgevers- en werknemersorganisaties echter sterk ingezet om de werkloosheid en de economische inactiviteit te verlagen en om met name meer vrouwen en ouderen aan het werk te krijgen. Mede als gevolg hiervan stijgt de arbeidsdeelname sinds 1984. In de periode 1992/2001 was er op dit punt sprake van een versnelling. In deze periode leverde de stijgende arbeidsdeelname een hogere bijdrage aan de groei van het bbp per inwoner dan de toenemende arbeidsproductiviteit.

¹⁾ In dit artikel wordt de zogeheten institutionele bevolking (personen in gesloten inrichtingen, gevangenen en dergelijke) in tegenstelling tot de gangbare praktijk wel tot de potentiële beroepsbevolking gerekend.

²⁾ In dit artikel wordt bij de berekening van de arbeidsdeelname in tegenstelling tot de gangbare praktijk alle in Nederland werkzame personen meegenomen, in plaats van de werkzame beroepsbevolking.

3. Gewerkte uren per werkende en per inwoner, 2007

	Per werkende	Werkenden per inwoner	Per inwoner
	<i>uren</i>	%	<i>uren</i>
Frankrijk	1 533	41,4	634
België	1 566	42,0	658
Duitsland	1 433	48,1	689
Nederland	1 392	52,0	724
Spanje	1 635	44,9	735
Groot-Brittannië	1 670	46,8	781
Zweden	1 562	50,0	781
Italië	1 824	43,3	789
Denemarken	1 577	52,3	824
Verenigde Staten	1 794	49,0	879
Japan	1 785	50,3	898

Bron: *The Conference Board* en *Groningen Growth and Development Centre*, Total Economy Database, January 2009; <http://www.conference-board.org/economics> en *OECD, Factbook 2009*.

Er wordt steeds meer in deeltijd gewerkt. Voor een deel is dit waarschijnlijk het gevolg van de stijgende arbeidsdeelname. Veel vrouwen die in de recente decennia tot de arbeidsmarkt zijn toegetreden, doen dat in deeltijd. Ook mannen zijn eerder geneigd om in deeltijd te werken als zij een partner hebben die werkt, zeker als het gezin ook nog kinderen bevat. Dit alles heeft tot gevolg dat werkenden in Nederland veel minder uren maken dan werkenden in andere landen. Dit gegeven wordt wel gebruikt om aan te geven dat Nederlanders meer zouden moeten werken. Er wordt hierbij echter geen rekening gehouden met het feit dat mensen die in Nederland (veel) minder dan vijf dagen per week willen werken, vaak toch een (deeltijd) baan vinden, terwijl dergelijke mensen in het buitenland vaak helemaal niet werken. Mede door het vele deeltijdwerk nemen in Nederland meer mensen deel aan het arbeidsproces dan in veel andere landen. Onder de westerse landen behoort Nederland samen met de Scandinavische landen tot de koplopers. Wat het aantal gewerkte uren per inwoner betreft, is Nederland een middenmoter. Het ligt hoger dan in België, Duitsland en Frankrijk, maar beduidend lager dan in Denemarken, Japan en de Verenigde Staten.

Productiviteitsstijging beste remedie tegen keerzijde vergrijzing

Of de welvaart in de toekomst verder zal stijgen, hangt af van de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit, de demografische druk, de arbeidsdeelname en de deeltijdfactor. Voor de meeste variabelen is het moeilijk te voorspellen hoe deze zich ontwikkelen. De ontwikkeling van de demografische druk is echter wel redelijk voorspelbaar, aangezien deze voor een groot deel wordt bepaald door de huidige verdeling van de bevolking naar leeftijdscategorieën.

Onder invloed van de vergrijzing neemt de demografische druk toe. In 2008 was het aandeel van de potentiële beroepsbevolking op de totale bevolking 67,3 procent. De huidige verwachting is dat in 2020 het aandeel van de potentiële beroepsbevolking op de totale bevolking 4,7 procent lager ligt dan in 2008 en in 2030 zelfs 10,5 procent. Dit betekent dat in 2030 bij verder ongewijzigde omstandigheden (zoals gelijkblijvende arbeidsproductiviteit) het bbp per inwoner 10,5 procent lager ligt dan nu. Een van de mogelijkheden om deze daling tegen te gaan is het verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd. Dit levert een directe stijging op van de potentiële beroepsbevolking. Als de pensioengerechtigde leeftijd naar 67 jaar wordt verhoogd, daalt het aandeel van de potentiële beroepsbevolking tot 2030 niet met 10,5 maar met 6,5 procent. Indien aangenomen wordt dat het verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd geen gevolgen heeft voor de arbeidsdeelname en de deeltijdfactor, levert een verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd naar 67 jaar dus een extra groei van het bbp per inwoner op van 4 procent in 2030. Verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd naar 70 jaar levert een extra groei op van bijna 10 procent.

4. Prognose relatieve omvang potentiële beroepsbevolking

	2008	2010	2020	2030
Aandeel potentiële beroepsbevolking op de totale bevolking	%			
pensioengerechtigde leeftijd 65 jaar	67,3	67,1	64,2	60,3
pensioengerechtigde leeftijd 67 jaar		69,1	66,6	63,0
pensioengerechtigde leeftijd 70 jaar		71,8	70,0	66,8
Aandeel potentiële beroepsbevolking op de totale bevolking	% mutatie t.o.v. 2008			
pensioengerechtigde leeftijd 65 jaar	-	-0,4	-4,7	-10,5
pensioengerechtigde leeftijd 67 jaar	-	2,7	-1,1	-6,5
pensioengerechtigde leeftijd 70 jaar	-	6,6	4,0	-0,8

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek.

De analyse tot nog toe is naïef: zonder extra maatregelen zal verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd namelijk een negatief effect hebben op de arbeidsdeelname en de deeltijdfactor. Met name de arbeidsdeelname is bij ouderen beduidend lager dan gemiddeld. Het totale effect van verhoging van de pensioenleeftijd zal daarom naar verwachting kleiner zijn dan hierboven aangegeven. Het Centraal Planbureau heeft geraamd dat het verhogen van de pensioenleeftijd naar 67 jaar de arbeidsdeelname uiteindelijk met slechts 0,9 procent doet stijgen in plaats van met 4 procent.³⁾ Het verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd naar 67 jaar alleen is dus bij lange na niet voldoende om de daling van het bbp per inwoner tegen te

³⁾ Adviescommissie arbeidsparticipatie, *Naar een toekomst die werkt*, 16 juni 2008.

gaan die door de vergrijzing wordt veroorzaakt. Voor andere problemen, zoals het terugdringen van het overheidstekort, kan het verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd volgens het CPB echter wel een oplossing zijn. Zo hoeft er door het verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd minder te worden uitgegeven aan AOW-voorzieningen en nemen de ontvangsten uit inkomstenbelasting toe.

Aangezien de stijging van het bbp per inwoner in de laatste 50 jaar vrijwel geheel wordt verklaard door een stijging van de arbeidsproductiviteit, is arbeidsproductiviteitsgroei de voornaamste kandidaat om onze toekomstige welvaart te garanderen. Als de arbeidsproductiviteit net als in de afgelopen dertig jaar met 1,5 procent per jaar stijgt, levert dit tot 2030 een extra groei van het bbp per inwoner op van 39 procent ten opzichte van 2008. In plaats van een krimp van het bbp per inwoner van ruim 10 procent, krijgen we dan te maken met een groei van 24 procent. De daling ten gevolge van de vergrijzing zou dus meer dan teniet worden gedaan. Het is dan ook nuttig in meer detail naar de arbeidsproductiviteit te kijken.

Arbeidsproductiviteit stijgt vooral door efficiëntieverbeteringen

Zoals eerder vermeld is de arbeidsproductiviteit na de Tweede Wereldoorlog alsmaar toegenomen. Er zijn verschillende redenen waarom de arbeidsproductiviteit kan toenemen. Allereerst kan de arbeidsproductiviteit van een bedrijf toenemen als het bedrijf arbeid vervangt door machines of geautomatiseerde processen. Voor dezelfde productie is door deze vervanging minder arbeid nodig, wat een stijgende arbeidsproductiviteit oplevert. Deze toename van de ingezette kapitaalgoederen per gewerkt uur wordt kapitaalverdieping genoemd.

Een andere oorzaak van de stijging van de arbeidsproductiviteit is een verbetering van de kwaliteit van arbeid vanwege een toename van het opleidingsniveau en de ervaring van de werkkenden. Meer ervaren en hoger opgeleide personen kunnen werkzaamheden vaak sneller en efficiënter uitvoeren dan minder ervaren en lager opgeleide personen, waardoor de arbeidsproductiviteit stijgt. Ook zijn ze vaak in staat moeilijkere werkzaamheden te verrichten. Aangezien moeilijk werk vaak leidt tot producten met een hogere toegevoegde waarde dan eenvoudig werk, stijgt ook in dit geval de arbeidsproductiviteit.

De derde verklaring van arbeidsproductiviteitsstijging ten slotte is een verbetering van de efficiëntie van het productieproces. Dit wordt een stijging van de (multifactor) productiviteit genoemd: dat deel van de groei van de toegevoegde waarde (en van de arbeidsproductiviteit) dat niet kan worden verklaard door de veranderende inzet van arbeid (zowel hoeveelheid als kwaliteit) en kapitaalgoederen. Deze veranderingen in de productiviteit kunnen bijvoorbeeld het gevolg zijn van technologische vooruitgang, schaalvoordelen en wijzigingen in bezettingsgraden voor productielijnen.

5. Bijdragen aan de groei van de toegevoegde waarde, gemiddelde 2002–2005

	Toegevoegde waarde	Gewerkte uren	Arbeids-productiviteit	w.v.		
				Kwaliteit van arbeid	Kapitaal-verdieping	Multifactor-productiviteit ¹⁾
	% volumemutaties		% mutatie	procentpunt		
Commerciële sector ²⁾	1,4	-0,8	2,2	0,7	0,4	1,2
Bedrijfstakken						
landbouw, bosbouw en visserij	2,0	-2,0	4,0	0,2	0,6	3,3
delfstoffenwinning	-2,9	-5,1	2,3	0,1	4,5	-2,3
industrie	1,1	-2,9	4,1	0,8	0,9	2,4
energie- en waterleidingbedrijven	6,1	-1,9	8,1	0,2	2,1	5,7
bouwnijverheid	-2,1	-1,8	-0,3	0,8	0,3	-1,4
handel, horeca en reparatie	2,1	-1,0	3,1	0,8	0,4	1,9
vervoer, opslag en communicatie	3,4	-1,7	5,2	0,4	1,0	3,8
financiële en zak. dienstverlening ³⁾	1,0	-0,6	1,6	1,1	0,3	0,2
zorg en overige dienstverlening ⁴⁾	2,4	2,4	0,0	0,4	0,2	-0,6

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

¹⁾ Hier: de efficiëntie waarmee de productiemiddelen arbeid en kapitaal zijn ingezet.

²⁾ Omvat de totale economie exclusief verhuur van en handel in onroerend goed, verhuur van roerende goederen en particuliere huishoudens met personeel.

³⁾ Exclusief verhuur van en handel in onroerend goed en verhuur van roerende goederen.

⁴⁾ Exclusief particuliere huishoudens met personeel.

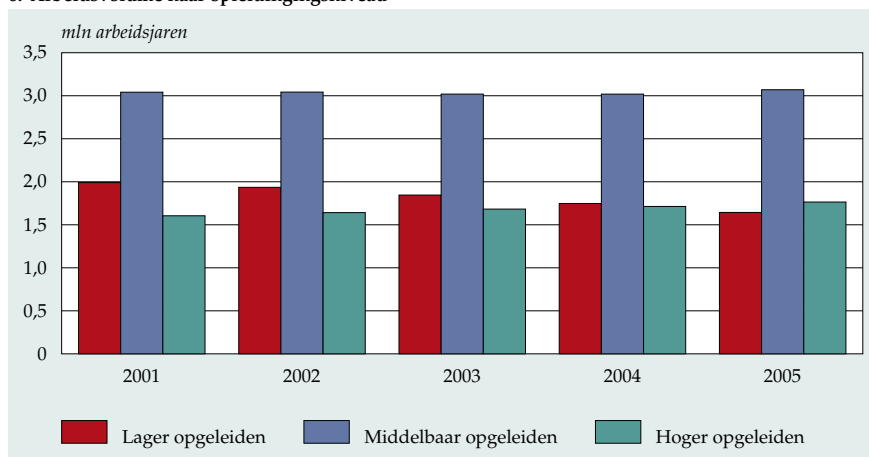
Voor enkele bedrijfstakken hebben productiviteitscijfers geen betekenis omdat de ontwikkeling van de productie hier berekend wordt op basis van de verandering in de inzet van de productiemiddelen. Dit gebeurt vooral in bedrijfstakken waar de productie moeilijk te definiëren en daarmee moeilijk te meten is. De productie van een schoenmaker of van een taxibedrijf is goed te bepalen, de productie van bijvoorbeeld de politie is dit echter niet. Om deze reden wordt geen productiviteit berekend voor de overheid en de bedrijfsklassen verhuur van en handel in onroerend goed, verhuur van roerende goederen en particuliere huishoudens met personeel. De totale economie exclusief deze groepen wordt hier de commerciële sector genoemd. Bij de cijfers die eerder zijn gepresenteerd en die teruggaan tot 1948, kan de commerciële sector niet worden afgebakend.

Tabel 5 toont de opsplitsing van de ontwikkeling van de toegevoegde waarde in de bijdrage van de ontwikkeling van de gewerkte uren en die van de arbeidsproductiviteit. In het gepresenteerde tijdvak 2002–2005 ligt een periode van neergang (2001–2003) besloten en de hierop volgende opleving van de economie. Over de gehele periode steeg de toegevoegde waarde jaarlijks met gemiddeld 1,4 procent. Aangezien het aantal gewerkte uren in deze periode sterk daalde, is de bijdrage van de arbeidsduur negatief. De volledige stijging van de toegevoegde

waarde kan in deze periode dan ook worden verklaard door stijging van de arbeidsproductiviteit, die in deze periode met gemiddeld 2,2 procent toenam. Van deze stijging van de arbeidsproductiviteit kan ruim de helft worden verklaard door een stijging van de productiviteit van het gehele productieproces; 0,7 procentpunt komt door een stijging van de gemiddelde kwaliteit van arbeid, terwijl de bijdrage van kapitaalverdieping 0,4 procentpunt is.

De hoogste stijging van de toegevoegde waarde vond plaats onder de energie- en waterleidingbedrijven. Deze stijging was te danken aan een grote toename van de arbeidsproductiviteit, die naast kapitaalverdieping vooral wordt verklaard uit een toegenomen multifactorproductiviteit. Voor de bedrijfstak vervoer, opslag en communicatie geldt in iets geringere mate het zelfde. Ook in de industrie steeg de arbeidsproductiviteit sterk. Naast de eerder genoemde factoren speelde hierbij ook een verbetering van de kwaliteit van arbeid een rol. Een negatieve multifactorproductiviteitsontwikkeling kenden de delfstoffenwinning, de bouw en de zorg en overige dienstverlening. Verbetering van de kwaliteit van arbeid was het meest relevant voor financiële en zakelijke dienstverlening.

6. Arbeidsvolume naar opleidingsniveau

Bron: CBS, nationale rekeningen, detailgegevens.

De grote bijdrage van de kwaliteit van arbeid komt voor een groot deel door het stijgende opleidingsniveau van de werkzame personen. Deels komt dit doordat jongeren, die toetreden tot de arbeidsmarkt, gemiddeld een hoger opleidingsniveau hebben dan ouderen, die de arbeidsmarkt juist verlaten. Het gemiddelde opleidingsniveau gaat hierdoor omhoog. Hier is ook vraag naar: bij de vorige recessie verloren vooral lager opgeleiden hun baan, terwijl het aantal banen van hoger opgeleiden bleef stijgen. Tussen 2001 en 2005 daalde het arbeidsvolume van lager opgeleiden met 18 procent, terwijl dat van hoger opgeleiden met 9 procent

steeg. In 2005 was het aandeel van hoger opgeleiden in het arbeidsvolume voor het eerst hoger dan het aandeel van lager opgeleiden.

Winstgevendheid van bedrijven stijgt vooral door toename productiviteit

Hoewel het bbp in een markteconomie vooral groeit door de activiteit van bedrijven, is verhoging van de toegevoegde waarde voor bedrijven geen doel op zich. Veeleer gaat het hen om winst. Bij de bepaling van winst spelen alle kosten een rol, terwijl bij de bepaling van de toegevoegde waarde een deel van de kosten, het intermediair verbruik, buiten beschouwing wordt gelaten. Een kernbegrip dat is gerelateerd aan winst is de winstgevendheid. Dit wordt bepaald door de winsten (omzet minus totale kosten) te delen door de totale kosten. De totale kosten bestaan naast uitgaven aan personeel, energie, materialen en diensten ook uit het (geschatte) arbeidsinkomen van zelfstandigen en de toegerekende kapitaalkosten.

Een bedrijf kan op twee manieren zijn winstgevendheid veranderen. Allereerst kan het de prijzen van zijn producten verhogen. Als de prijs van de verkochte producten sneller stijgt dan de prijs van de productiemiddelen, stijgt de winstgevendheid van het bedrijf. Deze situatie heet een verbetering van de interne ruilvoet. Het omgekeerde is ook mogelijk. Als een bedrijf door sterke concurrentie zijn prijzen minder kan verhogen dan de prijzen van zijn productiemiddelen, daalt de winstgevendheid van het bedrijf.

De andere manier voor een bedrijf om de winstgevendheid te verhogen is door de productiviteit te verhogen. Productiviteitsgroei treedt op als een bedrijf met dezelfde hoeveelheid productiemiddelen meer kan produceren dan in het voorgaande jaar. De (multifactor)productiviteit die hierbij een rol speelt is een andere dan bij de analyse van de arbeidsproductiviteit. Bij het eerder gepresenteerde begrip gaat het om dat deel van de stijging van de arbeidsproductiviteit dat niet kan worden verklaard uit een stijging van het gemiddeld opleidingsniveau of uit kapitaalverdieping. Bij (multifactor)productiviteit in verband met winstgevendheid gaat het om de efficiëntie waarmee productie(waarde) wordt gegenereerd uit alle productiemiddelen: niet alleen arbeid en kapitaal, maar tevens energie, materiaal en ingehuurde diensten (waaronder bijvoorbeeld vervoer, accountants en uitzend- of detachingskrachten).

7. Winstgevendheid, productiviteit en ruilvoet

	1996/2001			2002/2008*		
	Winstgevendheid	Productiviteit	Interne ruilvoet	Winstgevendheid	Productiviteit	Interne ruilvoet
	<i>gemiddelde jaarlijkse ontwikkeling (%)</i>					
Commerciële sector ¹⁾	0,7	0,7	0,0	0,1	1,2	-1,0
Bedrijfstakken						
landbouw, bosbouw en visserij	0,5	-0,4	0,9	-1,4	1,3	-2,7
delfstoffenwinning	0,3	0,1	0,2	0,0	-0,9	0,9
industrie	0,3	0,7	-0,4	0,2	0,7	-0,5
energie- en waterleidingbedrijven	1,1	0,2	0,8	2,6	1,3	1,3
bouwnijverheid	0,2	-0,4	0,6	0,3	0,3	0,0
handel, horeca en reparatie	1,2	1,5	-0,3	-0,2	1,5	-1,7
vervoer, opslag en communicatie	0,8	1,8	-1,0	0,6	1,7	-1,1
financiële en zakelijke dienstverlening ²⁾	-0,3	-0,3	0,0	0,1	1,1	-1,1
zorg en overige dienstverlening ³⁾	0,9	-0,3	1,2	-0,3	-0,1	-0,2

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

¹⁾ Omvat de totale economie exclusief overheid, verhuur van en handel in onroerend goed, verhuur van roerende goederen en particuliere huishoudens met personeel.

²⁾ Exclusief verhuur van en handel in onroerend goed en verhuur van roerende goederen.

³⁾ Exclusief particuliere huishoudens met personeel.

In de periode 1996–2001 hadden veranderingen in de interne ruilvoet geen effect op de winstgevendheid van de commerciële sector. In de periode 2002–2008 hadden ruilvoetveranderingen een negatief effect. In de meeste bedrijfstakken zijn bedrijven niet in staat hun prijzen ongestraft te verhogen. Om concurrerend te blijven, moeten zij een dalende interne ruilvoet accepteren. Alleen de delfstoffenwinning en de energie- en waterleidingbedrijven kennen een structureel stijgende interne ruilvoet. De stijgende ruilvoet in de delfstoffenwinning komt door sterk stijgende olie- en gasprijzen op de wereldmarkt. Bij de energie- en waterleidingbedrijven stegen de prijzen van arbeid en kapitaal veel minder sterk dan de prijzen van de in- en verkochte energie, waardoor de prijs van de totale kosten minder steeg dan de verkoopprijs. In het algemeen hebben bedrijven echter maar een beperkte invloed op de interne ruilvoet.

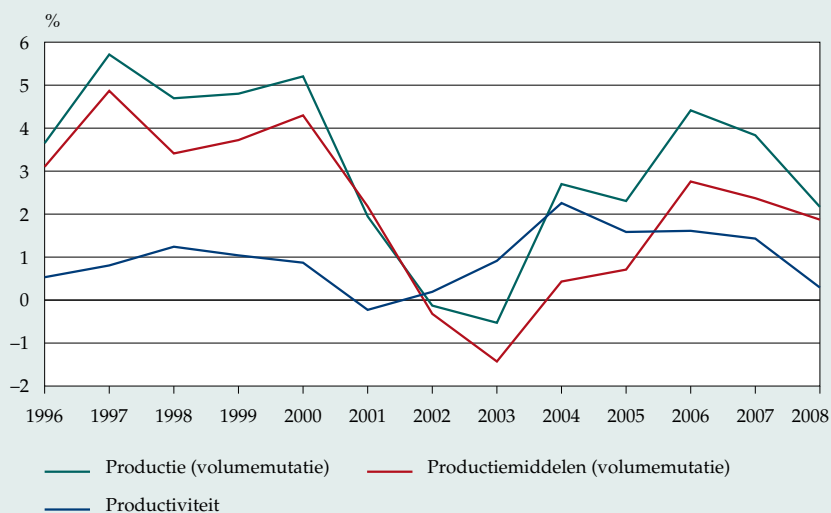
Kader a

Productiviteit en conjunctuercycli

Van essentiële invloed op de winstgevendheid van bedrijven is de ontwikkeling van de productiviteit. De ontwikkeling hiervan is echter niet geheel in handen van de ondernemer, maar hangt ook sterk samen met mechanismen waar hij of

zij geen invloed op heeft. De fase binnen een conjunctuurcyclus waarin een economie zich bevindt, is namelijk sterk bepalend voor de hoeveelheid ingezette productiemiddelen en hiermee voor de productiviteit. Een conjunctuurcyclus voltrekt zich als volgt. Na een periode van sterke economische groei of hoogconjunctuur koelt de economie af. De afkoeling begint vaak met een afname van de vraag naar goederen en diensten. Hierdoor hoeft er minder geproduceerd te worden. De producent heeft dan ook minder middelen nodig. Bij niet alle productiemiddelen kan de inzet echter direct aan de verminderde behoefte worden aangepast. Dit geldt voor arbeid en nog meer voor kapitaal. Voor werknemers geldt een wettelijke ontslagbescherming. Bovendien hebben ondernemers belang bij het vasthouden van geschoold en ervaren personeel. Voor kapitaalgoederen geldt doorgaans dat deze niet gemakkelijk kunnen worden afgestoten. Een en ander heeft tot gevolg dat in een neergaande conjunctuur de inzet van productiemiddelen minder snel daalt dan de productie. Dit leidt tot een minder snel groeiende of zelfs afnemende productiviteit. Het omgekeerde fenomeen vindt plaats wanneer de economie uit het dal klimt. Het personeel wordt dan niet onmiddellijk uitgebreid, en er wordt ook niet onmiddellijk fors geïnvesteerd. Bij sommige bedrijven lopen er nog grote reorganisaties. De productiviteit schiet dan ook omhoog; pas na enige tijd nemen de ingezette productiemiddelen toe en verloopt de productiviteitsontwikkeling gematigder.

Jaarlijkse productiviteitsontwikkeling van de commerciële sector¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2008.

¹⁾ Omvat de totale economie exclusief overheid, verhuur van en handel in onroerend goed, verhuur van roerende goederen en particuliere huishoudens met personeel.

De grafiek illustreert het verloop van de productie, de inzet van productiemiddelen en de productiviteit voor de periode 1996–2008. Dit tijdvak omvat een periode van hoogconjunctuur (1996–2000), een periode van neergaande conjunctuur (2001–2003), een aantal jaren waarin de economie weer uit het dal klimt (2004–2005), een tweede periode van hoogconjunctuur (2006–2007) en ten slotte weer een neergaande conjunctuur (2008). Na de eerste periode van hoogconjunctuur viel de productiegroei in 2001 terug van 5,2 naar 1,9 procent. De groei van productiemiddelen (inclusief intermediair verbruik) liep in deze periode terug van 4,3 naar 2,2 procent. Doordat de productiemiddelen in 2001 iets sneller groeiden dan de productie, viel de productiviteit licht terug. Het jaar erna krompen zowel de productie als de productiemiddelen. De productiviteit kende dan ook een zeer geringe toename. In 2003 kromp de inzet van productiemiddelen nog sneller en nam ook de productie verder af. De afname van de productie was echter veel geringer en de productiviteit nam daardoor ook substantieel toe. Het jaar erop was de groei van de productiviteit nog veel hoger. Vanaf 2005 bleef de productie sterk groeien, terwijl er ook jaarlijks meer middelen werden ingezet, waardoor de productiviteitsgroei weer afnam. In 2008 ten slotte begon de economische neergang en zakte de productiviteitsgroei terug naar 0,3 procent.

De belangrijkste manier waarop bedrijven hun winstgevendheid op peil kunnen houden, of zelfs verhogen, is door productiviteitsgroei. De stijging van de winstgevendheid van de commerciële sector in de periode 1996–2001 is hieraan volledig te danken. In de periode 2002–2008 verslechterde de ruilvoet. Doordat de productiviteitsgroei dit echter meer dan compenseerde, steeg de winstgevendheid toch nog licht. Productiviteitsgroei is voor veel bedrijven dan ook noodzakelijk om op termijn te kunnen overleven.

Toename productiviteit en welvaart gaan meestal hand in hand

Het verhogen van de welvaart is zoals gezegd niet identiek aan een stijging van de productiviteit, maar loopt hier meestal wel mee parallel. Er is één uitzondering: wanneer bedrijven werk outsourcen naar het buitenland, kan de productiviteit stijgen, terwijl de welvaart afneemt. Voor bedrijven maakt het in beginsel niet uit of de benodigde arbeid wordt verricht in Nederland of in het buitenland. Als bepaalde goederen of diensten in het buitenland goedkoper kunnen worden geproduceerd dan in Nederland, dan kunnen bedrijven hun productiviteit verhogen door de productie (of een deel ervan) naar het buitenland te verplaatsen. Hierdoor wordt er in Nederland echter minder geproduceerd, waardoor het bbp per inwoner daalt. Outsourcing naar het buitenland heeft dus ogenschijnlijk een negatief effect op de welvaart.

Voor het land als geheel kan outsourcing echter ook positieve effecten hebben. Allereerst kan outsourcing er voor zorgen dat Nederlandse bedrijven concurrerend blijven, waardoor op termijn werkgelegenheid juist behouden blijft in Nederland. Verder kan outsourcing leiden tot lagere prijzen voor Nederlandse consumenten. Door deze positieve effecten hoeft outsourcing niet per se te botsen met het streven naar meer welvaart.

Conclusie

Vergrijzing vormt een risico voor onze welvaart. Het oprekken van de pensioengerechtigde leeftijd kan de negatieve effecten van de vergrijzing bij lange na niet tegengaan. Ook een toename van de arbeidsparticipatie en het stimuleren van langer werken kunnen de negatieve gevolgen van de vergrijzing slechts in beperkte mate compenseren. Een voortvarende arbeidsproductiviteitsontwikkeling lijkt de voornaamste manier om de welvaartsgroei veilig te stellen. Als de stijging van de arbeidsproductiviteit gelijk blijft aan de ontwikkeling in de afgelopen decennia, is dit meer dan voldoende om de effecten van de vergrijzing tegen te gaan. Verhoging van het opleidingsniveau van de werkzame personen kan een belangrijke bijdrage leveren aan de stijging van de arbeidsproductiviteit.

Ook bedrijven zijn gebaat bij een verhoging van de productiviteit, om hun winstgevendheid te vergroten. Het gaat hierbij niet alleen om arbeidsproductiviteit, maar om de efficiëntie waarmee alle productiemiddelen worden ingezet. In beginsel lopen belangen van bedrijven parallel met het streven naar welvaartsgroei. Alleen in het geval van outsourcing kan tussen beide een zekere spanning optreden.

Spanning tussen de streefdoelen van bedrijven en het belang van de samenleving als geheel treden uiteraard wel op bij inkomensverdelingsvraagstukken. Het streven van bedrijven naar winstmaximalisatie voor ondernemers en/of aandeelhouders staat op gespannen voet met het streven van werknemers om meer salaris en het streven van de fiscus (lees: de samenleving) naar meer geld voor het publieke belang. Maar bij het bepalen van de grootte van de koek, gaat het streven van bedrijven en de samenleving als geheel vrijwel hand in hand.

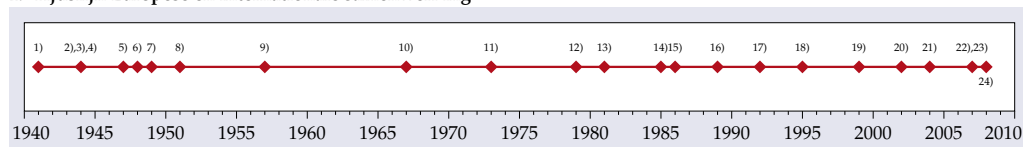
Monetaire samenwerking in Europa

De Europese samenwerking ontstond in de jaren veertig en vijftig. De samenwerking resulteerde allereerst in een economische handelsunie, maar in de loop der tijd werden de taken en het gebied van deze handelsunie uitgebreid. Dertig jaar geleden werd besloten om ook op het monetaire vlak samen te werken. Het Europees Monetair Systeem (EMS) werd toen opgericht, wat uiteindelijk in 1999 leidde tot de invoering van een gemeenschappelijke munt, de euro. In de eurozone wordt naast prijsstabiliteit ook naar een hogere economische groei en economische convergentie gestreefd. Tevens verplichten lidstaten zich te houden aan afspraken over de overheidsfinanciën. In dit artikel wordt ingegaan op de totstandkoming van de Europese monetaire samenwerking. Verder wordt bekeken of de economieën van de verschillende deelnemers van de EMU naar elkaar zijn toegegroeid aan de hand van het bbp per hoofd, het prijsniveau, het overheidstekort en de overheidsschuld.

Geschiedenis

De basis voor zowel de Europese als de internationale samenwerking werd gelegd in de Tweede Wereldoorlog. Het vermijden van oorlog, het stimuleren van handel, welvaart en economische groei zijn de motieven geweest voor samenwerking en de oprichting van diverse instituties. Vlak na het uitbreken van de Tweede wereldoorlog hadden de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk het initiatief genomen om de Verenigde Naties (VN) vormen, als opvolger van de onmachtig gebleken Volkenbond. De VN had de vrede en veiligheid van alle landen ter wereld als doelstelling. Om de dreiging vanuit het Oostblok het hoofd te bieden, werd in 1949 de NAVO opgericht. Na afloop van de Tweede Wereldoorlog lag Europa in puin en moest weer worden opgebouwd. De Verenigde Staten stelde hiervoor Marshallhulp beschikbaar. Om dit te coördineren werd in 1948 de Organisatie voor Europese en Economische samenwerking (OEEB) in het leven geroepen, die later werd omgedoopt in de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO). De economische ontwikkeling werd verder gestimuleerd door de ondertekening van de General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) in 1947. Deze overeenkomst had ten doel de wereldhandel te stimuleren door het afbouwen en wegnemen van onderlinge handelsbarrières. Op financieel gebied werden in 1944 twee instituties opgericht: het Internationaal Monetair Fonds (IMF) om overzicht op het financiële stelsel te houden en de Wereldbank om de armoede in de wereld te bestrijden. De nieuwe gezamenlijke organisaties en instituties op economisch, financieel en militair gebied waren een middel om de wereldvrede te bevorderen.

1. Tijdslijn Europese en internationale samenwerking

1) 1941 Verenigde Naties	13) 1981 Uitbreiding EU met Griekenland
2) 1944 Benelux	14) 1985 Schengenverdrag
3) 1944 IMF	15) 1986 Uitbreiding EU met Spanje en Portugal
4) 1944 Wereldbank	16) 1989 EMU-plan aangenomen
5) 1947 GATT	17) 1992 Voltooiing interne markt door opheffen grenscontroles
6) 1948 OEES (OESO)	18) 1995 Uitbreiding EU met Zweden, Oostenrijk en Finland
7) 1949 NAVO	19) 1999 Girale invoering euro door 11 landen
8) 1951 EGKS	20) 2002 Fysieke invoering euro door 12 landen
9) 1957 EEG	21) 2004 Uitbreiding EU met 8 Oost-europese landen, Malta en Cyprus
10) 1967 EEG wordt EG	22) 2007 Uitbreiding EU, Bulgarije en Roemenië
11) 1973 Uitbreiding EG met Verenigd Koninkrijk, Ierland en Denemarken	23) 2007 Invoering euro Slovenië
12) 1979 EMS	24) 2008 Invoering euro Cyprus en Malta

Samenwerking in Europa

De eerste Europese samenwerking van betekenis was de oprichting van een douane-unie in 1944 door België, Nederland en Luxemburg. Deze moest de onderlinge handel stimuleren als de Tweede Wereldoorlog afgelopen was. De oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) begin jaren vijftig was een doorbraak in de Europese samenwerking. Frankrijk en Duitsland, die van oudsher tegenover elkaar stonden, zouden met Italië en de drie Benelux-landen de zware industrieën gezamenlijk beheren waardoor zij individueel geen oorlogswapens meer konden maken. Deze zes landen vormden de basis voor de toekomstige verdergaande Europese samenwerking. In 1957 werd de Europese samenwerking geïntensiveerd. De zes landen tekenden het Verdrag van Rome dat voorzag in de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (EEG). Het uiteindelijke streven van de EEG was een gemeenschappelijke markt met een vrij verkeer van personen, goederen, diensten en kapitaal, de zogenaamde interne markt. De drie Benelux-landen vonden de Europese samenwerking niet snel genoeg gaan en zetten hun douane-unie al in 1958 om in een economische unie.

Naar een interne markt

Met de overgang van de Europese Economische Gemeenschap in de Europese Gemeenschappen werd in 1968 een belangrijke stap gezet in de richting van economische integratie. De onderlinge invoerrechten werden door de zes lidstaten afgeschaft, waardoor voor het eerst grensoverschrijdende handel mogelijk was. Tevens werden de invoerrechten ten opzichte van derde landen geharmoniseerd. Hiermee was de douane-unie een feit. Toch kwam de grensoverschrijdende handel binnen de Europese Gemeenschap niet echt van de grond doordat verschillende

nationale regelingen belemmerend werkten. Een uitgebreid zesjarenprogramma in de Europese Akte van 1986 heeft de discriminerende belemmeringen grotendeels geslecht. Een vrij verkeer van personen werd in 1985 in het verdrag van Schengen geregeld; de grenscontroles voor personen verdwenen hiermee. Pas in 1992, toen de Europese Gemeenschap met het Verdrag van Maastricht werd omgezet in de Europese Unie, was er sprake van een interne markt met vrij verkeer van personen, goederen, diensten en kapitaal. De doelstelling uit 1957 was hiermee gehaald. Verschillen in nationale regelgeving zorgen er echter nog altijd voor dat van een volledig vrij verkeer op geen van de markten sprake is.

Kader a

Economische integratie

Er zijn vijf verschillende stadia van economische integratie, welke variëren van het schrappen van onderlinge importtarieven tot de zwaarste vorm, een monetaire unie. Europa heeft deze stappen in de afgelopen zestig jaar geleidelijk doorlopen. Een politieke unie is een integratievorm die boven de economische integratie uitgaat. De deelnemende staten hebben feitelijk hun soevereiniteit opgegeven ten gunste van het federale gezag. Een voorbeeld hiervan is de Verenigde Staten van Amerika.

De verschillende integratiestadia

	Vrijhandelsunie	Douane-unie	Interne of Gemeenschappelijke markt	Economische Unie	Monetaire Unie
Afschaffing onderlinge importtarieven	x	x	x	x	x
Gemeenschappelijk buitentarief		x	x	x	x
Vrij verkeer productiefactoren			x	x	x
Harmonisatie handelsstandaarden			x	x	x
Sociaal-economische samenwerking				x	x
Gemeenschappelijk monetair beleid					x

Verdergaande integratie

Steeds is er geëvalueerd in welke mate integratie daadwerkelijk plaatsvond. In de interne markt bestonden nog veel barrières die een echt vrij verkeer van diensten toestonden, vooral op het gebied van financiële dienstverlening. Om de dienstensector te liberaliseren werd in 2006 de zogenaamde Dienstenrichtlijn aangenomen.

Volgens deze richtlijn kunnen dienstverleners vanaf 2010 in alle landen van de Europese Unie aan het werk, waarbij zij moeten voldoen aan de regels van het land waarin zij gaan werken. Er wordt veel verwacht van deze richtlijn. De dienstensector is goed voor 70 procent van het bruto binnenlands product van de Europese Unie en levert veel werkgelegenheid. De integratie van de financiële markten in de Europese Unie kan leiden tot een stijging van 1,1 procent van het gezamenlijke bbp over een periode van tien jaar (op basis van het prijsniveau van 2002).¹⁾

Niet alleen op economisch gebied zijn er afspraken gemaakt. Zo is er sinds 1962 gemeenschappelijk landbouwbeleid en bestaat er voor landbouwproducten al een interne markt. In 1974 is het Europese Fonds voor Regionale ontwikkeling opgericht om de armere regio's van Europa te stimuleren. De Akte van 1986 heeft de Europese bevoegdheden op het gebied van milieubescherming versterkt, en vanaf 1987 kunnen studenten uit Europa een beurs krijgen om in een ander Europees land te studeren. Ook in de Benelux worden verdragen getekend om de samenwerking te intensiveren. Het Benelux-verdrag is in 2008 vernieuwd met extra vormen van samenwerking binnen drie thema's: de interne markt en de Europese Unie, duurzaamheid, en justitie en binnenlandse zaken.

Het aantal lidstaten van de Europese Gemeenschap verdubbelde in de jaren zeventig en tachtig van zes tot twaalf. In 1973 sloten het Verenigd Koninkrijk, Ierland en Denemarken zich aan. In de jaren tachtig werd eerst Griekenland lid, gevolgd door Spanje en Portugal. In 1995 werden Oostenrijk, Zweden en Finland lid van wat inmiddels de Europese Unie was gaan heten. In 2004 kwamen er tien overwegend Oost-Europese landen bij. In 2007 breidde de EU verder uit met Bulgarije en Roemenië. Op dit moment telt de Europese Unie 27 landen.

De weg naar monetaire integratie

Het idee van een gemeenschappelijke munt dateert uit eind jaren zestig en was het einddoel van de Europese integratie. De eerste aanzet in 1969 kwam van de Luxemburger Pierre Werner. De eerste fase (1972–1973) om tot een monetaire unie te komen bestond uit het beperken van de onderlinge wisselkoersmarges, het zogenaamde slangarrangement. De EG-landen probeerden met hun slangarrangement de wisselkoersen van hun valuta ten opzichte van elkaar onder controle te houden. Deze afspraak kwam echter in het geding toen in 1973 het aan het einde van de Tweede Wereldoorlog ingestelde Bretton-Woodssysteem van vaste wisselkoersen definitief instortte, nadat de vaste verhouding ('pariteit') tussen de dollar en goud al in 1971 losgelaten was. Toen de Europese landen de eerste oliecrisis met verschillend beleid te lijf gingen, kwam het stelsel verder onder druk te staan. Zo botste het traditionele monetaire beleid van de Duitse Bundesbank met de meer op werk-

¹⁾ Europese Commissie (2003). *De interne markt: tien jaar zonder grenzen*.

gelegenheid gerichte politiek van de Fransen en Italianen, met als gevolg dat Frankrijk en Italië het arrangement meerdere malen tijdelijk moesten verlaten.

Na het uiteenvallen van het Bretton-Woodssysteem en het slangarrangement fluctueerden de Europese munten vrij van elkaar. Dit kwam de handel binnen Europa niet ten goede, omdat het een wisselkoersrisico met zich meebracht. Daarom werd het idee van een gezamenlijke munt voor de tweede maal gelanceerd. In het voorjaar van 1979 werd het Europees Monetair Stelsel (EMS) opgericht. De kern van het EMS was de ECU (European Currency Unit), een gewogen gemiddelde van de waarde van de munten van de deelnemende landen. Voor elk deelnemend land werd een spilkoers vastgesteld, uitgedrukt in ECU's. Het wisselkoersarrangement van het EMS regelde hoe en wanneer de centrale banken moesten ingrijpen op de valutamarkten om de koersen stabiel te houden. Hierbij werd afgesproken dat schommelingen van meer dan 2,25 procent van de wisselkoersen tussen Europese munteenheden vermeden zouden worden.

Van EMS naar EMU

De afstemming van het economische beleid in Europa bleef met het EMS nog onvoldoende. Bovendien ontstond er in Europa steeds meer weerstand tegen de dominante positie van de Duitse mark, die in de jaren tachtig was uitgegroeid tot sterkste munt en ankervaluta van het EMS. In 1989 werd daarom het driefasenplan voor de vorming van een Economische en Monetaire Unie (EMU) aangenomen. Dit leidde in 1994 tot de ondertekening van het verdrag van Maastricht waarin de weg beschreven is die zou leiden naar een gemeenschappelijke munt. Een gemeenschappelijke munt vraagt om overeenkomstige monetaire uitgangspunten en om een gemeenschappelijk beleid. Hiertoe werden criteria aangenomen waaraan voldaan moest worden, voordat overgegaan kon worden op een gemeenschappelijke munt. Deze criteria staan bekend als de vijf convergentiecriteria en hebben betrekking op de inflatie, de rente, de wisselkoers, het begrotingstekort en de overheidsschuld (zie kader b).

Kader b

De vijf convergentiecriteria uit het Verdrag van Maastricht

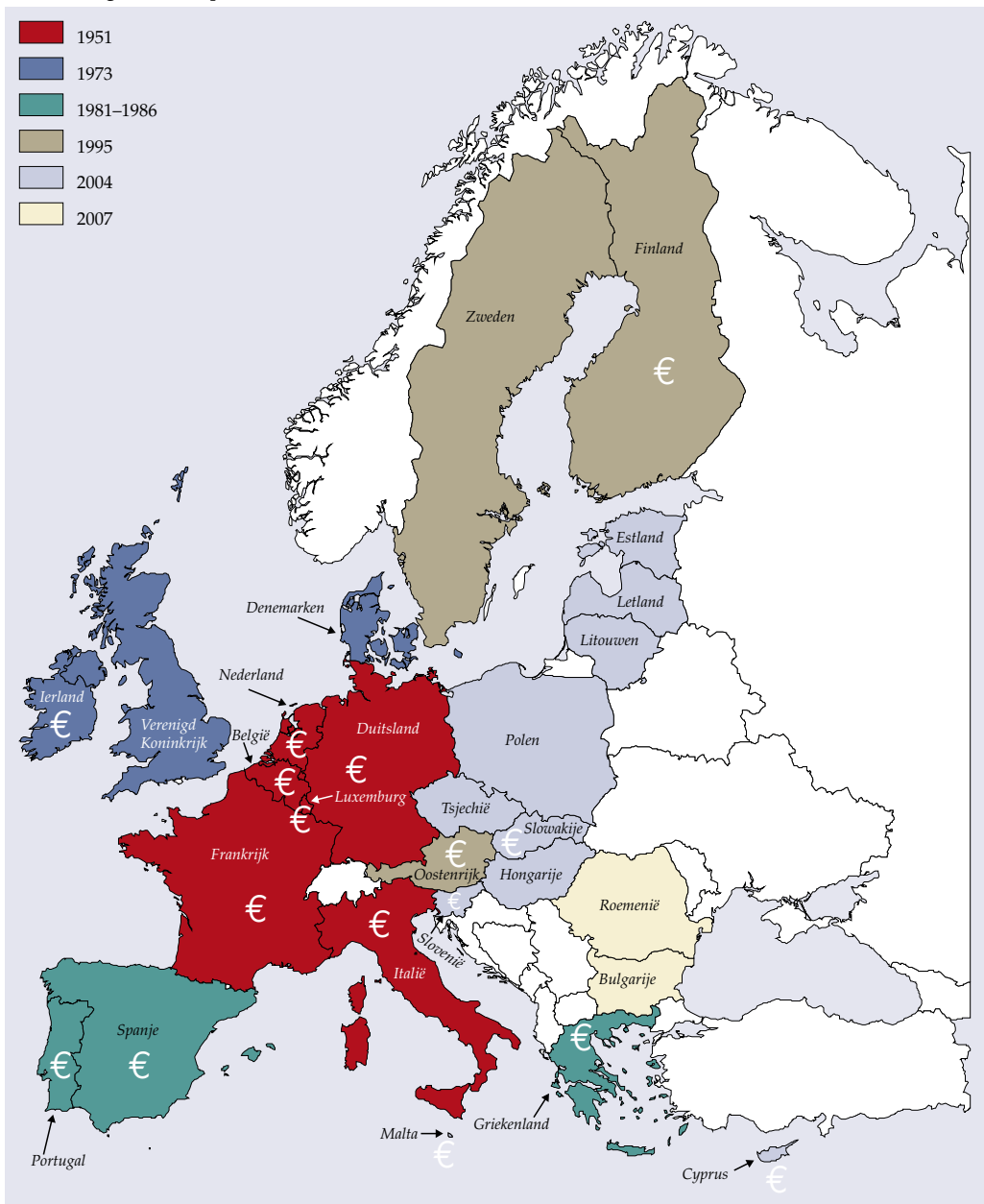
1. *Prijstabiliteit*. De inflatie mag ten hoogste 1,5 procent hoger liggen dan in de drie lidstaten met de laagste inflatie.
2. *Rente*. De kapitaalmarktrente mag niet meer dan 2 procent afwijken van de gemiddelde rente van de drie lidstaten met de laagste rente.
3. *Begrotingstekorten*. Het tekort op de nationale begroting mag hoogstens 3 procent van het bbp bedragen.
4. *Overheidsschuld*. De overheidsschuld mag niet meer dan 60 procent van het bbp bedragen, danwel moet sterk in de richting van de 60 procent bewegen.
5. *Wisselkoersstabiliteit*. De wisselkoersen moeten in de twee jaar voorafgaand aan toetreding tot de monetaire unie binnen de afgesproken marge vallen.

Het Stabiliteits- en Groeipact

Na invoering van de euro behoren wisselkoersen binnen het eurogebied tot het verleden. Verder wordt de kortetermijnrente door één instituut binnen de Unie bepaald, de ECB. Daarmee hebben de deelnemers aan de euro ook het belangrijkste middel uit handen gegeven om de inflatie te sturen. De rente op staatsobligaties verschilt nog wel per land, maar in theorie zouden er geen grote verschillen mogen bestaan. De landen bepalen zelf nog wel hun inkomsten en uitgaven, en daarmee de overheidsschuld en het begrotingssaldo.

Het Stabiliteits- en Groeipact is in 1997 in het leven geroepen om de overheidsfinanciën op orde te houden van de landen die de euro voeren. Het begrotingstekort mag jaarlijks niet hoger uitvallen dan 3 procent van het bbp, en in jaren van economische groei zal het begrotingssaldo een overschot moeten laten zien, zodat het EMU-saldo op de middellange termijn minimaal in evenwicht is (close to balance, or in surplus). Deze eis is gesteld opdat overheden niet overmatig lenen waardoor het monetaire evenwicht verstoord kan worden. Wanneer een land te veel leent, stijgt de rente, hetgeen ten laste komt van alle eurolanden, terwijl de baten alleen aan het land toekomen met het excessieve tekort. Een lidstaat die zich niet aan de 3-procentnorm houdt, kan een boete worden opgelegd via de Excessieve Tekorten Procedure (EDP). In 2005 werden de uitzonderingssituaties uitgebreid waarin tijdelijk van de 3-procentnorm mag worden afgeweken.

2. Toetreding tot de Europese Unie en de eurolanden ¹⁾

¹⁾ De Europese Unie en haar voorlopers (EGKS, EEG, EG).

Introductie van de euro

Op 1 januari 1999, in de laatste fase van de wording van een monetaire unie, stapten elf landen over op een gemeenschappelijke munt, de euro, die eerst giraal werd geïntroduceerd. De Europese Centrale Bank (ECB) begon met een gemeenschappelijk monetair beleid en het Stabiliteits- en Groeipact trad in werking. Griekenland begon in 2001 aan de derde fase, zodat op 1 januari 2002 in twaalf landen de eurobankbiljetten en -muntstukken werden ingevoerd. Van de oude EU-15 hebben het Verenigd Koninkrijk, Zweden en Denemarken (dat wel deelnam aan het EMS) de euro vooralsnog niet ingevoerd en zijn hiertoe ook niet verplicht. De landen die na de introductie van de euro lid zijn geworden van de Europese Unie zijn wel verplicht om de euro in te voeren zodra zij voldoen aan de convergentiecriteria. Vier van de twaalf heeft dat inmiddels al gedaan: Slovenië in 2007, Cyprus en Malta in 2008, en Slowakije in 2009.

Het gemeenschappelijke beleid van het Europese Stelsel van Centrale Banken

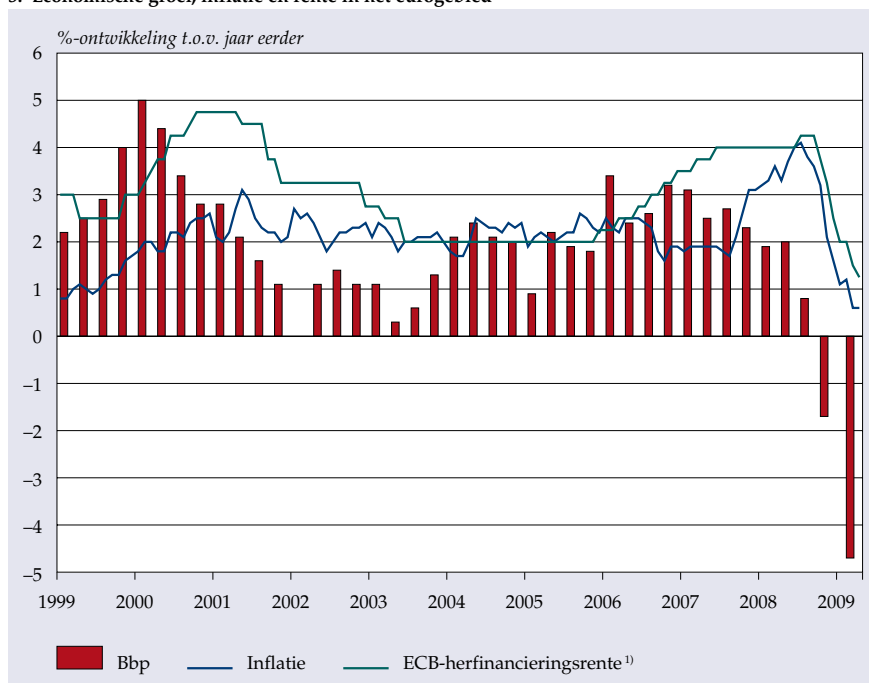
Het Europese Stelsel van Centrale Banken is op 1 juni 1998 van start gegaan. Dit stelsel bestaat uit de Europese Centrale Bank (ECB) in Frankfurt en de centrale banken van de zestien eurolanden en is verantwoordelijk voor de uitvoering van het monetair beleid in het eurogebied. De doelstelling van de ECB is het handhaven van prijsstabiliteit. Stabiele prijzen zijn nodig voor een gezonde economie en een hoge levensstandaard. Het biedt zekerheid en vertrouwen in de samenleving. Snel stijgende prijzen leiden tot onzekerheid waardoor consumenten, bedrijven en investeerders moeilijker een goede en efficiënte keuze kunnen maken. Ook zorgen snel stijgende prijzen voor een daling van de koopkracht en van de waarde van financieel bezit. Consumenten zullen ter compensatie hogere lonen eisen, die bedrijven vervolgens weer doorberekenen in hun prijzen, zodat de economie in een loonprijsdynamiek terecht komt waardoor de concurrentiepositie verslechtert en de rente stijgt. Ook deflatie is schadelijk omdat die de groei van de consumptie en de investeringen afremt. Een gematigde inflatie draagt daarentegen bij aan het economische groeipotentieel.

De ECB heeft een inflatiedoelstelling van 2 procent (inclusief voedsel- en energieprijzen). De belangrijkste manier om prijsstabiliteit te beïnvloeden is door het aanpassen van de rente. Als de rente stijgt, wordt het duurder om geld te lenen. Mensen en bedrijven hebben dan minder geld te besteden, waardoor de prijzen minder hard zullen gaan stijgen. Bij een rentedaling gebeurt het omgekeerde. De ECB past de rentetarieven op de kortlopende leningen aan, die commerciële banken opnemen bij de centrale banken. Om het niveau van de rente te bepalen wordt gekeken naar de groei van de geldhoeveelheid en naar economische en financiële indicatoren, zoals de ontwikkeling van de productie en de wereldeconomie, de

wisselkoersen, de loonontwikkeling, het saldo en de schuld van de betrokken nationale overheden.

Inflatie en economische groei verhouden zich als volgt tot elkaar. In een hoogconjunctuur is de vraag naar producten in verhouding tot het aanbod groter waardoor de prijs van deze producten stijgt. Deze prijsstijging kan gedempt worden door een hogere rente waardoor de geldvraag afremt. In een periode van laagconjunctuur is juist behoefte aan een renteverlaging waardoor een bestedingsstimulans optreedt, wat gepaard gaat met een opwaartse druk op de prijzen.

3. Economische groei, inflatie en rente in het eurogebied

Bron: Eurostat, DNB.

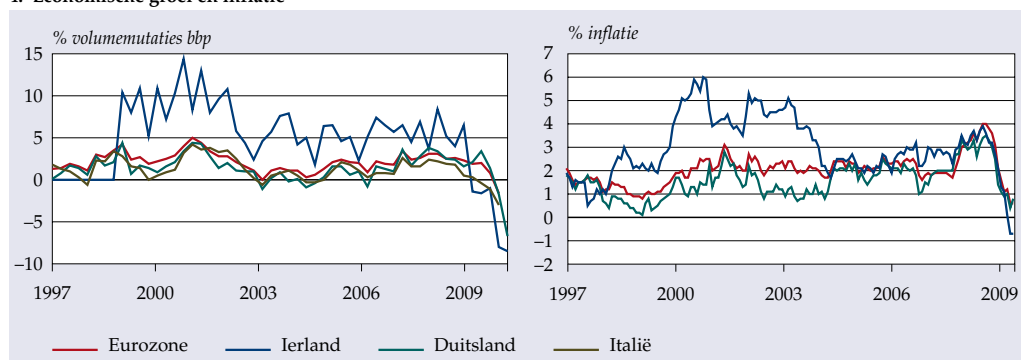
¹⁾ Eenheid in procenten.

In grafiek 3 wordt het rentebeleid van de ECB geïllustreerd aan de hand van de economische groei en de inflatie in het eurogebied.²⁾ Van 1999 tot medio 2001 nam de inflatie in het eurogebied toe; vanaf 2000 kwam de maandelijkse inflatie boven de 2 procent uit. Om de inflatie te beteugelen verhoogde de ECB van 2000 tot 2001

²⁾ Bij het vertonen van een tijdreeks van de eurozone of de Europese Unie treedt het probleem op dat er in de loop der jaren landen bijkomen en het aggregaat dus niet vast ligt. In dit artikel zijn bij het samenstellen van de cijfers telkens de twaalf landen genomen die op 1 januari 2002 de euro fysiek hebben ingevoerd. Deze twaalf landen vormen als het ware de norm, de nieuwe lidstaten zullen hier naartoe moeten convergeren.

stapsgewijs het officiële rentetarief (herfinancieringsrente). Toen in de loop van 2001 de inflatie terug naar 2 procent keerde en de economie afkoelde, werd ook de rente in stapjes verlaagd van 4,75 procent in 2001 tot 2 procent in 2003. Pas toen de economie rond 2006 weer tekenen van hoogconjunctuur vertoonde, werd de rente binnen een jaar flink verhoogd om de verwachte inflatie te dempen. Desondanks begon de inflatie in de laatste maanden van 2007 flink op te lopen, onder andere door de forse olieprijsstijging. De kredietcrisis leidde echter tot een sterke daling van de inflatie en van de economische groei, waarna de rente snel naar beneden werd bijgesteld.

4. Economische groei en inflatie

Bron: Eurostat.

De ECB kijkt naar het gehele eurogebied en niet naar individuele landen. Dit brengt een zekere spanning met zich mee voor de landen. In de praktijk zijn de economieën en ook de conjunctuurcycli van de eurolanden nog zeer verschillend waardoor zij idealiter een verschillende rentevoet nodig hebben om de nationale economie optimaal te ondersteunen, maar dit is niet meer mogelijk. In grafiek 4 wordt de hoogste, laagste en gemiddelde economische groei en de inflatie in het eurogebied gegeven. Hierin is te zien dat de economische groei en de inflatie behoorlijk uit elkaar lopen. Binnen het eurogebied waren de gemiddelde economische groei en de inflatie in de jaren 1995–2007 het hoogst in Ierland en het laagst in Duitsland (inflatie) en Italië (economische groei).

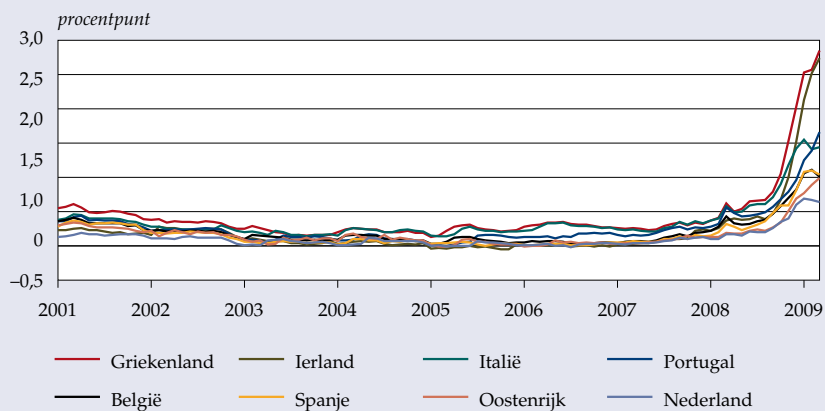
Zolang de economieën van de eurolanden nog onvoldoende naar elkaar toegroeid zijn, kunnen er aanmerkelijke inflatieverschillen tussen deze landen bestaan (zie kader c). Een nationaal rente- en wisselkoersbeleid is voor de eurolanden niet meer mogelijk. Zij kunnen interne schokken alleen nog opvangen met budgettaire beleid, zoals het aanpassen van belastingen en de overheidsuitgaven. Hierbij worden ze dan wel beperkt door het Groei- en Stabiliteitspact.

Kader c

Verschillen in kapitaalmarktrente recentelijk sterk opgelopen

Na de invoering van de euro convergeerde zoals verwacht de rente op staatsobligaties van de eurolanden. Door de invoering van de euro en daarmee het wegvallen van het wisselkoersrisico, zijn grote verschillen in deze rentes tussen eurolanden onwaarschijnlijk. Na het omvallen van Lehman Brothers intensiverde de kredietcrisis en zijn de rentevershillen op de kapitaalmarkt echter opgelopen tot recordniveaus.

Vershil met Duitsland in rente op staatsobligaties

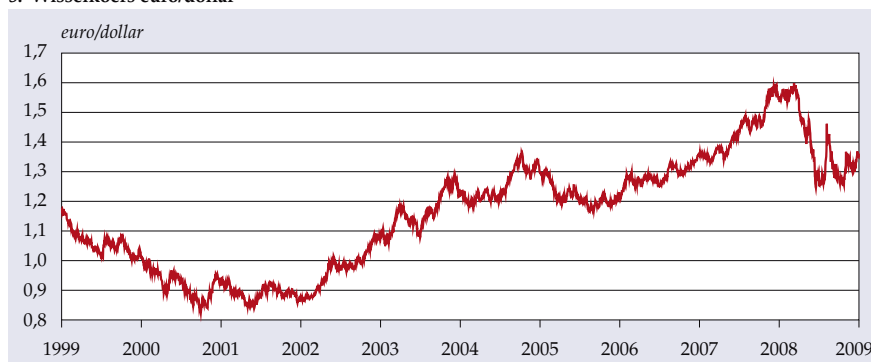
Bron: Eurostat.

Verschillen in rente op staatsobligaties worden in het algemeen veroorzaakt door heterogeniteit van overheidsbeleid, het beleid van monetaire en financiële instellingen en door natuurlijke barrières zoals taal, cultuur en afstand. Daarnaast kunnen rentevershillen het gevolg zijn van nationale vraag- en aanbodcondities die samenhangen met de overheidsfinanciën en de stand van de conjunctuur. De rentevershillen zijn nu vooral een uiting van de neerwaartse bijstelling van de kredietwaardigheid van bepaalde landen. Het feit dat een heel land zoals IJsland in de problemen is gekomen, heeft beleggers op staatsobligaties waarschijnlijk kopschuw gemaakt. De rentevershillen binnen de eurozone worden uitgedrukt als het verschil met de rente die de Duitse overheid geeft, doorgaans de laagste van alle landen. Deze zogeheten renteopslag is vooral groot voor landen die een fors tekort op de begroting hebben, zoals Ierland, Portugal en Griekenland.

De stand van zaken na tien jaar EMU

In de tien jaar dat de Economische en Monetaire Unie bestaat, is de euro uitgegroeid tot de tweede valuta ter wereld. De euro scheelt het bedrijfsleven onzekerheid en geld. De consument hoeft geen kosten meer te maken voor het omwisselen van munteenheden en is nu in staat om prijzen in de eurolanden onderling te vergelijken. Naast de dollar wordt de euro veelvuldig als reservevaluta aangehouden. Dit is gunstig voor de financiële sector en het bedrijfsleven. De euro heeft zich als valutamunt inmiddels bewezen. Direct na de introductie van de euro in het girale verkeer kostte één euro \$ 1,20. Hierna verloor de euro aan waarde: bij de fysieke introductie van 2002 kostte een euro nog maar \$ 0,83. Sindsdien is de euro met ups en downs alleen maar sterker geworden ten opzichte van de dollar, tot halverwege 2008 toen één euro \$ 1,60 kostte. Sinds de kredietcrisis in al haar hevigheid uitbarstte is de euro echter weer in waarde gedaald.

5. Wisselkoers euro/dollar

Bron: DNB.

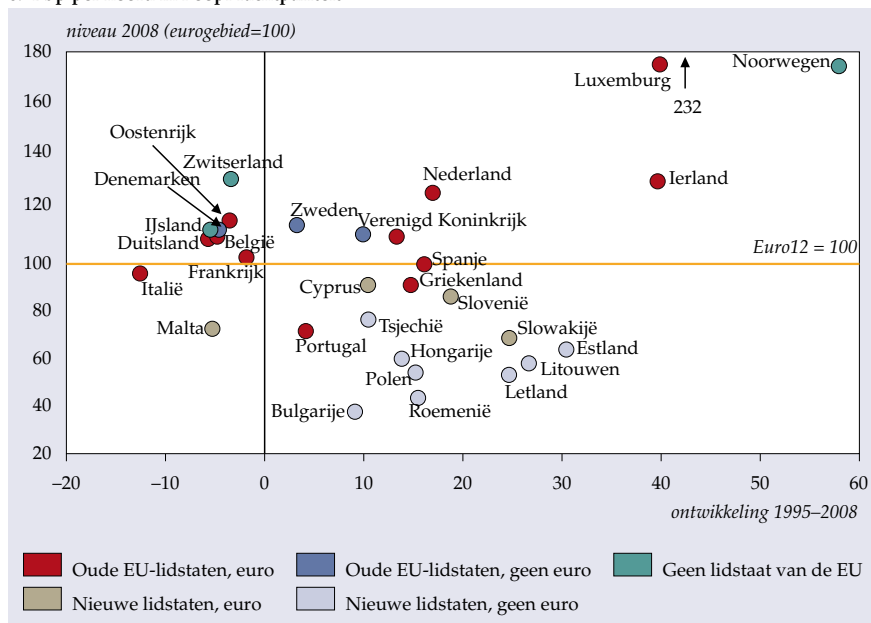
Welvaartsverschillen afgenomen

De welvaartsverschillen binnen Europa³⁾, gemeten als bbp per hoofd, zijn sinds 1995 afgenomen. In grafiek 6 wordt dit geïllustreerd. Op de y-as is voor het jaar 2008 het bbp per hoofd als percentage van de eurozone gegeven. Het verschil in dit percentage tussen 2008 en 1995 staat op de x-as. Landen met een hoger bbp per hoofd dan de eurozone liggen boven de 100, die met een lager bbp per hoofd eronder. Landen waarvan het bbp per hoofd ten opzichte van de eurozone is toegenomen, liggen rechts van de y-as en vice versa. Van convergentie is sprake in de kwadranten linksboven en rechtsonder.

³⁾ Welvaart is hier in enge zin opgevat, zie *Duurzaamheid meer dan alleen milieu*.

Met de uitbreiding van vijftien naar inmiddels 27 lidstaten is er een duidelijke tweedeling ontstaan binnen de Europese Unie: de rijkere oude lidstaten versus de nieuwe lidstaten –veelal transitie-economiën. Al zijn de verschillen groot, er is al wel veel progressie geboekt: de welvarendste voormalige Oostbloklanden bevinden zich in 2008 al op het niveau van veel zuidelijke lidstaten. Van de voormalige Oostbloklanden hebben de Baltische staten de grootste welvaartssprong gemaakt, al hebben zij inmiddels veel last van de kredietcrisis. In figuur 6 zijn de convergentiekwadranten rechtsonder of linksboven het drukst bezet; in het merendeel van de Europese landen ligt het bbp per hoofd in 2008 dus dicht bij het gemiddelde van het eurogebied dan in 1995. Van de eurolanden is Ierland de grootste uitzondering: hier is het bbp per hoofd van onder het euro-gemiddelde doorgroeid tot het hoogste na Luxemburg. Binnen de Europese Unie hebben vooral Spanje en Griekenland en de latere toetreders Slovenië en Slowakije tussen 1995 en 2008 een grote inhaalslag gemaakt. Portugal is echter net als Cyprus niet veel dicht bij het gemiddelde gekomen en was in 2008 minder welvarend dan bijvoorbeeld Tsjechië en Slovenië. Op Nederland en Luxemburg na is het relatieve bbp per hoofd afgenomen in de eurolanden die in 1995 boven het eurogemiddelde lagen, in Italië zelfs tot onder het eurogemiddelde.

6. Bbp per hoofd in koopkrachtpariteit

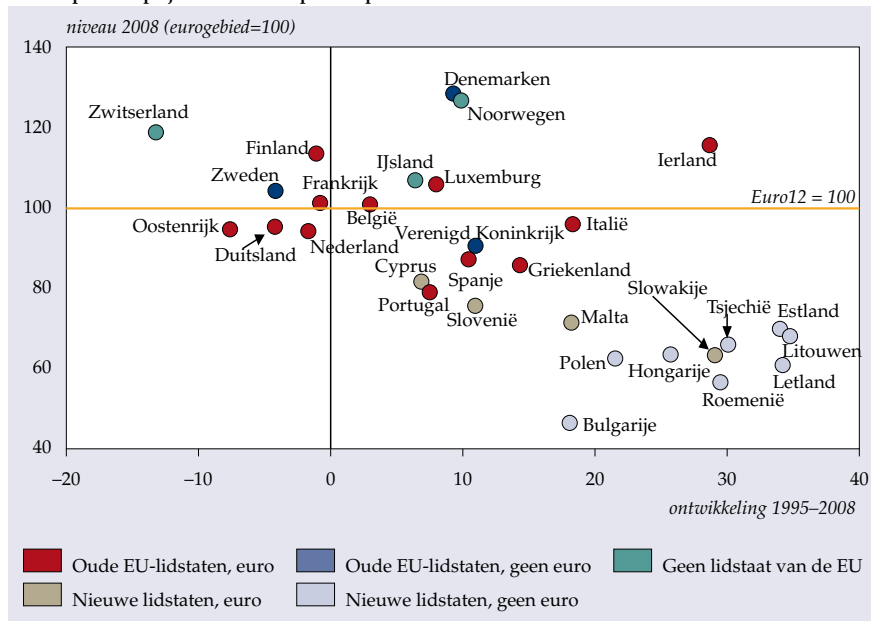

Bron: Eurostat.

Prijverschillen afgenomen

De inflatie in de eurozone kwam tussen 2000 en 2008 met een gemiddelde van 2,2 net iets hoger uit dan de doelstelling van 2 procent. De prijsontwikkelingen per lidstaat zijn zeer verschillend. De inhaalslag die veel voormalig communistische landen aan het maken zijn, gaat, zoals gebruikelijk, gepaard met grote prijsstijgingen. In 2008 lag het relatieve prijsniveau van de tien landen die in 2004 zijn toegetreden 20–50 procent lager dan in het eurogebied. Ook de landen die recent de euro hebben ingevoerd, zagen hun aanvankelijk lage prijsniveau toenemen. Van deze landen is het prijsniveau in Slowakije met een toename van 60 procent veruit het meest gestegen. Ook in Spanje, Griekenland en Portugal nam het prijsniveau sterker toe dan in de eurozone als geheel, en ligt nu ongeveer 15 procent onder het eurogemiddelde. In Ierland was de stijging zo groot, dat de Ieren samen met de Finnen in de eurozone in 2008 het meest voor hun producten betalen. Het prijsniveau is hoogst in Noorwegen, Denemarken en Zwitserland, drie landen die geen euro voeren. In Denemarken en Noorwegen nam het prijsverschil met de eurozone verder toe; het prijsniveau in Zwitserland is daarentegen veel dichterbij de eurozone gekomen. In de meeste West-Europese landen kwam het (hoge) prijsniveau dichterbij het gemiddelde te liggen.

7. Comparatief prijsniveau in koopkrachtpariteit

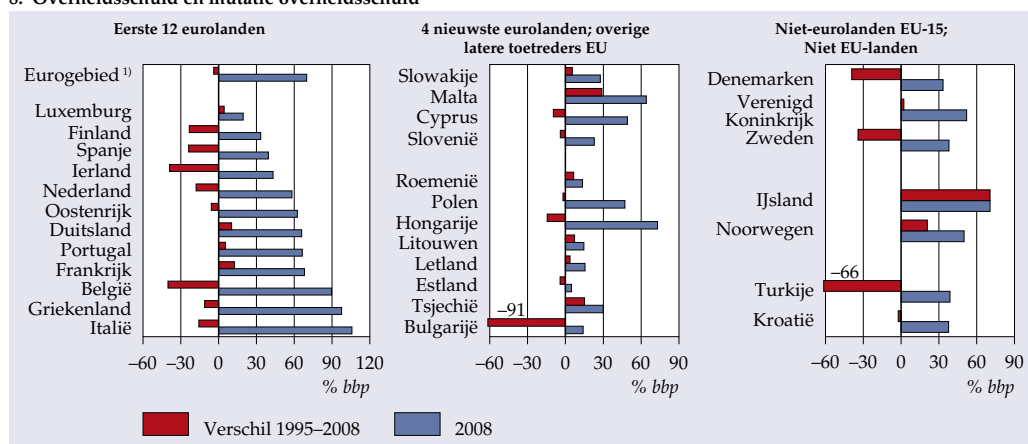
Bron: Eurostat.

Overheidsfinanciën verbeteren: lagere schuld en tekorten

Onder invloed van de toetredingscriteria voor de Europese en monetaire unie en het Stabiliteits- en groeipact zijn de overheidstekorten in de eurolanden afgenomen. Ook de overheidsschuld als percentage van het bbp is lager dan in 1995. De hoogte van de overheidsschuld en die van de tekorten verschillen sterk tussen de landen.

Anno 2008 zijn de schulden nog altijd torenhoog in Italië, Griekenland en België. De schuld ligt in deze landen ver boven de 60-procentsnorm. Dat deze landen de euro toch mochten invoeren, komt omdat de schuld in deze landen zich fors neerwaarts beweegt. Naast deze landen zijn er nog vijf die een schuld hebben van meer dan 60 procent van het bbp, waaronder Duitsland en Frankrijk. Gemiddeld bedroeg de overheidsschuld van de twaalf eurolanden 72,6 procent in 1995 en was dit in 2008 gedaald tot bijna 70 procent. De schuld van de eurozone als geheel ligt dus nog boven de 60-procentsnorm, terwijl die van de EU-27 rond de norm ligt. Dit komt door de veel lagere schuld van de meeste voormalige Oostbloklanden. Maar ook de oudere lidstaten die de euro niet wilden invoeren (Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Zweden) hebben van oudsher een veel lagere schuld. Van de West-Europese landen kent alleen Luxemburg van oudsher een vergelijkbaar lage schuld. Van alle Europese landen is de schuld als percentage van het bbp in de jaren 1995–2008 het sterkst teruggedrongen in Bulgarije. In de andere voormalige Oostbloklanden liep de schuld maar licht terug, of zelfs enigszins op. Verder liep de schuld sterk terug in Ierland, dat hierbij geholpen werd door de zeer sterke economische groei. Opvallend is dat de schuld ook in niet-eurolanden als Denemarken en Zweden fors is teruggedrongen. Ook in Nederland, Spanje en vooral België is de schuld behoorlijk teruggelopen. In Duitsland liep de schuld verder op; het land kampt nog altijd met de erfenis van de hereniging.

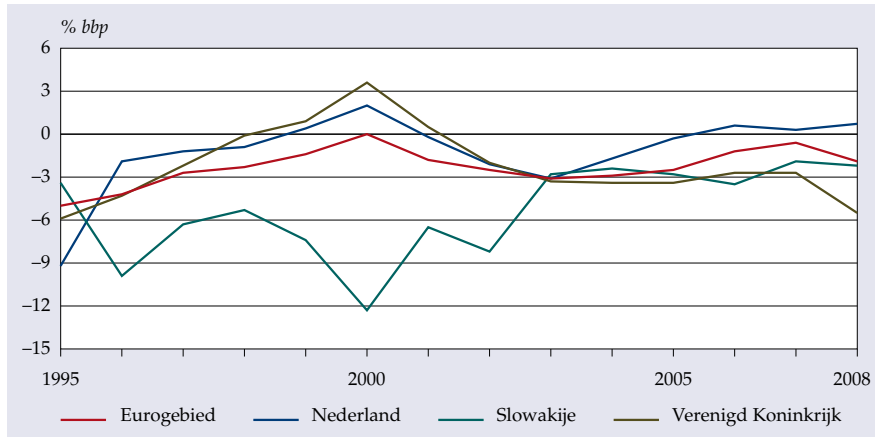
8. Overheidsschuld en mutatie overheidsschuld

Bron: Eurostat.

¹⁾ De eerste twaalf eurolanden.

9. Overheidssaldo (emu-saldo)

Bron: Eurostat.

Vanaf 1999, toen de 3-procentnorm in werking trad, is het overheidstekort van de eurozone als geheel bijna steeds binnen deze norm gebleven. Ook in de economisch wat mindere jaren 2002–2003 bleef het tekort binnen de perken en tijdens de kredietcrisis vooralsnog ook. In het Verenigd Koninkrijk, dat geen euronorm heeft, was het tekort in 2008 al opgelopen tot bijna 6 procent. De disciplinerende werking blijkt ook uit het tekort van de nieuwe toetreders. Slowakije is in 2009 toegetreden tot de EMU. Tot en met 2002 noteerde Slowakije jaarlijks grote tekorten, daarna in aanloop naar de invoering van de euro, schommelde dat zo rond de norm. In tijden van hoogconjunctuur is de begrotingsdiscipline minder strak: veel landen halen dan nog geen overschot, hetgeen wel de bedoeling is.

Conclusie

De afgelopen decennia zijn de Europese landen in economisch opzicht duidelijk naar elkaar toegegroeid. In hoeverre de Europese Unie en de euro daaraan hebben bijgedragen, is moeilijk vast te stellen. Ook voordat de tien voormalige Oostbloklanden lid werden, hadden zij al grote vooruitgang geboekt. De overgang van een staats- naar een markteconomie en het opengaan van de grens met een rijk Westers blok staat hiervoor al welhaast garant. Maar volledige toegang tot een grote en rijke vrijhandelszone zal nog een sterke extra impuls betekenen voor de economie. Ook de zuidelijke landen die al langer lid zijn, hebben de afgelopen decennia een grote sprong gemaakt, met name Spanje en Griekenland en in minder mate Portugal. Alleen het lid van het eerste uur, Italië ging er in de voorbije tien jaar relatief gezien op achteruit. In Ierland heeft zich daarentegen een waar *wirtschaftswunder* voltrokken, hetgeen zeker voor een deel op conto van het lidmaatschap kan worden geschreven.

Ook landen die zich buiten de Europese Unie of buiten de eurozone bevinden, voelen de invloed van deze territoria. Zo kwamen de prijzen in het inmiddels door de Unie ingesloten Zwitserland een stuk dichterbij die van de eurozone te liggen, al is het land nog altijd behoorlijk duur. Denemarken is daarentegen relatief juist een stuk duurder geworden.

De euro-convergentiecriteria en het Groei- en Stabiliteitspact stimuleren de begrotingsdiscipline. Bij vrijwel alle landen met een substantiële schuld is deze de laatste jaren fors gedaald. Opvallend is dat dit ook geldt voor de 'oudere' lidstaten die buiten de eurozone zijn gebleven. Wellicht passen zij de criteria ook toe ten behoeve van hun eigen munt, of willen zij de mogelijkheid open houden de euro binnen een korte termijn in te kunnen voeren. Met name in Zweden en Denemarken zijn er naast tegenstanders ook veel voorstanders van de gezamenlijke munt. De landen behoren hoe dan ook tot de economische en intellectuele invloedssfeer van de eurozone, waaraan op termijn minstens 24 landen zullen meedoen. Interessant is hoe in het licht van de huidige kredietcrisis de economieën en munteenheden van het Verenigd Koninkrijk, Zweden en Denemarken zich zullen houden.

Ook voor de Europese Unie en de eurozone in het bijzonder vormt de kredietcrisis een grote test. De eerste reactie op de crisis is vooral een nationale geweest, al liet ook de Europese Commissie zich niet onbetuigd. De euro zelf verliest intussen aan waarde ten opzichte van de dollar. Dit is vooral een uiting van de eerste tekenen dat het economische herstel in de Verenigde Staten voorloopt op Europa. De 3-procentnorm speelt ondertussen bij de eurolanden op zijn minst een rol bij de afwegingen, nu er grote financiële injecties aan het bankwezen zijn (en misschien nog worden) toegediend. Veel landen worstelen om niet al te ver boven de 3 procent uit te komen, al zijn de normen enigszins versoepeld. Het Verenigd Koninkrijk dat zich niet om zo'n norm hoeft te bekommeren liet het tekort in 2008 al oplopen tot bijna 6 procent. De tijd moet uitwijzen of de 3-procentnorm een zegen is voor de eurolanden, of juist een al te knellend keurslijf.

Glasgroenten: van grond tot mond

De gemiddelde Nederlander eet bijna 35 kg verse groenten per jaar. Tomaten en komkommers zijn de meest gegeten groenten. Deze groenten worden voornamelijk in kassen verbouwd. Voordat er groente uit de kas op iemands bord ligt, heeft er een keten aan activiteiten plaatsgevonden. Zaadveredelaars die zaden leveren, en vermeerderders die kleine plantjes kweken, zorgen voor het uitgangsmateriaal van de tuinder. Bij tomaten, paprika's en komkommers gaat het om kleine plantjes die door de tuinder in kassen verder worden opgekweekt. Het opkweken is een intensief proces, waarbij veel energie wordt gebruikt en veel innovaties toegepast worden. Na het oogsten worden de glasgroenten via de groothandel uitgevoerd of komen ze via de detailhandel en de horeca uiteindelijk bij de consument terecht. Dit traject wordt aangeduid met 'van grond tot mond'. In dit artikel wordt de Nederlandse glastuinbouw belicht waarbij de gehele keten van tomaten, paprika's en komkommers van producent tot consument wordt doorlopen.

De Nederlandse glastuinbouw

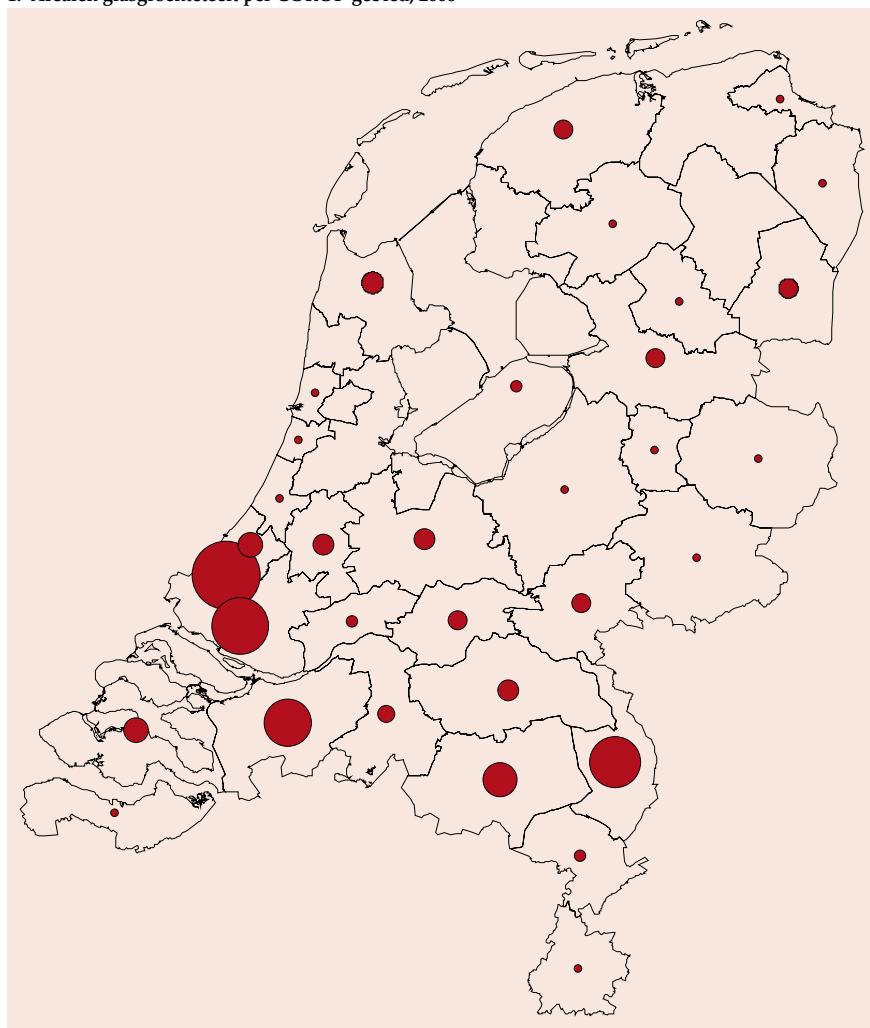
De Nederlandse glastuinbouw heeft wereldwijd een vooraanstaande positie: zowel bij de bouw van kassen, als bij het leveren van kennis, het invoeren van technische innovatie en het leveren van uitgangsmateriaal. De Nederlandse glastuinbouw heeft ook een prominente plaats als producent en exporteur van groenten uit de kas. Binnen de Europese Unie zijn Nederland, Spanje en Italië de grootste producenten van glasgroenten met elk een aandeel van bijna 20 procent. Nederland heeft een aanzienlijk kleiner areaal kassen dan Spanje en Italië, maar behoort met de opbrengst per hectare tot de wereldtop. De Nederlandse opbrengst per hectare is bijna een factor tien hoger dan de Spaanse. In het begin van de jaren negentig was Nederland de grootste exporteur van tomaten, paprika's en komkommers. In Europa staat Nederland nu op de tweede plaats. Spanje heeft de grootste uitvoer van al deze drie groenten.

Opkomst van de glastuinbouw

Het van oudsher bekendste en grootste glastuinbouwgebied in Nederland is het Westland, waar grootschalig gebruik van kassen in het midden van de negentiende eeuw begon. Het Westland heeft een gunstige ligging. Het ligt dicht bij de kust waardoor het profiteert van het relatief overvloedige zonlicht en de matigende invloed van het zeewater op het klimaat. Het Westland heeft een goede afzetmarkt door de dichte bevolking. Verder ligt het dicht bij de havens van Rotterdam en profiteert het van de goede transportvoorzieningen. Aanvankelijk speelden ook de geestgronden in het Westland een belangrijke rol. Het zand van de strandwallen achter de duinen

werd afgegraven om de natte veen- en kleigronden mee op te hogen, waardoor er een goede ondergrond voor (glas)tuinbouw ontstond. Tegenwoordig wordt er meestal niet op de grond geteeld, maar in een substraat van kunstmatige (bijvoorbeeld steenwol) of natuurlijke oorsprong (bijvoorbeeld kokosmatten). In de biologische glastuinbouw, dat overigens een marginaal aandeel heeft, is telen op grond een vereiste. Ook rond Aalsmeer kwam de glastuinbouw op, maar deze regio richtte zich vooral op de teelt van bloemen en planten.

1. Arealen glasgroenteteelt per COROP-gebied, 2008

Aan het einde van de negentiende eeuw begon het verwarmen van kassen om de groei van de gewassen te bevorderen. Rond 1950 was ongeveer 20 procent van de

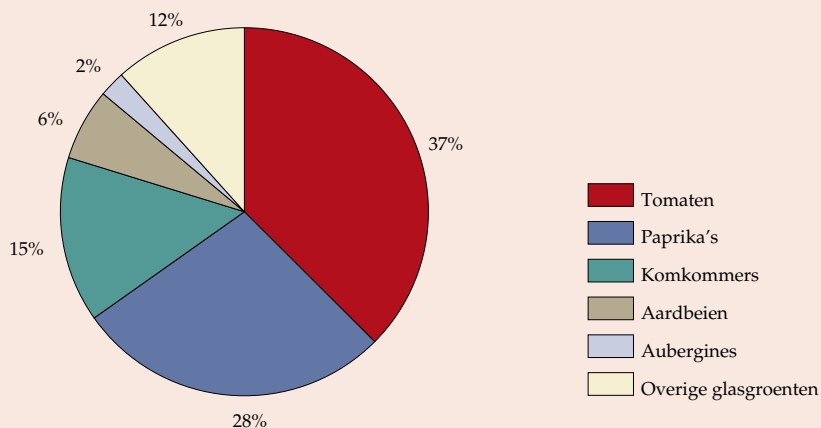
kassen verwarmd. Tegenwoordig is dit meer dan 90 procent. Sinds het midden van de vorige eeuw is de glastuinbouw verder verspreid geraakt over Nederland, onder andere door de ruimtedruk van oprukkende steden in het Westland. Grote concentraties van glasgroenteteelt zijn nog steeds te vinden in het Westland, maar zijn ook aanwezig in het Oostland (de gemeente Lansingerland en omgeving), in Noord-Limburg (de omgeving van Venlo), West-Noord-Brabant, Zuidoost-Noord-Brabant en in Zuidoost-Drenthe.

Kader a

Welke groenten worden in Nederlandse kassen geteeld?

In 2008 was het totale areaal aan glastuinbouw iets meer dan 10 duizend hectare, waarvan de helft werd gebruikt voor de teelt van bloemen en sierplanten en de helft voor de teelt van groenten. Veruit het meest worden tomaten geteeld, gevolgd door paprika's en daarna komkommers.

Arealen glasgroenten in Nederland, 2008

Bron: CBS, Landbouw; gewassen, dieren, grondgebruik naar regio.

De arealen tomaten en paprika's kunnen nog verder onderverdeeld worden. Bij de tomaten bestaat het areaal voor 70 procent uit tomaten, voor 25 procent uit losse tomaten en voor 5 procent uit cherrytomaten. Van de geteelde paprika's is 45 procent rood, 25 procent geel en 15 procent groen. De puntpaprika's, die nu in opkomst zijn, vallen onder de overige paprika's.

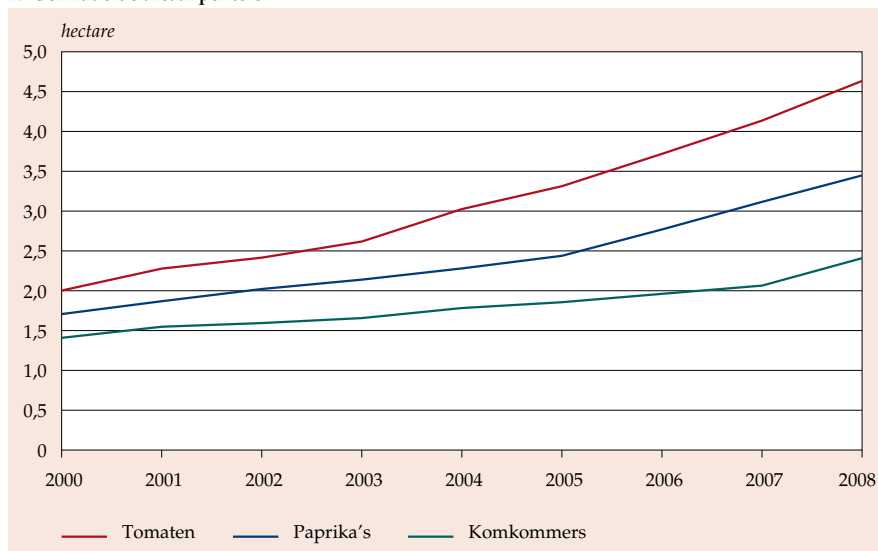
In 2008 waren er 1 600 glasgroentetelers, waarvan 350 tomatentelers, 350 paprikatelers en 250 komkommertelers. Van de telers van tomaten, paprika's en kom-

komkommers is 90 procent in een van deze groenten gespecialiseerd. Specialisatie wil zeggen dat meer dan 50 procent van de totale opbrengst van het bedrijf met de teelt van één van deze groenten wordt gegenereerd. Onder die telers blijken de komkommertelers het sterkst gespecialiseerd.

Schaalvergroting

Het areaal glastuinbouw is de laatste jaren vrij stabiel, maar het aantal glastuinbouwbedrijven is steeds kleiner geworden. Het totale areaal aan glasgroenten is in de periode 2000–2008 met 10 procent toegenomen. De arealen paprika's en komkommers bleven in die periode stabiel, terwijl het areaal tomaten met 40 procent toenam. Sinds 2000 zijn door schaalvergroting de teeltoppervlakten van glastuinbouwbedrijven gemiddeld de helft groter geworden. De gemiddelde oppervlakte van glasgroentebedrijven steeg zelfs met 90 procent. Er wordt van glasgroentebedrijven gesproken als de bedrijven het grootste deel van de totale opbrengst halen uit het telen van glasgroenten. Voor de glasgroentebedrijven was bij de komkommertelers de toename 70 procent sinds 2000, bij de paprikatelers bijna 100 procent en bij de tomatentelers ruim 130 procent. In 2000 was de gemiddelde oppervlakte tomaten per bedrijf nog 2,0 hectare en in 2008 was dit gestegen tot 4,6 hectare.

2. Gemiddelde areaal per teler

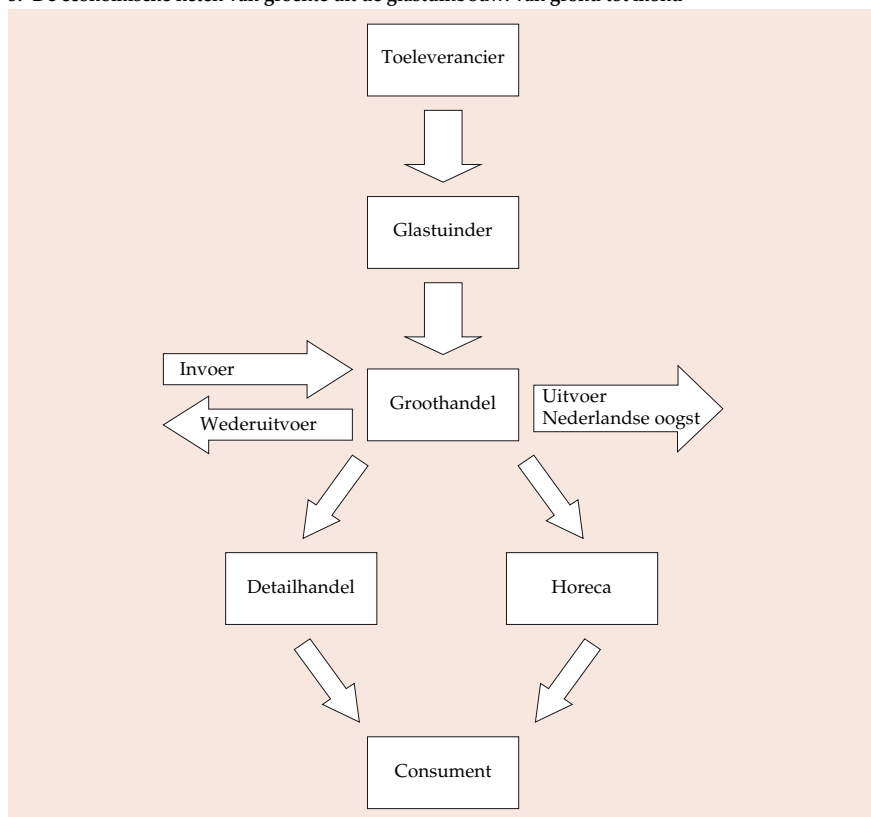

Bron: CBS, Landbouw; gewassen, dieren, grondgebruik naar bedrijfstype nationaal.

De glastuinder

Voordat een glastuinder begint met de productie van glasgroenten heeft hij uitgangsmateriaal nodig. Deze worden door verschillen partijen geleverd, de toeleveranciers. Zaadveredelaars leveren bijvoorbeeld de zaden en de vermeerderaars kweken kleine plantjes. Bij tomaten, paprika's en komkommers gaat het om kleine plantjes die door de tuinder in kassen verder worden opgekweekt. Het opkweken is een intensief proces dat veel arbeid en energie kost.

3. De economische keten van groente uit de glastuinbouw: van grond tot mond

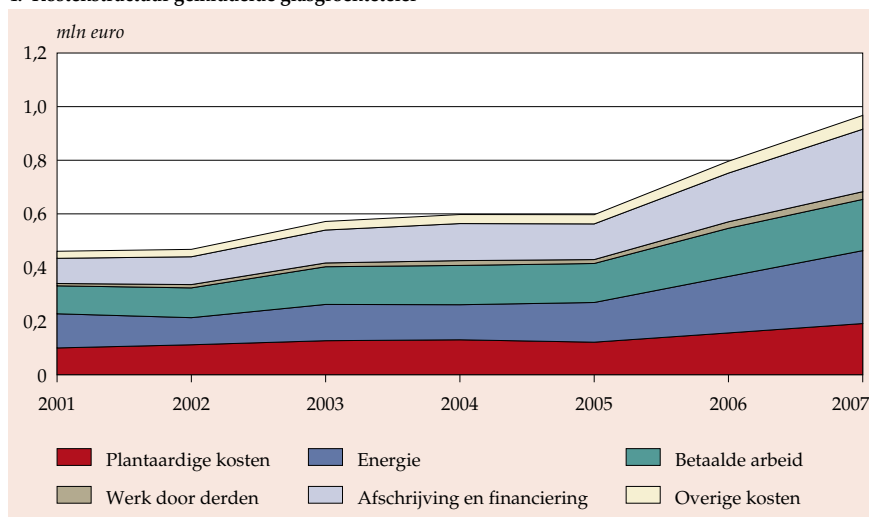

In de glastuinbouw zijn de marges klein. Arbeid en energie vormen de belangrijkste kosten. De grootste kostenpost is energie. De glastuinbouw is een competitieve sector, waarin innovaties belangrijk zijn om het hoofd boven water te houden. Grotere bedrijven zijn hierbij duidelijk in het voordeel, omdat zij zich grotere investeringen kunnen veroorloven en omdat zij kunnen profiteren van schaalvoordelen bij de inkoop van bijvoorbeeld energie, en bij de verkoop van de producten. De belangrijkste factor die bij schaalvergroting een rol speelt, is echter de besparing op de arbeidskosten.

Arbeidskosten

De kosten voor arbeid (inclusief het werk door ingehuurd krachten) bedroegen in 2000 bijna 25 procent van de totale kosten en zijn in 2008 gezakt tot bijna 23 procent. Hierbij is de vergoeding voor arbeid van de ondernemer en zijn familieleden buiten beschouwing gelaten. Als de kosten van die arbeid tegen het cao-uurloon worden meegerekend, dan komen de kosten voor arbeid in 2000 uit op 35 procent en in 2008 op 29 procent van de totale kosten.

4. Kostenstructuur gemiddelde glasgroenteteler

Bron: LEI, Bedrijven-Informatienet.

In Nederland werkten in 2008 ruim 15 duizend personen op regelmatige basis op de glasgroentebedrijven, waaronder de ondernemers zelf. Hieronder behoren 3 duizend familieleden van de ondernemer. Daarnaast werkten er 12 duizend personen op niet-regelmatige basis, zoals loonwerkers en seizoenarbeiders. De in totaal 27 duizend werkzame personen komen overeen met ruim 11 duizend arbeidsjaren op regelmatige basis en bijna 5 duizend arbeidsjaren op niet-regelmatige basis.

Energie en CO₂

De grootste kostenpost voor glasgroentebedrijven is echter niet arbeid maar energie. Voor de goede productie van tomaten, paprika's en komkommers is de toevoer van voldoende licht, warmte en kooldioxide (CO₂) essentieel. Voor het verwarmen van de kassen wordt vooral veel aardgas gebruikt. De glasgroentebedrijven nemen ongeveer 3,5 procent van het totale aardgasgebruik in Nederland voor hun rekening. Ter vergelijking: de elektriciteitscentrales gebruiken samen 62 procent van het aardgas en de glastuinbouw als geheel ruim 7 procent.

5. Energieverbruik van alle glasgroentebedrijven

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006
	<i>PJ</i>						
Totaal energieverbruik	61,0	66,0	58,6	54,9	51,1	57,8	54,0
w.v.							
elektriciteit	1,0	0,9	0,9	1,0	1,0	0,9	-0,1
motorbrandstoffen	0,5	0,3	0,4	0,3	0,3	0,1	0,0
totaal energie voor verwarming	59,9	64,7	57,3	53,6	49,8	56,9	54,1
w.v.							
aardgas	59,0	57,8	47,2	43,5	41,2	49,9	47,3
restwarmte	0,9	6,7	10,0	10,0	8,7	6,9	6,8
overige energie voor verwarming	0,1	0,2	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0

Bron: CBS, Energieverbruik in de land- en tuinbouw.

Onze aardgasvoorraad gaf een enorme impuls aan de Nederlandse glastuinbouw. Glastuinders gebruikten in de jaren zestig olie om hun kassen te verwarmen, maar vanaf 1970 stimuleerden de Gasunie en de overheid de tuinders om over te stappen op aardgas. Het aardgas werd eerst goedkoop aangeboden, maar vanwege de beide oliecrises in 1973 en 1980 stegen de aardgasprijzen pijlsnel. De overheid trof regelingen voor glastuinders om de aardgasprijzen geleidelijk te laten stijgen. Het afbouwen van de steun is eind jaren tachtig ingezet en met de liberalisering van de energiemarkt is een einde gekomen aan de uitzonderingspositie van de glastuinders.

Het kooldioxide dat bij de verbranding van aardgas vrijkomt, kan in gezuiverde vorm aan de gewassen toegediend worden. In de zomer komt het geregeld voor dat het aardgas alleen gebruikt wordt voor de productie van kooldioxide en dat de vrijkomende warmte afgevoerd wordt. Sinds 2005 betrekken ongeveer 500 tuinders in het West- en het Oostland in de zomer gezuiverde kooldioxide van de petrochemische industrie uit het Botlek-gebied via bestaande pijpleidingen die niet meer in gebruik waren. Dit levert voor beide betrokken partijen voordeel op. De producent ontvangt extra inkomsten en vermindert de uitstoot van broeikasgassen, terwijl de tuinder bespaart op zijn aardgasrekening.

Tuinders in de Plukmadese polder (tussen Geertruidenberg en Drimmelen) gebruiken alleen (rest)warmte van de Amercentrale in Geertruidenberg. Het gaat om 60 tuinders met een totaal areaal van 130 hectare. In het Oostland loopt een warmte/CO₂-project, waarbij tuinders zowel warmte als kooldioxide betrekken van een elektriciteitscentrale.

Door de liberalisering van de energiemarkt zijn vanaf 1990 de energietarieven gedaald. Als gevolg daarvan is ook de prijs van (rest)warmte gedaald, waardoor het voor energieproducenten minder aantrekkelijk werd om (rest)warmte aan

klanten te leveren. De inkoop van (rest)warmte door de glastuinbouw had zijn piek in de jaren 1998–2000, maar is sindsdien bijna gehalveerd. Voor duizend hectare aan glastuinbouwareaal, ongeveer tien procent van het totaal, werd in 2007 nog (rest)warmte ingekocht.

Kader b

Gesloten en semi-gesloten kassen

De temperatuur in de kassen moet vrijwel constant zijn voor een optimale groei van de gewassen. In de standaardkassen betekent dit in de zomer veel afluchten door ramen open te zetten. Daardoor vloeit weliswaar het teveel aan warmte af, maar ook kooldioxide en vocht, wat zeker niet de bedoeling is. Bovendien kunnen hierbij ook (biologische) bestrijders ontsnappen, bijvoorbeeld de lieveheersbeestjes die luizen opeten.

Een oplossing is het gebruik van een gesloten kas, waar niet geventileerd wordt, maar gebruik gemaakt wordt van warmte-koude-opslag (WKO) om de temperatuur te regelen. Bij WKO worden aquifers (waterhoudende lagen diep in de bodem) gebruikt om warmte in op te slaan of om warmte aan te onttrekken. De kosten voor het kostbare verwarmen en koelen worden zo aanzienlijk gedrukt. Omdat alle groeifactoren goed te sturen zijn, kan een gesloten kas leiden tot een productieverbodiging van 20 procent. De gesloten kas verlaagt ook de infectiedruk van buiten, zodat de behoefte aan bestrijdingsmiddelen met 80 procent afneemt.

De gesloten kas vereist een flinke koelcapaciteit op zeer warme dagen. Daarom is de semi-gesloten kas momenteel meer in opkomst, want die heeft een kleinere koelcapaciteit nodig. Het afluchten kan beperkt worden door gebruik te maken van een nevelinstallatie, die een zeer fijne waternevel in de kas brengt. Door de verdamping van de waterdruppeltjes wordt de lucht afgekoeld en krijgt de kaslucht een hogere luchtvochtigheid, waardoor er veel minder afgelucht hoeft te worden. De nevel is zo fijn dat de waterdruppeltjes verdampen voordat ze op het gewas terecht kunnen komen, zodat het gewas niet nat wordt. De semi-gesloten kassen hebben nog geen extra productie opgeleverd, omdat het productieproces nog niet volledig op de nieuwe situatie is aangepast.

Veel tuinders gebruiken tegenwoordig een warmtekrachtkoppelinginstallatie (WKK) om de kassen te verwarmen en elektriciteit op te wekken. Aardgas wordt dan gebruikt om zowel elektriciteit, warmte als kooldioxide te produceren. Het overschot aan geproduceerde elektriciteit kan geleverd worden aan het openbare net. Vanaf 2005 is de productie van elektriciteit en warmte met WKK-installaties

flink aan het stijgen. In vergelijking met 2005 was de productie in 2007 al verdubbeld. In 2006 vond er voor het eerst een nettolevering plaats en wel met 26 miljoen kWh, wat voldoende is om 8 duizend huishoudens een jaar lang van elektriciteit te voorzien.

Volgens het Convenant Glastuinbouw en Milieu wordt er naar gestreefd om 4 procent van het totale energiegebruik in 2010 te betrekken uit duurzame bronnen. In 2007 was in de glastuinbouw het aandeel duurzame energie 0,8 procent van het totale energieverbruik. In dat jaar werd de duurzame energie opgewekt met biomassa en zonnewarmte (gesloten kas met warmtepomp en opslag in aquifer) of werd duurzame elektriciteit (via het openbare net) of warmte (uit biomassa) ingekocht. Niet toegepaste vormen van duurzame energie zijn waterkracht, windenergie en zonnecellen, maar deze zouden wel gebruikt kunnen zijn bij de opwekking van de ingekochte duurzame elektriciteit. Omdat de winstmarges voor de telers in de glasgroenteteelt klein zijn, zal duurzaam telen vanwege de benodigde investeringen samen moeten gaan met kostenbesparing.

Watergebruik

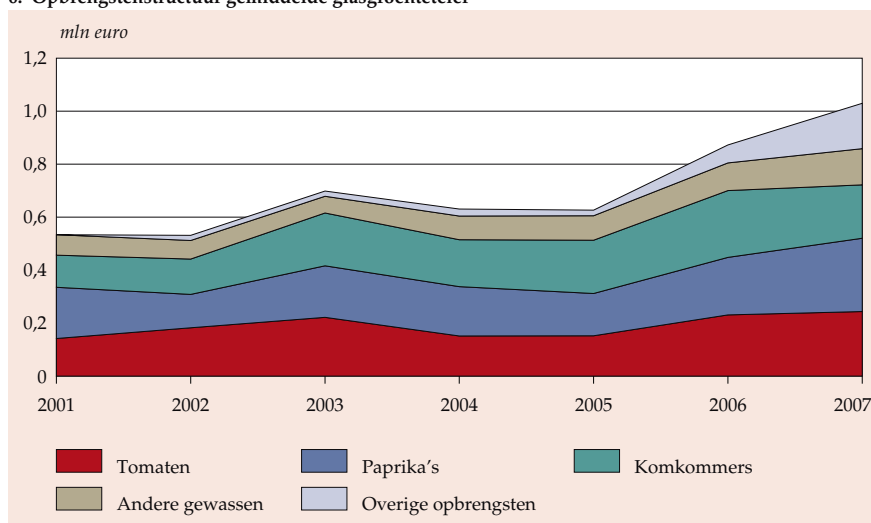
Voor een optimale productie van de groenten heeft een tuinder kwalitatief goed gietwater nodig. Regenwater is de belangrijkste bron voor gietwater, omdat het zoutgehalte laag is. Bijna 90 procent van de glastuinbouwbedrijven beschikte in 2005 over een waterberging, die voornamelijk gebruikt wordt voor het opvangen van regenwater. Van de glasgroentebedrijven heeft ongeveer 35 procent een boorput waaruit grondwater opgepompt kan worden. De kwaliteit van het opgepompte grondwater is niet altijd even goed, waardoor behandelingen als ontharden, ontziltten en ontijzeren vaak nodig zijn. De helft van de glasgroentebedrijven passen recirculatie van het drainagewater toe. Bij paprika- en komkommerbedrijven wordt het drainagewater gezuiverd, vanwege de gevoeligheid voor ziekten. Leidingwater wordt alleen gebruikt als aanvulling op de gietwatervoorziening. Het gemiddelde glasgroentebedrijf verbruikte in 2007 ongeveer 1250 m³ aan leidingwater, wat gelijk is aan 11 maal het gemiddelde leidingwatergebruik per huishouden.

Opbrengsten

Het merendeel van de opbrengsten wordt verkregen met de verkoop van de geteelde gewassen. In 2008 zijn de opbrengstprijzen van tomaten, paprika's en komkommers in vergelijking met 2007 gezakt. De prijsdalingen waren in de orde van 10 procent. De relatief bescheiden post 'overige opbrengsten' in figuur 6 bevat onder andere loonwerk voor derden en de levering van elektriciteit met WKK-installaties. De opbrengsten van de levering van elektriciteit stijgen de laatste jaren.

Volgens ramingen van het Landbouw Economisch Instituut (LEI) zal het inkomen uit de normale bedrijfsvoering in 2008, na jarenlang positief te zijn geweest, negatief uitkomen. Als de volgens het cao-uurloon berekende kosten van onbetaalde arbeid worden meegerekend, dan blijkt dat al sinds 2000 de opbrengsten lager zijn dan de betaalde kosten. De onbetaalde arbeid komt voor het grootste deel voor rekening van de ondernemer. De meewerkende gezinsleden hebben een klein aandeel. De ondernemer heeft dus al jaren een uurloon beneden de cao.

6. Opbrengstenstructuur gemiddelde glasgroenteteler

Bron: LEI, Bedrijven-Informatienet.

Groothandel, invoer en uitvoer

Als het eindproduct, de tomaten, paprika's en komkommers, uiteindelijk geoogst zijn door de glastuinder, zijn ze klaar voor distributie. De groenten worden uitgevoerd of gedistribueerd naar de detailhandel en de horeca door de groothandelsbedrijven in groente en fruit. Het ging in 2007 om 900 bedrijven waarin ongeveer 12 duizend mensen werkzaam zijn. Van deze bedrijven richt de helft zich op de binnenlandse markt, een derde treedt op als exporteur en een zesde als importeur.

Invoer en uitvoer

De Nederlandse glastuinbouw is wereldwijd bekend om zijn technologische innovaties, zijn kassenbouw en het uitgangsmateriaal. Het aandeel in de wereldproductie is echter beperkt: 0,5 procent voor tomaten en 1,3 procent voor paprika's en komkommers. Wat de netto-uitvoer (totale uitvoer minus totale invoer) betreft, staat Nederland er beter voor: bij zowel tomaten, paprika's als komkommers staat Nederland op de derde plaats. Spanje staat op de eerste plaats en Mexico op de

tweede. Drie kwart van de in Nederland geogste glasgroenten wordt uitgevoerd. Nederland en Spanje zijn de belangrijkste leveranciers aan Duitsland en het Verenigd Koninkrijk.

Het voor Nederland belangrijkste land voor de invoer van glasgroenten is Spanje. De invoer is voor de eigen markt van belang als in Nederland de productie nog niet op gang gekomen is. Aan het begin van het jaar liggen bijvoorbeeld de paprika's uit Spanje, Israël of Marokko in de winkel en in maart en april komen de Nederlandse paprika's erbij. Het merendeel van de door Nederland ingevoerde groenten wordt echter direct weer uitgevoerd.

In 2007 werden er in Nederland 685 miljoen kg tomaten geogst, 320 miljoen kg paprika's en 430 miljoen kg komkommers. Van deze oogst wordt het merendeel uitgevoerd: 95 procent van de tomaten, 90 procent van de paprika's en 80 procent van de komkommers. Ook van de ingevoerde glasgroenten gaat het merendeel de grens weer over. Het gaat dan om 90 procent van de tomaten, 30 procent van de paprika's en 85 procent van de komkommers.

Van de in Nederlandse geogste tomaten, paprika's en komkommers die bestemd zijn voor de binnenlandse markt, wordt nagenoeg alles vers gegeten. Alleen een miniem gedeelte van de komkommers wordt industrieel verwerkt. In producten als tomatenpuree, ketchup en pastasaus zijn buitenlandse tomaten verwerkt.

Detailhandel, horeca en consumptie

De groenten komen uiteindelijk bij de consument terecht via de al dan niet gespecialiseerde detailhandel of de horeca. In de betrokken detailhandel waren in 2007 ruim 14 duizend bedrijven actief, die goed zijn voor ruim 310 duizend banen. In 2007 kocht de consument voor ruim 1,1 miljard euro aan verse groenten. Het wordt vooral gekocht in de supermarkt (82 procent), gevolgd door de groentezaken met 8 procent en de ambulante handel (markt- en straathandel) met 5 procent.

De groenten bereiken de consument ook via een omweg, namelijk via de horeca en de catering. Er bestaat een ruime sortering aan bedrijven waar de consument terecht kan. In Nederland kan men bij ruim 32 duizend horecagelegenheden terecht voor een maaltijd. De gehele branche zorgde in 2007 voor 300 duizend banen.

Per Nederlander werd in 2007 bijna 40 kg verse groenten gekocht, waarvan bijna 4 kg tomaten, ruim 1 kg paprika's en ruim 3 kg komkommers. De uitgaven aan deze drie groenten waren voor de gemiddelde Nederlander: 10 euro aan tomaten, 6 euro aan paprika's en 6 euro aan komkommers. Als rekening gehouden wordt met eten buitenshuis, voornamelijk in de horeca, dan stijgen de hoeveelheden met een kwart. De Nederlandse consument zit dan rond het gemiddelde van de Europese

Unie. Binnen de Europese Unie zijn de Grieken de grootste eters van groenten en fruit en de Engelsen de kleinste .

De gemiddelde Nederlander kocht dus 40 kg verse groenten per jaar, wat ongeveer 70 procent van de aanbevolen dagelijkse hoeveelheid is. Maar naast verse groenten worden er bijna evenveel verwerkte groenten gekocht: panklaar vers, conserven (glas en blik), diepvries en tafelzuren. Als dit wordt meegenomen komt de gemiddelde Nederlander toch boven de aanbevolen 2 ons groenten per dag. Van de aangekochte groente wordt overigens een deel weggegooid.

Volgens de Rijksuniversiteit Gent doet de voedingswaarde van groenten uit glas, blik of diepvries nauwelijks onder voor de voedingswaarde van zelf bereide verse groenten. Tijdens het bereidingsproces thuis gaan nauwelijks minder voedingsstoffen verloren dan tijdens de industriële conservering van groenten. Industriële verwerkte groenten zijn daarom een goede aanvulling op het menu.

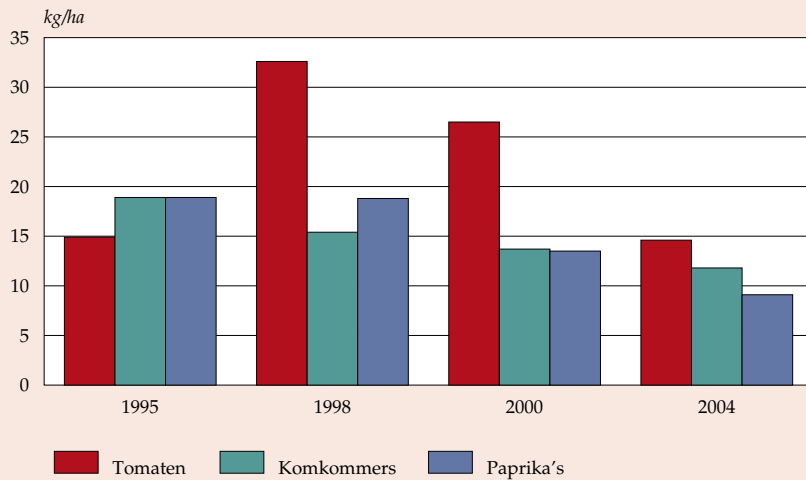
Kader c

Voedselveiligheid: de inzet van bestrijdingsmiddelen

De glastuinbouw is een intensieve teelt, waarbij de nodige bestrijdingsmiddelen ingezet moeten worden tegen onkruid, insecten, schimmels en bacteriën. De afgelopen tientallen jaren zijn de chemische bestrijdingsmiddelen beter afbreekbaar en minder giftig voor de mens geworden en is de hoeveelheid actieve stof afgenomen. De laatste tien jaar is het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen nauwelijks veranderd. Alleen bij de teelt van een aantal gewassen, waaronder tomaten, paprika's en komkommers, is een afname zichtbaar. In de jaren 1998, 2000 en 2004 waren de weersomstandigheden in het teeltseizoen ongunstig en was vooral het gebruik van schimmelbestrijdingsmiddelen relatief hoog.

Glasgroentetelers passen waar mogelijk biologische bestrijding toe, met bijvoorbeeld sluipwespen en lieveheersbeestjes, en gebruiken chemische bestrijdingsmiddelen incidenteel en lokaal. Op meer dan 90 procent van het areaal glasgroenten wordt inmiddels (ook) biologische bestrijding toegepast. Chemische middelen worden nog wel gebruikt voor een totale ontsmetting van een kas na afloop van een teelt.

Gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen

Bron: CBS, Gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen in de landbouw.

Voedselveiligheid staat hoog op de agenda van de overheid. Tuin- en akkerbouwproducten, waar glasgroenten onder vallen, vallen onder de Algemene Levensmiddelen Verordening, waarin de traceerbaarheid en meldplicht bij calamiteiten zijn geregeld.

Een voornaam aspect bij de voedselveiligheid bij glasgroenten betreft de aanwezigheid van residuen van bestrijdingsmiddelen. De Voedsel en Waren Autoriteit voert gerichte controles uit op residuen van bestrijdingsmiddelen op groente en fruit. De overschrijdingspercentages van producten uit zowel Nederland, de overige landen van de Europese Unie als de Europese landen buiten de Unie zijn aan het dalen. Producten uit landen daarbuiten hebben de hoogste overschrijdingen, met name producten uit Zuid-Oost-Azië, omdat daar nog veel bestrijdingsmiddelen gebruikt worden. Van de landen uit de Europese Unie heeft Nederland de producten met de laagste overschrijdingen.

Verliezen in de keten

In de keten van tuinder tot consument treden volgens de Wageningen Universiteit grote verliezen op. Het begint bij de telers zelf, waar groenten verloren gaan wanneer het aanbod niet aansluit op de vraag. Tomaten, paprika's en komkommers zijn beperkt houdbaar en de kans op verliezen is dus aanzienlijk. Bovendien is de consument veeleisend; als de groenten er niet puntgaaf uitzien dan worden ze nauwelijks verkocht. Volgens schattingen gaat bij de tuinder zeker 10 procent verloren.

De omzet van groenten in supermarkten bestaat voor bijna de helft uit verse producten. Door onjuiste inkopen en kortere houdbaarheid van kant-en-klaar-producten gaat ongeveer 5 procent van verse producten verloren. Bij de groentezaak kan door de focus op het groenteassortiment beter ingespeeld worden op het koopgedrag van de consument.

Ook de consument verspilt een aanmerkelijke hoeveelheid voedsel. Naar schatting wordt per persoon per jaar gemiddeld 7 kg groenten en 6 kg fruit bij het afval gedaan. Er wordt door de consument verkeerd ingekocht, te veel ingekocht, te veel bereid of te lang gewacht met consumeren. Uiteindelijk belandt ruim 10 procent van de aangeschafte groenten bij het afval. Wordt met deze verliezen rekening gehouden, dan blijkt de gemiddelde Nederlander niet meer dan 35 kg verse groenten per jaar te eten.

In restaurants gaat 25 tot 35 procent van het ingekochte voedsel verloren, waarbij de klanten de belangrijkste verspillers zijn. Bij het klaarmaken van de groenten treedt een verlies van 10 procent op. De klanten laten 10 tot 15 procent van het voedsel staan. Bij groenten en fruit wordt met 32 procent het grootste verlies geleden. Door het verstrijken van de houdbaarheid gaat nog eens 5 tot 10 procent van het voedsel verloren.

In totaal gaat in Nederland zo'n 30 procent van het voedsel in de keten verloren. Voor de buurlanden geldt een vergelijkbaar percentage. Het streven van de gehele branche is om de verliezen in de keten verder te reduceren door voorraden beter te beheren, prijzen in de supermarkt flexibeler te maken en kant-en-klaarproducten zo laat mogelijk (just-in-time) aan de supermarkt of groentezaak te leveren.

Conclusie

De Nederlandse glasgroentesector heeft wereldwijd een goede naam en ook een prominente plaats als producent en exporteur van glasgroenten, maar de concurrentie uit het buitenland blijft toenemen. De Nederlands glasgroentesector heeft hoge productiekosten en zal die dan ook moeten compenseren met een hoge productiviteit. Die productiviteit zal de komende jaren verder moeten stijgen om de concurrentie voor te blijven. In het begin van de jaren negentig was Nederland de grootste exporteur van tomaten, paprika's en komkommers. Sindsdien zijn Spanje en Mexico grotere exporteurs geworden. De arealen in deze warmere landen zijn toegenomen, terwijl de productiekosten, waaronder energiekosten, en de arbeidskosten er een stuk lager zijn.

De concurrentiekracht van de glasgroentesector kan verder vergroot worden door meer specialisatie en samenwerking. De specialisatie heeft dan zowel betrekking op de teelt van specifieke gewassen als die op de productieprocessen. Binnen een

groep van samenwerkende glastuinbouwbedrijven zouden de verschillende bedrijven zich kunnen specialiseren op het leveren van warmte, koude, CO₂ en/of elektriciteit.

De belangrijkste kosten voor de Nederlandse glasgroentebedrijven zijn de energiekosten en de arbeidskosten. De arbeidskosten zullen verminderen door verdergaande schaalvergroting en automatisering. Ook innovaties op het gebied van de teelt, procestechniek en energieverbruik kunnen de productiviteit verhogen. Een aantal innovaties is gebundeld in het programma 'Kas als energiebron'. Het gaat daarbij om zeven zogenaamde 'transitiepaden' die moeten leiden tot een reductie van de CO₂-emissie en tot verminderde afhankelijkheid van fossiele energie. Die transitiepaden zijn: zonne-energie, aardwarmte, licht, biobrandstoffen, teeltstrategieën en energiezuinige rassen, duurzame(re) elektriciteit en duurzame(re) CO₂. Het programma leidt tevens tot een verminderde afhankelijkheid van externe energieleveranciers.

Een toename van het gebruik van energiezuinige (semi-)gesloten kassen sluit hierop aan. De (semi-)gesloten kassen leiden tot een lager energieverbruik en kunnen de productie van de gewassen vergroten, omdat het groeiklimaat in de kassen beter te regelen is. Het beleid van de overheid heeft als doel dat in 2020 minstens 25 procent van het areaal kassen ingericht is met (semi-)gesloten kassen.

Binnen de gehele keten van 'grond tot mond' is nog winst te boeken door bij elke schakel vraag en aanbod (zowel kwantiteit als levertijd) beter op elkaar af te stemmen. Dat kan bijvoorbeeld door op afstand uitleesbare chips, zogenaamde RFID-chips (Radio Frequency Identification), met een temperatuursensor aan de producten toe te voegen om de traceerbaarheid en de kwaliteitsbewaking te verbeteren.

Het economisch potentieel van Sub-Sahara Afrika

Afrika is verreweg het armste continent ter wereld. Het imago van Afrika wordt sterk bepaald door de afhankelijkheid van hulp als gevolg van honger, aids en (burger)oorlogen. De armoedeproblematiek speelt vooral in het deel van Afrika ten zuiden van de landen Algerije, Egypte, Libië, Marokko en Tunesië. Dit deel wordt aangeduid met Sub-Sahara Afrika. Het ontwikkelingsniveau ligt hier veel lager. De Noord-Afrikaanse landen, die door grote woestijnen zijn afgescheiden van Sub-Sahara Afrika, blijven in dit artikel buiten beschouwing. Sub-Sahara Afrika bestaat uit 48 landen; 42 ervan bevinden zich op het vaste land en zes zijn eilanden. In totaal woont hier ongeveer 12 procent van de wereldbevolking. Het gebied telt meer dan tweeduizend levende talen, een veelheid aan godsdiensten en een rijkdom aan literatuur en beeldende kunst. Er bestaan grote verschillen tussen de landen in omvang, bevolkingsdichtheid, geschiedenis, stabiliteit en welvaart.

1. Relatieve belang landen, 2008

	Bevolking	Bbp	Export van goederen en diensten
	% van het werelddotaal		
<i>Ontwikkelde landen</i>	15,3	55,3	65,1
w.o.			
Verenigde Staten	4,6	20,7	9,3
Eurogebied	5,0	15,7	28,6
Japan	1,9	6,4	4,5
Verenigd Koninkrijk	0,9	3,2	3,9
Nederland	0,2	1,4	3,0
Overig	2,7	7,9	15,8
<i>Opkomende- en ontwikkelingslanden</i>	84,7	44,7	34,9
w.o.			
Ontwikkelend Azië	52,8	21,0	13,9
w.o.			
China	20,0	11,0	8,0
India	18,0	4,8	1,0
Westelijk halfmond	8,5	8,6	5,1
w.o.			
Brazilië	2,9	2,9	1,2
Mexico	1,6	2,2	1,6
GOS-landen	4,3	4,6	4,0
w.o.			
Rusland	2,0	3,0	3,0
Midden Oosten	3,7	3,9	5,6
Centraal en Oost Europa	2,5	3,5	3,6
Afrika	12,9	3,1	2,7
w.o.			
Sub-Sahara Afrika	11,7	2,4	2,0
Exclusief Nigeria en Zuid-Afrika	8,7	1,3	1,1

Bron: IMF, *Regional Economic Outlook: Sub-Saharan Africa*, 2008.

De afgelopen jaren is Sub-Sahara Afrika ook in economisch opzicht in beeld gekomen. Sub-Sahara Afrika heeft na tientallen jaren van onvoldoende economische groei eindelijk aansluiting weten te vinden bij de groei van de wereldeconomie. De regio overtrof in 2008 acht jaar op rij de wereldwijde economische groei. Het inkomen per hoofd van de bevolking laat ook een stijgende trend zien. De vraag is echter in hoeverre deze landen de economische groei, in het licht van de wereldwijde economische crisis en de sterk fluctuerende grondstoffenprijzen, kunnen vasthouden en deze kunnen omzetten naar structurele groei. Tegen deze achtergrond wordt in dit artikel ingegaan op de (economische) ontwikkelingen in Sub-Sahara Afrika. Verder wordt de relatie met Nederland en de bijdrage die ons land levert aan de ontwikkeling van de regio besproken.

Einde koloniale tijdperk

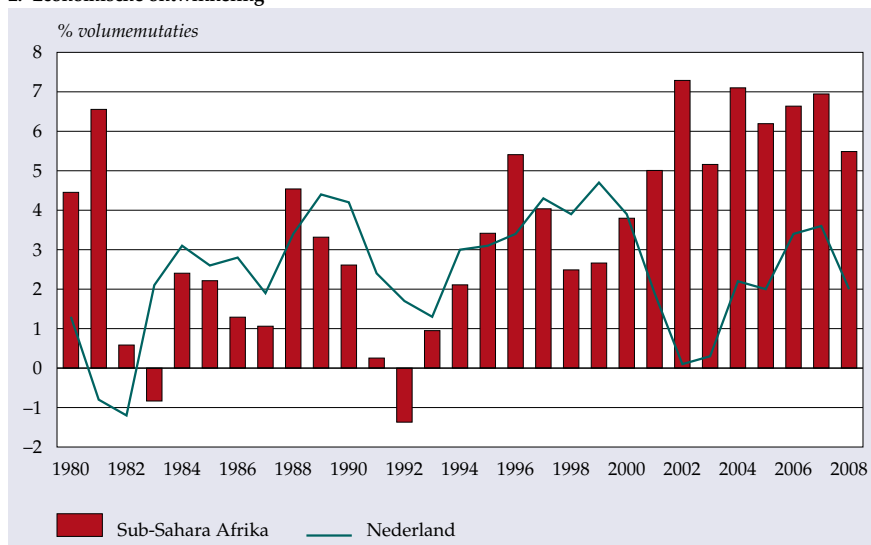
In de vijftiende eeuw zetten de Europeanen handelsposten op aan de kust van Afrika, waarmee de slavenhandel op gang kwam. Vanaf 1880 werd Sub-Sahara Afrika het doelwit van Europese expansiedrift. Dertig jaar later was bijna het hele continent in bezit van de koloniale mogendheden, waarbij Groot-Brittannië en Frankrijk het grootste deel in handen kregen. Na de Tweede Wereldoorlog werd de roep om vrijheid en onafhankelijkheid steeds luider. Voor de meeste Afrikaanse landen kwam in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw een einde aan het koloniale tijdperk. In een aantal landen zoals Namibië, Zimbabwe, Angola en Mozambique kwam de onafhankelijkheid pas na bloedige onafhankelijkheidsoorlogen tot stand. Na de onafhankelijkheid probeerden de grote mogendheden hun invloedssfeer te behouden (of te verkrijgen) en raakte ook Afrika in de greep van de verdeeldheid tussen Oost en West. Veel machthebbers profiteerden hiervan. Er ontstonden al gauw bloedige dictaturen en financiële steun vanuit rijke landen onttaardde in zelfverrijking en wapenopbouw.

Na de val van de Berlijnse muur kwamen veel landen in een proces van democratisering terecht. Tussen 1989 en 1991 kregen ruim twintig landen een nieuwe grondwet. In de jaren negentig vonden er in 42 landen verkiezingen plaats. In Zuid-Afrika eindigde de apartheid en in 1994 werden er in dat land voor het eerst verkiezingen voor alle rassen gehouden. Het Internationaal Monetair Fonds (IMF) en de Wereldbank legden de westerse politieke structuur in de vorm van stabiliteitsprogramma's en structurele aanpassingsprogramma's op aan de meeste Afrikaanse landen. De hervormingen hadden echter slechts zelden het gewenste effect. De staat en de economie werden in veel landen geplunderd door machthebbers voor onderhoud van de eigen familie en clan, waardoor de democratie en rechtstaat geen kans kregen om tot ontwikkeling te komen.

Nauwelijks groei in de jaren tachtig en negentig

Sub-Sahara Afrika is enorm rijk aan natuurlijke hulpbronnen. De regio heeft deze bodemschatten echter nog onvoldoende kunnen omzetten in welvaart. De economie van alle landen van Sub-Sahara Afrika samen groeide in de jaren tachtig en negentig met gemiddeld 2,5 procent per jaar. Omdat de bevolking sneller groeide dan de economie, daalde in deze periode het inkomen per hoofd van de bevolking. De economische problemen werden verergerd door de Tweede Oliecrisis, scherp stijgende rentes, ruilvoetverslechtering door prijsdalingen van exportgoederen, en droogtes. Voor de landen zonder eigen oliebronnen vormden de stijgende olieprijsen een zware aanslag op de nationale deviezenvoorraad. Deze landen moesten steeds meer lenen waardoor de aflossingsverplichtingen snel opliepen. In 1980 waren er slechts twaalf landen in Sub-Sahara Afrika in staat om aan de reguliere betalingsverplichtingen te voldoen. De schuldenpositie van de landen als geheel verslechterde aanzienlijk. Als aandeel van het bbp stegen de schulden van 27 procent in 1980 tot ruim 60 procent in 1990. Door de slechte economische omstandigheden en droogte groeide in deze periode de voedselproductie nauwelijks. Tussen 1984 en 1992 hadden jaarlijks gemiddeld twaalf landen in Sub-Sahara Afrika te kampen met extreme voedseltekorten.

2. Economische ontwikkeling

Bron: IMF, World Economic Outlook Database.

Vanaf midden jaren negentig was een kentering waarneembaar in een aantal landen. In deze periode trok de economische groei van de landen in Sub-Sahara Afrika aan tot gemiddeld 3,5 procent. Een aantal landen hebben nieuwe exportproducten die meer opleverden gevonden, zoals cashewnoten, fruit, groente en

vis. Ook gingen meer landen olie exporteren (Angola en Sudan). Aan het einde van de jaren negentig volgde een terugval door scherpe fluctuaties in grondstoffenprijzen, een hoge olieprijs en de toename van conflicten. Bovendien bleef de schuldenlast een zware tol eisen.

Gunstige ontwikkelingen in het nieuwe millennium

Sinds de start van het nieuwe millennium is de economische groei in de meeste landen robuuster dan voorheen. In de periode 2000–2008 bedroeg de economische groei jaarlijks ongeveer 6 procent. De sterke buitenlandse vraag naar grondstoffen (vooral olie en mineralen), hoge grondstoffenprijzen, afname van het aantal oorlogen, hervormingen van het openbaar bestuur, groei van de buitenlandse investeringen en de inspanning van de internationale gemeenschap in het kader van de millenniumdoelen (zie kader a) droegen bij aan die gunstige ontwikkeling. Door de hogere economische groei en een afvlakking van de bevolkingsgroei steeg ook het inkomen per hoofd van de bevolking. In 2000 had Sub-Sahara Afrika nog een bevolkingsgroei van 2,6 procent, in 2005 was dit gedaald tot 2,3 procent. Ter vergelijking: de Nederlandse bevolking groeide in 2005 maar met 0,2 procent.

Meer buitenlandse investeringen

De gunstige economische ontwikkeling in de laatste jaren werd mede gestimuleerd door een toename van de investeringen. Vooral in 2007 en 2008 heeft Sub-Sahara Afrika relatief veel buitenlandse investeringen aangetrokken. Deze investeringen werden niet alleen gestimuleerd door de relatief hoge olieprijs, maar ook door het hoge prijsniveau van andere grondstoffen. Er werd ook veel geïnvesteerd in de dienstensector zoals telecommunicatie, transport en opslag. Overheidsopgaven om het investeringsklimaat te verbeteren droegen bij aan het toenemen van de investeringen. De laatste jaren zijn een aantal overheden in Sub-Sahara Afrika erin geslaagd om de markt te liberaliseren en te privatiseren, en begint het hervormingsproces eindelijk gestalte te krijgen. Volgens de Wereldbank¹⁾ hebben de Sub-Sahara-landen in 2007/2008 meer hervormingen geïmplementeerd dan ooit. Van de top 10-hervormers ter wereld zijn drie landen Afrikaans, te weten: Senegal, Burkina Faso en Botswana. Ook in Liberia, Rwanda en Sierra Leone is veel vooruitgang geboekt.

¹⁾ Wereldbank, *Doing Business Reforms*, 2008.

Kader a

De millenniumdoelen

In 2000 hebben regeringsleiders van 189 landen afgesproken om vóór 2015 de belangrijkste wereldproblemen aan te pakken. Er zijn acht concrete doelstellingen geformuleerd: de millenniumdoelen. Elk jaar publiceert de Verenigde Naties een rapport met daarin de voortgang van de millenniumdoelstellingen. Anno 2008 lijkt geen enkel Afrikaans land enig doel te halen.

Millenniumdoel 1: De armoede halveren en terugdringen ondervoeding

In 1990 moesten 1,2 miljard mensen wereldwijd zien te overleven met minder dan één dollar per dag. In 2015 moet dit zijn teruggebracht tot de helft: 600 miljoen.

Millenniumdoel 2: Iedereen naar school

Wereldwijd gaan er 104 miljoen kinderen niet naar school, en is 1 op de 6 mensen analfabeet. In 2015 moeten alle kinderen in alle landen basisonderwijs volgen. Ter vergelijking: in Nederland is 1 op de 66 mensen analfabeet.

Millenniumdoel 3: Gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen

Vrouwen zijn nog altijd slachtoffer van discriminatie en achterstelling. In 2015 moeten mannen en vrouwen gelijkwaardig worden behandeld.

Millenniumdoel 4: Kindersterfte terugbrengen

Wereldwijd sterven ruim 10 miljoen kinderen voor hun vijfde levensjaar. In Afrika zijn dat ongeveer 1 op de 5 kinderen, in Nederland 1 op de 200. Het aantal kinderen dat in ontwikkelingslanden voor de vijfde verjaardag overlijdt, moet in 2015 met twee derde zijn teruggebracht ten opzichte van 1990.

Millenniumdoel 5: Verbeteren van de gezondheid van moeders

Jaarlijks sterven meer dan een half miljoen vrouwen aan de gevolgen van zwangerschap. Een veelvoud van dat aantal raakt ernstig gewond of zelfs gehandicapt tijdens de geboorte van hun kind. De moedersterfte moet in 2015 met drie kwart zijn teruggebracht ten opzichte van 1990.

Millenniumdoel 6: Het bestrijden van hiv/aids, malaria en andere dodelijke ziekten

Naar schatting waren er 39 miljoen mensen geïnfecteerd met hiv in 2004. Het grootste deel daarvan, 25 miljoen mensen, leeft in Sub-Sahara Afrika. Een ander veel voorkomende doodsoorzaak in Afrika is malaria. Van de 1 miljoen slachtoffers per jaar woont 90 procent op dit continent. Vóór 2015 moet de verspreiding van aids, malaria en andere dodelijke ziektes zijn gestopt.

Milleniumdoel 7: Het verzekeren van een duurzame omgeving

Meer mensen moeten in 2015 in een duurzaam milieu leven, door het integreren van duurzame ontwikkeling in nationaal beleid en halvering van het aantal mensen zonder toegang tot veilig drinkwater.

Milleniumdoel 8. Het ontwikkelen van een wereldwijde samenwerking voor ontwikkeling

Het laatste milleniumdoel gaat over wat de rijke landen moeten doen of veranderen om de andere doelen te kunnen realiseren. Ontwikkelde landen zullen de armere landen helpen met handel en kwijtschelding van schulden en giften. Een van de adviezen van de Verenigde Naties is om 0,7 procent van het nationale inkomen te gebruiken voor hulp aan ontwikkelingslanden. Slechts vijf landen voldoen hieraan. Dit zijn Denemarken, Nederland, Luxemburg, Noorwegen en Zweden.

Handel met opkomende markten floreert

De afgelopen jaren is de export naar Azië fors gegroeid. China heeft inmiddels het Verenigd Koninkrijk ingehaald als derde belangrijkste handelspartner van Afrika. De groeiende export naar China wordt met name gevoed door de Chinese energiebehoefte. Negen van de tien belangrijkste Chinese handelspartners in Afrika zijn dan ook olierijke landen. De relatie met China staat vooral in het teken van economische samenwerking. Eind 2006 vond in Peking een Chinees-Afrikaanse top plaats. Deze top resulteerde in overeenkomsten over Chinese investeringen in infrastructuur, telecommunicatie en grondstofwinning, ter waarde van 1,6 miljard euro. Verder koopt China op grote schaal bedrijven, mijnen en land op in een aantal Afrikaanse landen. Daarnaast geeft China zachte leningen²⁾: in 2006 ter waarde van ongeveer 5,9 miljard euro. Dit is meer dan wat de Wereldbank in dat jaar ter beschikking stelde aan heel Sub-Sahara Afrika (3,3 miljard). China schold ook op grote schaal schulden kwijt.

Ook de handel met India en Japan floreert. India heeft historische banden met voormalige Britse koloniën in Sub-Sahara Afrika, vanwege het grote aantal migranten dat zich tijdens het koloniale tijdperk in Afrika vestigde. India lanceerde in 2002 het programma 'Focus Afrika', gericht op handelsbevordering met een aantal Afrikaanse landen. De handel was tussen 1992 en 2001 al verdrievoudigd, van bijna 700 miljoen naar 2,6 miljard euro.

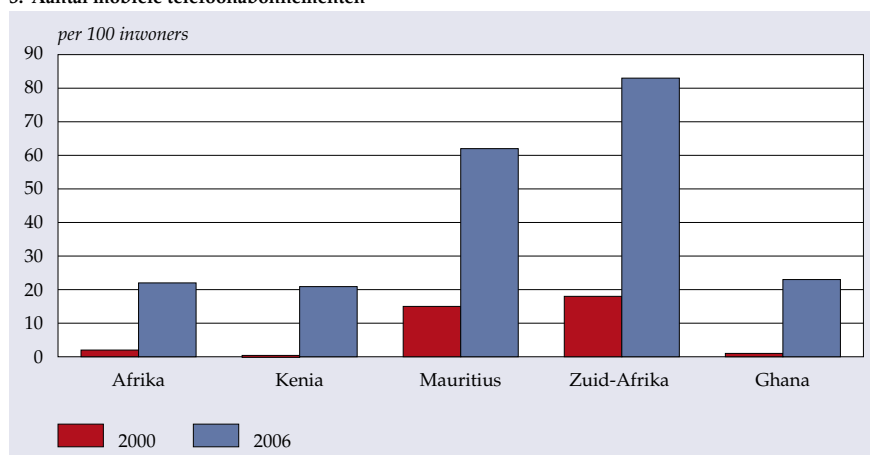
Inhaalslag nieuwe technologie

Het gebruik van nieuwe informatie- en communicatietechnologieën (ICT) groeit de laatste jaren explosief. Het aantal mobiele-telefoonabonnementen is in Sub-

²⁾ Dit is een lening waarover heel weinig of helemaal geen rente betaald hoeft te worden.

Sahara Afrika de afgelopen vijf jaar jaarlijks met 50 procent toegenomen. In 2000 waren er per honderd inwoners gemiddeld 0,6 internetgebruikers en 2,0 mobiele telefoonabonnementen, in 2006 was dit aantal al gestegen tot respectievelijk 5 en 22. Deze toename is echter geconcentreerd in enkele snel groeiende steden. Omdat Sub-Sahara Afrika geen infrastructuur voor het vaste net heeft, heeft het het voordeel dat het direct, zonder kapitaalvernietiging van een bestaand netwerk, kan overgaan tot de ontwikkeling van een mobiele infrastructuur. Ondanks de groei ligt er met bijna een miljard potentiële bellers voor investeerders nog steeds een enorme markt open. Door het verder benutten van de technologieën op het gebied van ICT, toerisme en transport kunnen vele deuren opengaan voor Sub-Sahara Afrika en kan een enorme productiviteitsgroei bereikt worden.

3. Aantal mobiele telefoonabonnementen

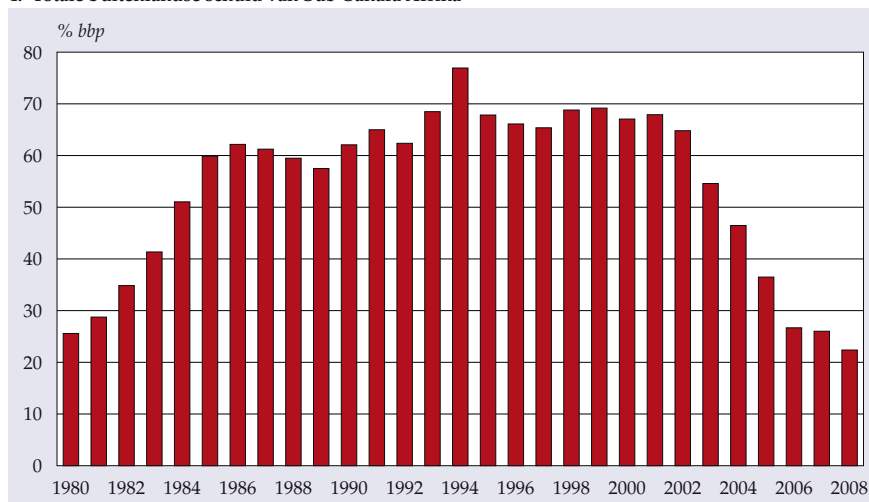

Bron: OECD, *African Economic Outlook 2005/2006*.

Ontwikkelingshulp toegenomen

Een forse stijging van de ontwikkelingshulp in de vorm van kwijtschelding van de schuldenlast en noodhulp droegen ook bij aan de positieve ontwikkeling. De internationale ontwikkelingshulp is in de recente jaren gestaag toegenomen. In 1994 besloot de G7 om de totale rente- en aflossingsverplichtingen te verminderen tot 67 procent en in 2005 werd overeengekomen om de hulp aan Afrika te verdubbelen. In 2006 lanceerde de Wereldbank het plan om alle schulden aan de Wereldbank, het IMF en de African Development Bank kwijt te schelden aan landen die voldoen aan bepaalde voorwaarden. Eind 2006 hadden dertig landen, waaronder 25 Afrikaanse, voor ruim 25 miljard euro aan schuldverlichting gekregen. In mei 2009 heeft het IMF toegezegd 10 miljard dollar ter beschikking te stellen aan Sub-Sahara Afrika.

4. Totale buitenlandse schuld van Sub-Sahara Afrika

Bron: IMF, World Economic Outlook Database.

Grote verschillen tussen de landen

Ondanks de in het algemeen gunstige ontwikkeling in het nieuwe millennium blijft de omvang van de economie van Sub-Sahara Afrika marginaal. De economie van de regio, gemeten naar het bbp, bedroeg in 2007 ongeveer 850 miljard euro en is daarmee slechts anderhalf keer zo groot als die van Nederland. De bevolking is echter ongeveer vijftig keer zo groot. Verder hebben niet alle landen evenveel geprofiteerd van de positieve economische ontwikkelingen in de afgelopen jaren. Zuid-Afrika alleen al is goed voor 39 procent van het totale bbp en Nigeria, de een na belangrijkste economie, is goed voor 16 procent. Als gekeken wordt naar het bruto binnenlands product per hoofd kan de regio worden onderverdeeld in drie groepen:

1. *De relatief rijke landen: bbp per hoofd 1 000–5 000 euro per jaar*

De meeste van deze landen liggen in het zuidelijk deel van Afrika. Zij beschikken over belangrijke natuurlijke hulpbronnen zoals goud, diamant en olie, een stabiel politiek en economisch klimaat, een goed ontwikkelde infrastructuur en een relatief hoog opgeleide beroepsbevolking. De economische motor van het gebied is Zuid-Afrika. Dit land en in tweede instantie haar directe buurlanden behoren tot de meest favoriete vestigingslocaties op het continent voor Westerse investeerders.

2. *De arme landen: bbp per hoofd 200–1 000 euro per jaar*

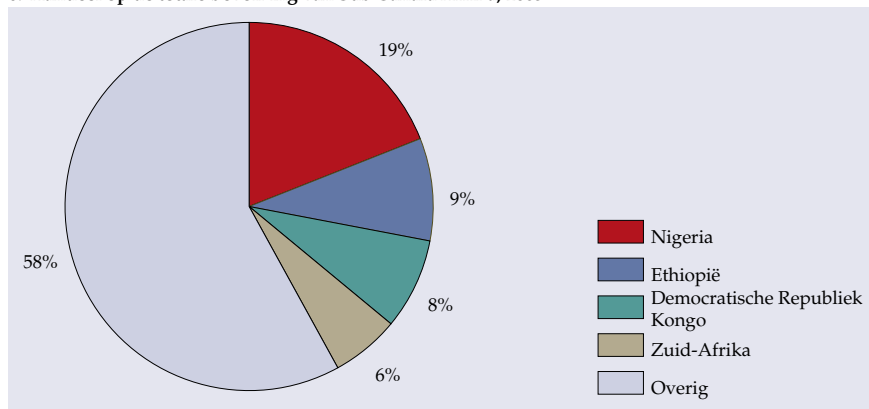
Deze landen laten een meer gemengd beeld zien. Het zijn landen met een redelijk stabiel tot stabiel politiek en economisch klimaat, maar de economische mogelijkheden zijn beperkt en er is een grote achterstand op het gebied van onderwijs en gezondheidszorg. Senegal, Ivoorkust, Kameroen en Kongo

Wanbeleid en corruptie belemmeren de groei

Corruptie en wanbeleid frustreren de ontwikkeling van Sub-Sahara Afrika. Ook hebben de vele burgeroorlogen en het grote aantal conflicten de bestaande slechte infrastructuur nog verder afgebrokkeld. Dit belemmert de economische ontwikkeling enorm. Eind jaren negentig vielen er meer doden door strijd dan in de rest van de wereld tezamen. De conflicten kostten de betrokken landen tussen 1990 en 2005 gemiddeld jaarlijks 15 procent van het bbp. Sinds 2002 neemt het aantal conflicten af, maar het continent blijft gevoelig voor het uitbreken van nieuwe oorlogen.

Door droogte en burgeroorlogen heeft Sub-Sahara Afrika te kampen heeft met vele hongersnoden. Deze worden nog verergerd door de sterke bevolkingsgroei. Tussen 1975 en 2006 verdrievoudigde de bevolking tot 770 miljoen. Door het relatief grote aantal jongeren zal de bevolking naar verwachting toenemen tot 1,1 miljard in 2015. Nigeria, Ethiopië, de Democratische Republiek Kongo en Zuid-Afrika hebben de grootste bevolking. De voedselvoorziening wordt nog meer bedreigd door de verwachte opwarming van de aarde (in Afrika 0,2 tot 0,5 graden per tien jaar).

6. Aandeel op de totale bevolking van Sub-Sahara Afrika, 2005

Bron: Wereldbank, *World Development Report 2006*.

De snelle bevolkingsgroei treft met name de landen van de Sahel-regio. Door de enorme bevolkingsgroei is er sprake van verwoestijning van het oorspronkelijke savannelandschap. Doordat er veel meer (brand)hout wordt gebruikt en kuddes vee de jonge scheuten opeten, verdwijnt veel vegetatie en rukt de woestijn op. Het vinden van geschikt drinkwater is voor veel mensen een groot probleem.

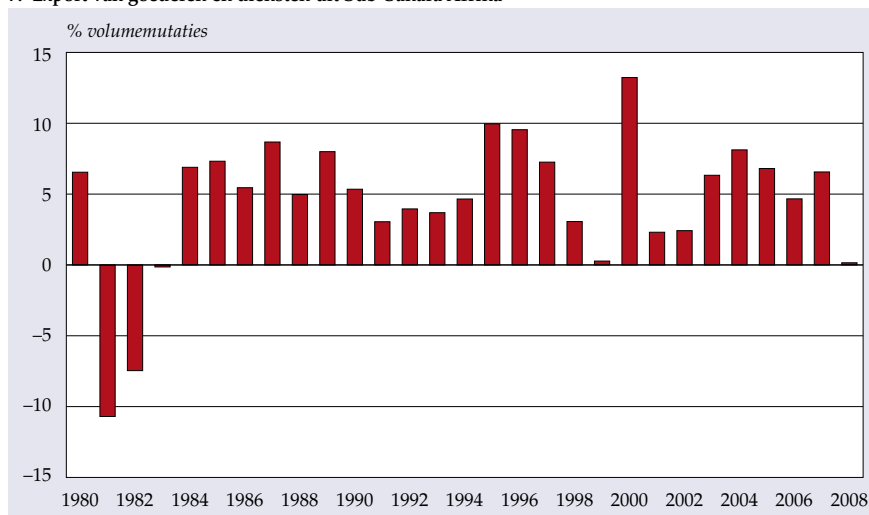
Door armoede trekken velen naar de steden. In 2007 leefde hier al 35 procent van de bevolking van Sub-Sahara Afrika, tegen 15 procent in 1970. Deze sterke toename zorgt voor enorme problemen. Tussen 1990 en 2005 is het aantal krotbewoners

bijna verdubbeld. De overheid kan door gebrek aan middelen niet voorzien in elementaire behoeften als scholing, gezondheidszorg, huisvesting en drinkwater.

Export te eenzijdig

Dat het continent in het postkoloniale tijdperk niet tot bloei heeft weten te komen, heeft mede te maken met de relatief kleinschalige handel. Het aandeel van Sub-Sahara Afrika in de wereldhandel is slechts 2 procent. De Conventie van Lomé heeft hierin geen verandering gebracht. In deze conventie is onder andere opgenomen dat de voormalige Europese kolonies in Sub-Sahara Afrika een voorkeursbehandeling krijgen – ten nadele van andere ontwikkelingslanden – en tot 98 procent van hun producten vrij mogen afzetten binnen de Europese Unie. Tot de 2 procent die niet is opgenomen in de akkoorden behoren vooral tuinbouwproducten. Omdat juist de tuinbouwsector in de lift zit, betekent dit een enorme beperking. Daarnaast stelt Europa de voorwaarde dat de meerwaarde van de geïmporteerde goederen voor zeventig procent gerealiseerd moet zijn binnen het exporterende land zelf. Dit vormt een groot probleem. De export is juist bij gebrek aan verwerkende industrie eenzijdig gericht op primaire grondstoffen, die weinig opleveren. De Conventie van Lomé levert in de praktijk daarom niet zoveel op.

7. Export van goederen en diensten uit Sub-Sahara Afrika

Bron: IMF, World Economic Outlook Database.

De export is niet gediversifieerd, zowel qua producten als bestemming. Het grootste exportproduct is ruwe olie. Op de tweede plaats komen diamanten, edelstenen en andere mijnbouwproducten. Deze maken meer dan de helft van de waarde van de export uit. De export bestaat verder uit traditionele landbouwproducten als koffie en thee. De laatste jaren is in sommige landen echter ook de export van niet-

traditionele producten zoals tuinbouw- en industrieproducten op gang gekomen. In Kenia neemt bijvoorbeeld de tuinbouw een steeds belangrijker rol in. Vooral de bloementeelt is daar sterk gegroeid. De export is ook te eenzijdig qua bestemming. De helft van de Afrikaanse handel is met West-Europa, minder dan 10 procent met Noord-Amerika. Ook de intra-Afrikaanse handel is beperkt. De export naar China en India is de laatste jaren wel sterk toegenomen.

Gebrek aan regionale samenwerking

De handel tussen de Sub-Sahara-landen beslaat slechts 9 procent van het totaal. Daarbij groeit de Afrikaanse export naar de rest van de wereld sneller dan de export binnen het continent. Hoge onderlinge tarieven, een gebrekkige fysieke infrastructuur, geringe koopkracht en gebrek aan economische diversificatie beperken de intra-Afrikaanse handel. Sinds begin jaren zestig hebben Afrikaanse landen diverse regionale economische gemeenschappen gevormd om regionale economische en politieke integratie te bevorderen. Sub-Sahara Afrika telt op dit moment negen regionale economische integratieblokken, die elkaar deels overlappen. Deze hebben echter niet geleid tot het voldoende wegnemen van de belemmeringen. De hoge interne tarieven blijven vooralsnog bestaan, waardoor de intra-Afrikaanse handel niet tot bloei komt.

Slecht investeringsklimaat

Afrika heeft in het verleden, behoudens een opleving in 2007 en 2008, niet veel buitenlands particulier kapitaal kunnen aantrekken, vanwege het slechte investeringsklimaat. De directe buitenlandse investeringen in Sub-Sahara Afrika beperken zich vaak tot de exploitatie van grondstoffen en de export van primaire producten. De uitdaging voor de private sector ligt dan ook in de waarden toevoeging door bewerking van primaire grondstoffen. De Wereldbank³⁾ stelt ranglijsten samen waaruit af te leiden valt hoe investeringsvriendelijk een land is. De tien landen met wereldwijd het slechtste handelsklimaat zijn, met uitzondering van Venezuela, allemaal Afrikaans. In een land als Tsjaad kost het bijvoorbeeld 4 867 dollar om een container te exporteren en duurt het 78 dagen voordat de container wordt vrijgegeven. In Singapore, het land met het beste handelsklimaat ter wereld, zijn de kosten 416 dollar en kan de container na vijf dagen op transport.

Er zijn echter ook lichtpunten. In sommige delen van Sub-Sahara Afrika verbetert het handelsklimaat sterk. In veel Afrikaanse landen wordt de bureaucratie aangepakt en worden handelsbelemmeringen weggenomen. Het Afrikaanse land met het beste handelsklimaat is Mauritius op plek 24, dit is hoger dan bijvoorbeeld Duitsland (25) en Nederland (26). Zuid-Afrika (32) doet het ongeveer zo goed als

³⁾ IFC, *Doing business Report 2009*.

Frankrijk (31) en het handelsklimaat in Botswana (38) is beter dan in Portugal (48), Spanje (49) en Italië (65).

Als het investeringsklimaat verbetert, kan ook de effectenmarkt profiteren. Een goed werkende lokale effectenmarkt maakt het makkelijker voor bedrijven om geld aan te trekken. Lage correlatie met de prestaties van de ontwikkelde markten en unieke diversificatiemogelijkheden bieden interessante beleggingsmogelijkheden in Afrika. Maar op dit moment is het financiële stelsel nog zwak ontwikkeld. Het aantal functionerende aandelenmarkten is weliswaar gestegen van vijf in 1989 naar zestien in 2007, maar de kleinschaligheid, lage liquiditeit en omzet werken belemmerend. Slechts Zuid-Afrika heeft een succesvolle effectenmarkt. Exclusief de Zuid-Afrikaanse Johannesburg Stock Exchange waren er in 2006 gemiddeld slechts 43 bedrijven op een Afrikaanse beurs genoteerd. Aandelenbelegging in Afrika blijft daarom vooral beperkt tot Zuid-Afrika. Binnen de opkomende markten staat de Zuid-Afrikaanse aandelenmarkt op de vierde plaats en behelst grofweg 90 procent van de totale marktkapitalisatie van het hele Afrikaanse continent.

Meer nadruk op basisonderwijs

Hoewel het ernaar uitziet dat het subcontinent millenniumdoel 2 niet haalt, neemt de opleidingsgraad van jongeren wel toe. De afgelopen jaren is de (inter)nationale voorkeur verlegd van vervolgonderwijs voor een beperkte groep, naar basisonderwijs voor iedereen. Het aantal basisschoolleerlingen groeit sinds 1998 jaarlijks met ongeveer 2 procent. Slechts 62 procent van de leerlingen rondt echter de basisschool af, tegen ongeveer 85 procent elders in de wereld. Alhoewel de opleidingsgraad van jongeren toeneemt, is ongeveer de helft van de jongeren in Sub-Sahara Afrika analfabeet. Veel jongeren hebben weinig of geen vaardigheden. De groep die wel vaardigheden bezit, heeft deze ontwikkeld in de informele sector, de grootste werkgever en bron van training in Afrika. Bij de selectie van werknemers worden deze vaardigheden door werkgevers echter niet meegenomen.

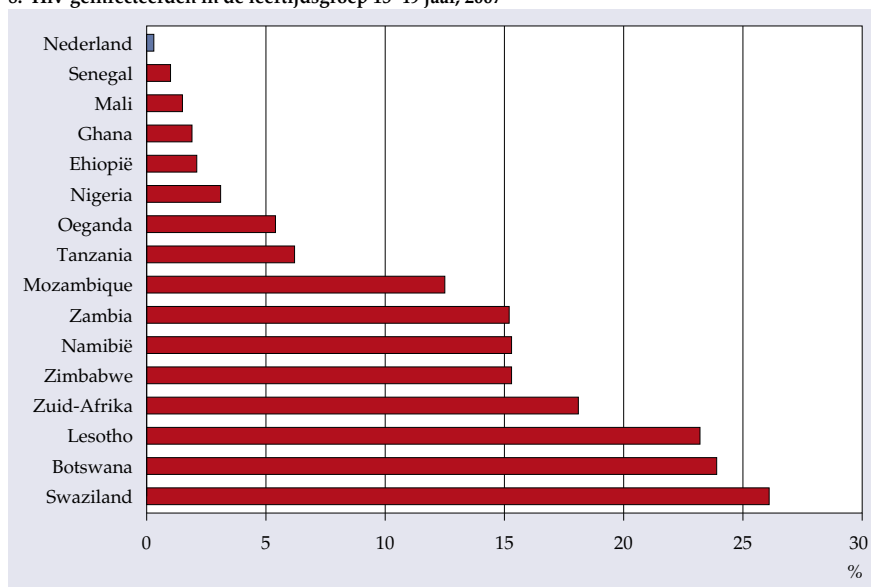
Door de grote verschillen in welvaart en persoonlijke ontplooiingsmogelijkheden trekken veel geschoolde en ongeschoolde jongeren uit Afrika weg. In 2000 werkten circa 300 duizend goed gekwalificeerde Afrikanen (inclusief Noord-Afrikanen) in Europa en de Verenigde Staten. Hierdoor is het aantal overmakingen door Afrikaanse migranten enorm toegenomen. Tussen 2001 en 2005 groeiden deze transfers met 72 procent tot naar schatting 6 miljard euro. Ter vergelijking: in 2004 bedroeg de totale officiële ontwikkelingshulp 19,4 miljard euro.

Aids en andere ziekten

Aids is in Afrika niet meer alleen een gezondheidsprobleem, maar tevens een ernstig ontwikkelingsprobleem. Ongeveer een zesde van de Afrikaanse bevolking

is momenteel met het hiv-virus geïnfecteerd, 64 procent van alle aids-geïnfecteerden in de wereld. Ongeveer 1,5 miljoen mensen zijn inmiddels al aan aids gestorven, en de regio telt meer dan elf miljoen weeskinderen als gevolg van aids. De meeste slachtoffers vallen onder de beroepsbevolking. Uit studies blijkt dat de economische groei in de sterk getroffen landen met jaarlijks 1,5 procentpunt geremd wordt als gevolg van aids. De problematiek is het grootst in Swaziland, Botswana en Lesotho, waar een kwart van de bevolking met het hiv-virus is besmet.

8. Hiv-geïnfecteerden in de leeftijdsgroep 15–49 jaar, 2007

Bron: UNAIDS, *Report on the global aids epidemic 2008*.

Nederland een van de grootste donoren

De Nederlandse bijdrage aan de ontwikkeling van Sub-Sahara Afrika gaat vooral middels ontwikkelingshulp en handel. Nederland staat samen met Denemarken, Luxemburg, Noorwegen en Zweden op de lijst van 's werelds relatief grootste donoren. Zoals aanbevolen in de millenniumdoelen, besteden deze landen minimaal 0,7 procent van hun nationaal inkomen aan hulp aan ontwikkelingslanden. In de rangorde van landen die hulp aan Sub-Sahara Afrika geven, behoort Nederland ook tot de top: ongeveer 35 procent van de totale ontwikkelingshulp gaat naar Sub-Sahara Afrika. Dit is ongeveer 1 miljard euro per jaar. Het feitelijke bedrag van ontwikkelingssamenwerking ligt aanzienlijk hoger als de rechtstreekse financiering van multilaterale instellingen en de bijdragen van niet-gouvernementele organisaties meegerekend worden. Via deze kanalen gaat er vanuit Nederland naar schatting nog eens 500 miljoen euro per jaar naar de regio.

Handel vooral met een beperkt aantal landen

De handel tussen Nederland en Sub-Sahara Afrika is beperkt. In 2008 kwam 1,8 procent (ongeveer 7 miljard euro) van de in Nederland ingevoerde goederen en diensten uit Sub-Sahara Afrika en ging 2,1 procent (ongeveer 9 miljard euro) van de vanuit Nederland uitgevoerde goederen en diensten naar Sub-Sahara Afrika. In het afgelopen decennium is de wederzijdse invoer van goederen echter wel verdubbeld. Het aandeel van de invoer van goederen uit Sub-Sahara Afrika groeide van 1,1 procent in 1998 naar 1,9 procent in 2008 en dat van de uitvoer groeide in dezelfde periode van 1,1 procent naar 2,0 procent. De belangrijkste handelspartners zijn Zuid-Afrika, Nigeria, Ivoorkust en Angola. Bijna 70 procent van de Nederlandse invoer komt hiervandaan.

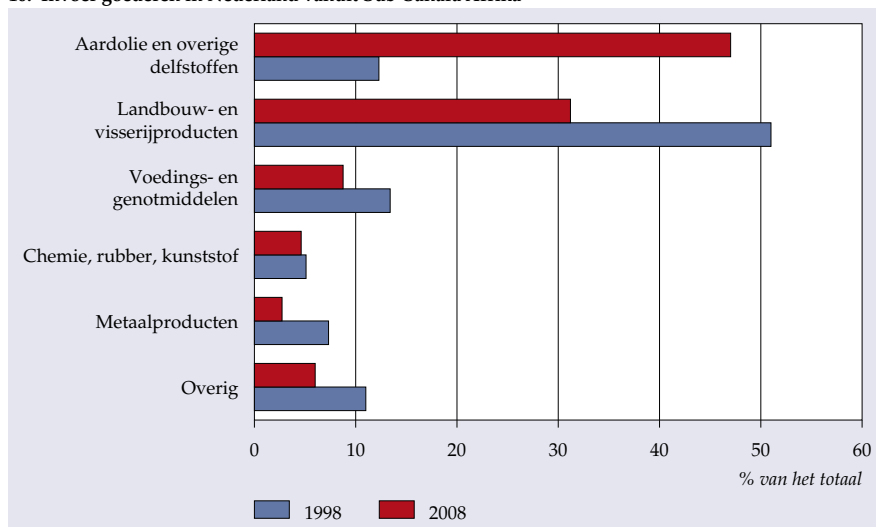
9. Handel in goederen met Sub-Sahara Afrika, 2008

	Uitvoer	Invoer
	<i>% van het totaal</i>	
Nigeria	46	17
Zuid-Afrika	19	24
Angola	5	20
Ghana	3	6
Kenia	2	5
Ivoorkust	1	10
Kameroen	1	4
Overig	23	13

Bron: CBS, Jaarstatistiek Internationale handel.

Zowel de import als de export van goederen is niet erg gediversificeerd. Bijna de helft van de Nederlandse import uit Sub-Sahara Afrika bestaat uit delfstoffen zoals aardolie. Op de tweede plaats komen landbouw- en visserijproducten met een aandeel van 31 procent. Hoewel de invoerwaarde van landbouwproducten is verdubbeld, is het aandeel afgenomen door de forse stijging van de invoer van aardolieproducten. Binnen de landbouw zijn bloemen en planten, fruit en cacao de belangrijkste Afrikaanse producten die in Nederland worden ingevoerd. In enkele landen van Sub-Sahara Afrika is met name de tuinbouw de laatste jaren flink gegroeid. In Kenia bijvoorbeeld stijgt de exportwaarde van snijbloemen met gemiddeld 25 procent per jaar. Bijna 60 procent van de Keniaanse bloemen gaat naar de Nederlandse bloemenveiling in Aalsmeer en daarmee is Kenia de belangrijkste buitenlandse leverancier van bloemen. In 2006 exporteerde Kenia 121 duizend ton snijbloemen, waarvan drie kwart rozen. Nederlandse ondernemers spelen overigens een grote rol in alle onderdelen van de Keniaanse productieketen van snijbloemen.

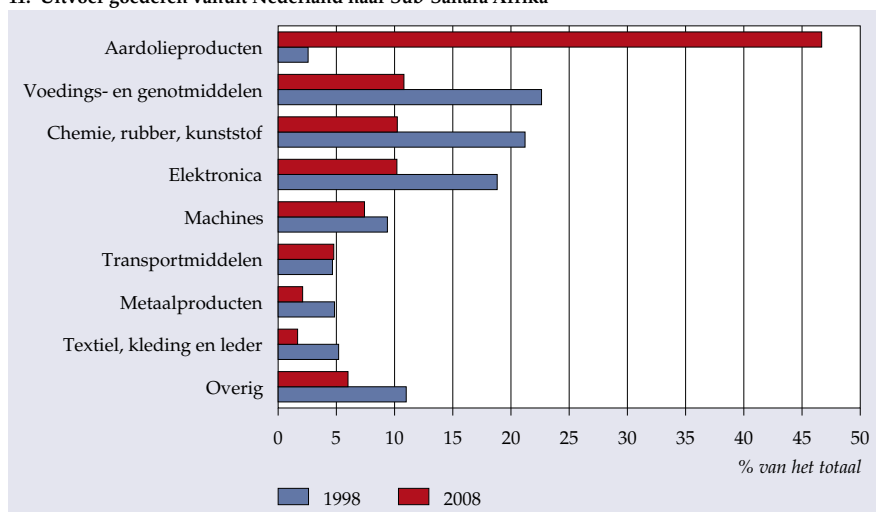
10. Invoer goederen in Nederland vanuit Sub-Sahara Afrika

Bron: CBS, Jaarstatistiek Internationale handel.

Aardolieproducten, voedings- en genotmiddelen en chemische producten zijn de belangrijkste producten die Nederland naar Sub-Sahara Afrika exporteert. Samen beslaan ze ongeveer drie kwart van de export. Opvallend is de enorme toename van aardolieproducten naar Sub-Sahara Afrika. In 1998 bestond minder dan 5 procent van de Nederlandse uitvoer naar deze regio uit aardolieproducten. In 2008 was dat opgelopen tot bijna 50 procent.

11. Uitvoer goederen vanuit Nederland naar Sub-Sahara Afrika

Bron: CBS, Jaarstatistiek Internationale handel.

Conclusie

Door wanbeleid, corruptie en conflicten is de economie van Sub-Sahara Afrika in de jaren tachtig en negentig niet tot bloei gekomen. Sinds 2000 verbetert de economische situatie als gevolg van gunstige externe omstandigheden, structureel beleid, een afname van het aantal conflicten en een groeiende ontwikkelingshulp. De vooruitgang is echter langzaam en verdere hervormingen zijn nodig om tot een blijvend hogere groei te komen. Een grote uitdaging is het aantrekken van buitenlands kapitaal en het verhogen en diversificeren van de export. Uniforme tarieven en het wegnemen van andere belemmeringen zijn essentiële voorwaarden om de handel tussen de landen in de regio te bevorderen. Investerings in goede infrastructuur en menselijk kapitaal moeten het ondernemersklimaat verbeteren. Door het verder toepassen van moderne technologie kan een enorme productiviteitswinst behaald worden. Als Afrika erin slaagt de inhaalslag te maken, is het economische potentieel enorm en kan men dezelfde ontwikkeling bewerkstelligen als bijvoorbeeld Brazilië en Indonesië decennia geleden hebben gedaan. Vrede, veiligheid en goed bestuur zijn echter noodzakelijke voorwaarden, maar ook hulp vanuit het buitenland en schuldverlichting zijn nodig. Nederland levert als een van de grootste donoren ter wereld een belangrijke bijdrage. De handel met Sub-Sahara Afrika is echter nog wel beperkt.

Uiteraard gaat de kredietcrisis ook aan Sub-Sahara Afrika niet voorbij. De vraag naar Afrikaanse producten neemt momenteel af. Het IMF verwacht dat de groei van Sub-Sahara Afrika zal vertragen van 5,5 procent in 2008 tot 1,5 procent in 2009. Voor veel Afrikaanse landen betekent een dergelijke lage economische groei in feite een achteruitgang, aangezien de groei van de bevolking hoger ligt.

Lijst van gebruikte begrippen

Afschrijvingen

De waardevermindering van machines, gebouwen, vervoermiddelen, software en andere duurzame productiemiddelen door normale technische slijtage of economische veroudering.

Arbeidsdeelname

Zie *participatiegraad, netto*.

Arbeidsinkomensquote

Het aandeel van de vergoeding voor arbeid (*beloning van werknemers* en toegerekend loon zelfstandigen) in de netto *toegevoegde waarde* in een economie.

Arbeidsjaar

Een maat voor het *arbeidsvolume*. Het arbeidsvolume in arbeidsjaren wordt berekend door alle (voltijd- en deeltijd-)banen in een jaar om te rekenen naar voltijdbanen of voltijdequivalenten. Het voltijdequivalent van een baan wordt bepaald door de overeengekomen jaarlijkse arbeidsduur die bij die baan hoort, te delen door de overeengekomen jaarlijkse arbeidsduur die bij een voltijdbaan in de betreffende bedrijfstak hoort. Zo leveren twee halve banen samen een arbeidsvolume van één arbeidsjaar op.

Arbeidsproductiviteitsontwikkeling

De volumeverandering van de *toegevoegde waarde* per *arbeidsjaar* of gewerkt uur.

Arbeidsvolume

De hoeveelheid arbeid die is ingezet in het arbeidsproces. Het arbeidsvolume wordt uitgedrukt in *arbeidsjaren* of gewerkte uren. Indien uitgedrukt in *arbeidsjaren* wordt er alleen rekening gehouden met deeltijdwerk, indien uitgedrukt in gewerkte uren wordt er ook nog rekening gehouden met zaken als ziekteverzuim en overwerk.

Balans

Een overzicht van de activa (bezittingen) en de passiva (schulden) van een *sector* of een land op een bepaald moment. De activa bestaan onder meer uit machines, gebouwen, niet-geproduceerde activa (zoals grond en minerale reserves), vorderingen en aandelen. De passiva kunnen worden onderscheiden in schulden en eigen vermogen.

Banken en overige financiële instellingen

Instellingen die bemiddelen tussen vragers en aanbieders van geld door middel van het aantrekken, omzetten en uitzetten van financiële middelen.

Basisprijzen

De verkoopprijs exclusief handels- en vervoersmarges van derden en exclusief het saldo van productgebonden belastingen en productgebonden *subsidies*. De *toegevoegde waarde* per bedrijfstak of per regio wordt uitgedrukt in basisprijzen. Zie ook: *marktprijzen*.

Bedrijfstak

Er zijn twee belangrijke classificaties van deelnemers aan het economische proces die in de nationale rekeningen een rol spelen, die naar *sector* en die naar bedrijfstak. De classificatie naar sector is gebaseerd op de economische functie. De classificatie naar bedrijfstak is gebaseerd op economische activiteit en geschiedt op basis van de Standaard Bedrijfsindeling (SBI). Een bedrijfstak is een groep bedrijven of instellingen die dezelfde economische activiteit beoefent. De indeling in bedrijfstakken is de meest groffe indeling op basis van economische activiteit. Worden er binnen bedrijfstakken nog groepen onderscheiden, dan spreekt men van bedrijfsklassen.

Belastingen

Verplichte heffingen die de *overheid* oplegt, zonder dat hier een direct aanwijsbare tegenprestatie door de *overheid* tegenover staat.

Belastingen op inkomen en vermogen

Belastingen die worden geheven over het inkomen en vermogen van personen en de winsten van bedrijven.

Belastingen op productie en invoer

Alle door bedrijven en de overheid afgedragen belastingen die niet worden geheven op hun winst of vermogen. Deze worden vaak direct doorberekend aan de consumenten. Voorbeelden zijn de btw en accijnzen.

Beloning van werknemers

Het totaal van *lonen* en *sociale premies ten laste van werkgevers*. De beloning van werknemers vormt een benadering van de loonkosten. Op grond van richtlijnen van de Europese Unie worden loonkostensubsidies en afdrachtverminderingen echter niet op de beloning van werknemers in mindering gebracht, hoewel deze de loonkosten wel verminderen.

Beroepsbevolking

Alle personen die ten minste twaalf uur per week werken of actief dergelijk werk zoeken en hiervoor op korte termijn beschikbaar zijn. Voor de Nederlandse situatie worden meestal gegevens gepresenteerd over de beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar. Bij internationale vergelijkingen wordt geen twaalfuursgrens gehanteerd: hierdoor zijn de cijfers over de beroepsbevolking die voor Nederland bij interna-

tionale vergelijkingen worden gehanteerd afwijkend van de (standaard)cijfers voor binnenlands gebruik.

Beschikbaar inkomen

Het *primair inkomen* minus *belastingen* en *premies* plus uitkeringen. Het beschikbaar inkomen wordt besteed aan *consumptie*, wat overblijft zijn de vrije besparingen. Het beschikbaar inkomen wordt ook wel secundair inkomen genoemd.

Binnenlands product

Het totale inkomen dat door productie in Nederland is gevormd.

Bruto (binnenlands product etc.)

De toevoeging bruto bij een economische variabele zoals binnenlands product of nationaal inkomen, duidt erop dat de *afschrijvingen*, die de kosten van het gebruik van de duurzame productiemiddelen weergeven, niet in mindering zijn gebracht.

Buitenland (transacties met Nederland)

Alle transacties van *ingezetenen* van Nederland met *niet-ingezetenen*. Dit omvat onder andere de *invoer* en *uitvoer* van goederen en diensten, de ontvangsten (betalingen) van rente en dividenden uit (aan) het buitenland, en de aan- en verkopen van aandelen en obligaties uit (aan) het buitenland.

Cao-loonstijging

De stijging van het brutoloon (inclusief bijzondere beloningen) per voltijdbaan als direct gevolg van cao-afspraken in het bedrijfsleven of bij de overheid. Wordt ook wel contractloonstijging genoemd. In deze publicatie hebben de cao-lonen betrekking op maandlonen, inclusief bijzondere beloningen. Het CBS publiceert daarnaast ook cao-cijfers die betrekking hebben op uurlonen; tevens worden er cao-cijfers exclusief bijzondere beloningen uitgebracht.

Centrale overheid

Het onderdeel van de *overheid* dat bestaat uit het Rijk, de universiteiten, de product- en bedrijfsschappen en een groep van landelijke stichtingen en organisaties. Voorbeelden van die laatste zijn de Open Universiteit, de Informatie Beheer Groep, Oxfam NOVIB en onderzoeksinstituten zoals NWO en KNAW.

Collectieve besparingen

Het saldo van pensioenpremies en ontvangen pensioenen. Deze worden jaarlijks toegevoegd aan de pensioenvoorziening, ook wel *verzekeringstechnische voorzieningen* genoemd.

Conjunctuur

De op- en neergaande beweging van de economie binnen een periode van vijf tot tien jaar. Binnen een conjunctuurcyclus kunnen de volgende fases voorkomen: opleving, hoogconjunctuur, neergang en laagconjunctuur. Twee bijzondere vormen van laagconjunctuur zijn *recessie* en *depressie*.

Consumptiequote (gemiddelde)

De *consumptie door huishoudens* in verhouding tot het *bruto binnenlands product* tegen marktprijzen.

Consumentenprijsindex

Maatstaf voor inflatie in de vorm van een indexcijfer. Dit cijfer geeft de gemiddelde prijsverandering weer van een pakket consumptiegoederen en -diensten.

Consumptie

De goederen en diensten die gebruikt worden voor rechtstreekse bevrediging van individuele of collectieve behoeften. Kan worden onderscheiden in *overheidsconsumptie* en *consumptie door huishoudens*, en in *werkelijke individuele consumptie* en *werkelijke collectieve consumptie*.

Consumptie door huishoudens

Goederen en diensten die door huishoudens worden aangekocht voor consumptie. Wordt ook wel particuliere consumptie genoemd. Zie ook *werkelijke individuele consumptie*.

Consumptieve bestedingen

Zie *consumptie*.

Contractloonsstijging

Zie *cao-loonsstijging*.

Deflatie

Een fenomeen waarbij geld in de loop der tijd niet minder waard wordt, zoals gebruikelijk is (*inflatie*), maar juist meer. De prijsontwikkeling wordt uitgedrukt in de *consumentenprijsindex*.

Depressie

De *conjunctuurfase* die gekenmerkt wordt door een daling van het geheel aan economische activiteiten, afgemeten aan een langdurige volumedaling van het bbp.

Diensten

Producten die niet tastbaar zijn, zoals handel, transport, defensie en zorg.

Dividend

Bedrag dat wordt uitgekeerd aan aandeelhouders voor het beschikbaar stellen van kapitaal.

Doorvoer

De goederenstroom die, op weg van het ene naar het andere land, over Nederlands grondgebied vervoerd wordt maar in buitenlands bezit blijft. Maakt geen deel uit van de *uitvoer* of de *invoer*. Nauw verwant aan de *wederuitvoer*.

Duurzame ontwikkeling

Is oorspronkelijk door de Brundtland-Commissie gedefinieerd als een ontwikkeling die tegemoet komt aan de noden van het heden zonder de behoeftevoorziening van de toekomstige generaties in het gedrang te brengen. Wordt vaak geïnterpreteerd als economische ontwikkeling die niet gepaard gaat met een afname van niet-vervangbare productiefactoren (zoals minerale reserves) of met onherstelbare milieuschade.

Economische groei

De procentuele *volume*groei van het *bruto binnenlands product* (meestal tegen *marktprijzen*).

Eigen vermogen

Het saldo van bezittingen (*activa*) en schulden (*passiva*). De bezittingen worden onderverdeeld in materiële en financiële *activa*. De materiële *activa* bestaan vooral uit bedrijfsgebouwen, woningen, machines en vervoersmiddelen. De financiële *activa* en *passiva* bestaan uit spaartegoeden en overige liquide middelen, aandelen, obligaties, *verzekeringstechnische voorzieningen* en leningen.

Exploitatieoverschot/gemengd inkomen

De *toegevoegde waarde* na aftrek van de beloning van werknemers en het saldo van overige *belastingen* en *subsidies* op productie, zoals OZB en motorrijtuigenbelasting. Bij *vennootschappen* kan het worden opgevat als beloning voor de inzet van kapitaal. Bij zelfstandigen bevat het daarnaast een beloning voor de inzet van arbeid door zelfstandigen en hun meewerkende gezinsleden.

Finale bestedingen

De waarde van de verkochte eindproducten. De finale bestedingen worden onderverdeeld naar *uitvoer*, *consumptieve bestedingen* en *investeringen*. De finale bestedingen vormen samen met het *intermediair verbruik* de totale bestedingen aan goederen en diensten.

Financiële instellingen

De *sector* in de economie die bestaat uit instellingen die een bemiddelende rol spelen tussen vragers en aanbieders van geld.

Financiële transacties

De veranderingen vanuit een sector in vorderingen op en schulden aan andere binnenlandse *sectoren* en het buitenland. Deze zijn vaak het spiegelbeeld van reële transacties, maar kunnen ook op zichzelf staan zoals bij de aan- en verkoop van aandelen en obligaties.

FISIM

Afkorting van *Financial Intermediation Services Indirectly Measured*. Dit is het bedrag dat binnen de *nationale rekeningen* wordt toegekend aan de productie van banken en aan de consumptie van bancaire diensten. FISIM wordt berekend op basis van het gemiddelde rentepercentage op leningen minus een bepaald referentietarief, vermenigvuldigd met de omvang van de uitstaande leningen. FISIM op deposito's bestaat uit het referentietarief minus het gemiddelde rentepercentage op deposito's, vermenigvuldigd met de omvang van de aangetrokken deposito's. Het verbruik van deze berekende bankdiensten wordt vervolgens toegerekend aan de institutionele sectoren op basis van de gemiddelde balansstanden voor leningen en deposito's.

Globalisering

De toenemende onderlinge verwevenheid van de nationale economieën.

Goederen

Tastbare producten, zoals voedingsmiddelen, duurzame consumptieartikelen en machines.

Huishoudens

De *sector* in de economie die bestaat uit alle particuliere huishoudens, institutionele huishoudens (bewoners van verpleeghuizen, gevangenissen en dergelijke instituten) en bedrijven van zelfstandige ondernemers.

I/a-ratio

De verhouding tussen het aantal inactieven en actieven. Tot de inactieven worden de niet-werkenden van 15 jaar en ouder gerekend. Onder actieven worden verstaan de werkzame personen van 15 jaar en ouder, verminderd met het aantal zieken. Het is een indicator voor het draagvlak van de sociale verzekeringen: hoe meer mensen er werken, hoe meer er aan sociale *premies* wordt betaald.

Inflatie

Het fenomeen dat geld in de loop der tijd minder waard wordt. De prijsontwikkeling wordt uitgedrukt in de *consumentenprijsindex*.

Ingezetenen

Alle personen en bedrijven die behoren tot de Nederlandse economie. Dit zijn personen die langer dan één jaar in Nederland verblijven en bedrijven die langer dan één jaar gevestigd zijn in Nederland, inclusief vestigingen van buitenlandse ondernemingen. Zie ook *niet-ingezetenen*.

Inkomensherverdeling

Verdeling van het *primaire inkomen* over deelnemers aan het economisch proces door *inkomensoverdrachten*. Het resultaat wordt de secundaire inkomensverdeling genoemd.

Inkomensoverdrachten (tussen sectoren)

Alle betalingen waar geen directe tegenprestatie tegenover staat en die niet drukken op het vermogen van de betaler en niet dienen om lange-termijnnuitgaven van de ontvanger te financieren. Voorbeelden van inkomensoverdrachten zijn giften, *belastingen*, *premies*, en uitkeringen en afdrachten aan de Europese Unie.

Inkomensverdeling

De verdeling van het inkomen uit het economisch proces over de onderscheiden binnenlandse *sectoren* en het *buitenland*. Kan worden onderverdeeld in de primaire inkomensverdeling en de secundaire inkomensverdeling (*inkomensherverdeling*).

Instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens

De *sector* in de economie die bestaat uit de verenigingen en stichtingen die diensten verrichten voor huishoudens en die merendeels worden gefinancierd door huishoudens. Voorbeelden hiervan zijn vakbonden en amateursportverenigingen.

Intermediair verbruik

De goederen en diensten die in het *productieproces* worden ingezet en die aan het eind van het proces geheel in de nieuwe producten zijn opgegaan. Voorbeelden van intermediair verbruik zijn het verbruik van grondstoffen, halffabricaten en diensten van accountantskantoren en schoonmaakbedrijven. Het intermediair verbruik vormt samen met de *finale bestedingen* de totale bestedingen aan goederen en diensten.

Investeringen

De goederen en diensten die in het *productieproces* worden ingezet, maar die aan het eind van het proces niet of slechts gedeeltelijk zijn gebruikt. Er wordt onderscheid gemaakt tussen investeringen in vaste activa en investeringen in vlottende activa, oftewel *voorraden*.

Investeringsquote (gemiddelde)

De *bruto-investeringen in vaste activa* in verhouding tot het *bruto binnenlands product* of de totale *toegevoegde waarde*.

Invoer

De goederen en diensten die door het *buitenland* aan *ingezetenen* zijn verkocht.

Kapitaalcoëfficiënt

De *brutokapitaalgoederenvoorraad* in verhouding tot het *bruto binnenlands product* of de totale *toegevoegde waarde*.

Kapitaalgoederenvoorraad

De totale waarde van de *vaste activa*.

Kapitaaloverdrachten

Alle betalingen waar geen directe tegenprestatie tegenover staat en die drukken op het vermogen van de betaler (zoals successierechten) of dienen om *investeringen in vaste activa* of andere lange-termijnnuitgaven van de ontvanger te financieren (zoals investeringsbijdragen van de *overheid*).

Lastenverlichting

Het verlagen van de belasting- en premiedruk voor *huishoudens* of *vennootschappen*.

Lokale overheid

Het onderdeel van de *overheid* dat bestaat uit de provincies, gemeenten, gemeenschappelijke regelingen, waterschappen, verzelfstandigde lokale overheidsdiensten en privaatrechtelijke lokale instellingen op het gebied van arbeid, maatschappelijk werk, cultuur of onderwijs.

Loonkosten

Zie *beloning van werknemers*.

Lonen

De brutolonen voor geleverde arbeid van werknemers, dus inclusief de *belastingen* en *premies* ten laste van werknemers, maar exclusief de *sociale premies ten laste van werkgevers*. De lonen omvatten ook de 'auto van de zaak' en andere vormen van beloning in natura, en onkostenvergoedingen in verband met de dienstbetrekking zoals kosten woon-werkverkeer.

Loonmatiging

Een beperking van de stijging van de contractlonen. Het hoofddoel is het gebruik van de resterende 'loonruimte' voor het creëren van nieuwe banen of voor het beperken van afname van de werkgelegenheid.

Loonquote

De *beloning van werknemers* in verhouding tot het *bruto binnenlands product*.

Marktprijzen

De prijs die de afnemer betaalt voor het gekochte product. In tegenstelling tot *basisprijzen* is deze verkoopprijs inclusief handels- en vervoersmarges van derden en inclusief het saldo van productgebonden belastingen en productgebonden *subsidies*. Marktprijzen worden vooral gebruikt als waardering voor het *bruto binnenlands product*.

Marktsector

Alle bedrijfstakken behalve overheid, gezondheids- en welzijnszorg, verhuur van en handel in onroerend goed en delfstoffenwinning.

Nationaal inkomen

Alle inkomens die Nederlandse *ingezetenen* ontvangen op grond van hun deelname aan een (binnen- of buitenlands) *productieproces* of vanwege hun vermogensbezit. Deze inkomens bestaan uit de *beloning van werknemers*, rente, dividenden, *belastingen* en *subsidies* op productie en invoer. Het nationaal inkomen kan ook worden berekend als het *bruto binnenlands product* plus de per saldo uit het *buitenland* ontvangen lonen, rente en dividenden.

Nationale rekeningen

Het statistische systeem waarmee de Nederlandse economie in kaart wordt gebracht. Ook wel de nationale boekhouding genoemd.

Netto (binnenlands product etc.)

De toevoeging netto bij een economische variabele zoals binnenlands product of nationaal inkomen, duidt erop dat de *afschrijvingen*, die de kosten van het gebruik van de duurzame productiemiddelen weergeven, in mindering zijn gebracht.

Niet-beroepsbevolking

Het deel van de potentiële beroepsbevolking dat niet tot de *beroepsbevolking* behoort. Personen die tot deze groep behoren worden economisch inactief genoemd.

Niet-financiële vennootschappen

De *sector* in de economie die bestaat uit de bedrijven met rechtspersoonlijkheid die zich hoofdzakelijk bezighouden met de productie van goederen en verhandelbare, niet-financiële diensten.

Niet-ingezetenen

Alle personen en bedrijven die niet behoren tot de Nederlandse economie. Dit zijn alle personen die niet of korter dan één jaar in Nederland verblijven en bedrijven die niet of korter dan één jaar gevestigd zijn in Nederland. Zie ook *ingezetenen*.

Overheid

Onder de *sector* overheid vallen die instellingen die zich hoofdzakelijk bezighouden met het produceren van niet-verhandelbare, collectieve diensten en het herverdelen van inkomen en vermogen. De *sector* overheid kan worden opgesplitst in de *centrale overheid*, de *lokale overheid* en de *wettelijke sociale verzekeringsinstellingen*. Onder de *bedrijfstak* overheid vallen in deze publicatie het overheidsbestuur, defensie, het gesubsidieerde onderwijs en uitvoeringsinstanties op het gebied van sociale verzekeringen.

Overheidsconsumptie

De *consumptieve bestedingen* door de *overheid*. Dit zijn de diensten geproduceerd door de overheid waar geen directe betaling tegenover staat (zoals overheidsbestuur) en de *uitkeringen sociale verzekering in natura* en *uitkeringen sociale voorzieningen in natura* (zoals betalingen voor medicijnen in het kader van de Zorgverzekeringswet (ZVW)). In de *nationale rekeningen* wordt het verbruik ervan volledig toegerekend aan de overheid.

Participatiegraad, netto

Het aandeel van de *werkzame beroepsbevolking* in de *potentiële beroepsbevolking*.

Participatiegraad, bruto

Het aandeel van de *beroepsbevolking* (zowel het werkzame als het werkloze deel) in de *potentiële beroepsbevolking*.

Polishouders, inkomen toegerekend aan

De beleggingsopbrengsten die verzekeringsmaatschappijen behalen op de pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen van hun cliënten. Deze worden in de *nationale rekeningen* geboekt als inkomen uit vermogen dat de polishouders ontvangen van de verzekeringsmaatschappijen.

Potentiële beroepsbevolking

Het deel van de bevolking dat gelet op de leeftijd in aanmerking komt voor deelname aan het arbeidsproces. Voor de Nederlandse situatie wordt hiervoor meestal de bevolking van 15 tot 65 jaar genomen. De zogeheten institutionele bevolking, personen in inrichtingen, instelling en tehuizen, wordt evenwel niet tot de (potentiële) beroepsbevolking gerekend.

Prijsmutatie (-ontwikkeling, -groei)

Het gewogen gemiddelde van de prijsveranderingen van de onderdelen van een bepaalde variabele. De prijsmutatie bepaalt samen met de *volumemutatie* de *waarde-mutatie*.

Premies (sociale) ten laste van werkgevers

De *premies* die geheven worden over de (bruto)lonen en waaruit bepaalde sociale voorzieningen worden betaald, zoals de WAO en het werknemerspensioen. Werknemers en werkgevers betalen elk een deel van de premie, het laatste deel wordt aangeduid met *sociale premies ten laste van werkgevers*.

Primair inkomen

Alle inkomens die een sector ontvangt op grond van de deelname aan een (binnen- of buitenlands) *productieproces* of vanwege vermogensbezit. Deze inkomens bestaan uit de *beloning van werknemers*, *rente*, *dividenden*, *belastingen* en *subsidies* op productie en invoer.

Procentpunt

Het verschil tussen twee op dezelfde manier gedefinieerde percentages, bijvoorbeeld op twee verschillende tijdstippen. Indien de economische groei in een gegeven jaar 3,0 procent bedraagt, en in het voorafgaande jaar 2,0 procent, dan heet het dat in het gegeven jaar de groei 1,0 procentpunt hoger ligt dan een jaar eerder.

Productiefactoren

De middelen die nodig zijn in het *productieproces*, zoals arbeid, natuurlijke hulpbronnen en kapitaal.

Productieproces

Het maken van *goederen* en *diensten*.

Productiewaarde

De waarde van de *goederen* en *diensten* die in het *productieproces* zijn voortgebracht.

Publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties (PBO's)

Openbare lichamen die delen van het bedrijfsleven organiseren. De belangrijkste zijn de bedrijfschappen en de productschappen. PBO's zijn onder meer actief op het gebied van de vakopleiding, afzetbevordering en het uitvoeren van onderzoek. Voorbeelden hiervan zijn het Bedrijfschap Horeca en Catering, en het Productschap Vee en Vlees.

Quasi-vennootschappen

Grote bedrijven en delen van de overheid (zoals een gemeentelijk vervoersbedrijf) zonder rechtspersoonlijkheid die wat betreft hun economisch en financieel gedrag vergelijkbaar zijn met *vennootschappen* en hier derhalve bij worden ingedeeld.

Recessie

De *conjunctuurfase* die gekenmerkt wordt door een kortdurende krimp van de economische activiteiten. Deze wordt afgemeten aan een kleiner wordend volume van het *bruto binnenlands product* in twee achtereenvolgende kwartalen.

Reële ontwikkeling

De ontwikkeling van een variabele verminderd met de prijsveranderingen. De term reële ontwikkeling wordt gebruikt bij inkomens en bij andere transacties die geen direct verband houden met *goederen* of *diensten*. Zie ook *volumemutatie*.

Rentemarge

Zie *FISIM*.

Ruilvoetverandering (van Nederland)

Een indexcijfer dat de verhouding weergeeft tussen de gemiddelde ontwikkeling van de uitvoerprijzen en die van de invoerprijzen. Als het prijspeil van de *uitvoer* sneller stijgt dan dat van de *invoer*, is er sprake van een ruilvoetverbetering. Als het prijspeil van de *invoer* het snelste stijgt, is er sprake van een ruilvoetverslechtering.

Saldo lopende transacties met het buitenland

Het geld dat een land per saldo ontvangt of moet betalen aan het *buitenland* in verband met goederen-, diensten- en inkomenstransacties. Dit bestaat uit het uitvoeroverschot, het saldo van de aan het buitenland betaalde en daarvan ontvangen *lonen*, *rente* en *dividend* en het saldo van de aan het buitenland betaalde en daarvan ontvangen *uitkeringen sociale verzekering* en andere *inkomensoverdrachten*.

Sector

Er zijn twee belangrijke classificaties van deelnemers aan het economische proces die in de nationale rekeningen een rol spelen, die naar *bedrijfstak* en die naar sector. De classificatie naar bedrijfstak is gebaseerd op economische activiteit en geschiedt op basis van de Standaard Bedrijfsindeling (SBI). De classificatie naar sector is gebaseerd op de economische functie. Een sector is een groep van deelnemers aan het economisch proces die dezelfde positie en functie in de economie hebben (bijvoorbeeld *huishoudens*, *vennootschappen* en *overheid*).

Secundaire inkomens

Zie *beschikbaar inkomen*.

Securitiseren

Techniek waarbij financiële activa, zoals hypotheeken, door een financiële instelling worden samengevoegd en verkocht aan speciaal daarvoor opgerichte vennootschappen, special purpose vehicles (spv's) geheten. Deze financiert de aankoop met de uitgifte van effecten.

Sociale premies ten laste van werkgevers

De *premies* geheven over de (bruto)lonen die ten laste komen van de werkgevers. Deze omvatten naast de betaalde sociale verzekeringspremies voor onder meer werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en zorgverzekering, ook pensioenpremies en de rechtstreeks door werkgevers betaalde uitkeringen. Op grond van richtlijnen van de Europese Unie worden ook betalingen aan werknemers voor niet-gewerkte uren in verband met ziekte en/of weerverlet tot de sociale premies gerekend.

Subsidies

Gelden die door de *overheid* of de Europese Unie aan bedrijven of huishoudens worden verstrekt met het doel de prijzen te verlagen of werkgelegenheid in stand te houden. Voorbeelden hiervan zijn de EU-subsidies op voedingsmiddelen, de subsidies op openbaar vervoer en de huurtoeslag.

Toegevoegde waarde

Het inkomen dat in het *productieproces* wordt gevormd. Het kan worden berekend als het verschil tussen de *productiewaarde* en het *intermediair verbruik*. Het vormt het inkomen dat beschikbaar is voor de beloning van de betrokken productiefactoren.

Totale besparingen

Som van de *collectieve besparingen* en de *vrije besparingen*.

Uitkeringen sociale verzekering in geld

Inkomensoverdrachten door de *overheid* aan *huishoudens* op grond van *wettelijke sociale verzekeringen*, die met *premies* worden gefinancierd. Voorbeelden hiervan zijn WW- en WAO-uitkeringen.

Uitkeringen sociale verzekering in natura

Leveringen van *goederen* en *diensten* aan *huishoudens* in verband met *wettelijke sociale verzekeringen*, die (grotendeels) met *premies* worden gefinancierd (bijvoorbeeld de levering van gezondheidsdiensten in het kader van de ZVW of de AWBZ). Deze leveringen worden tot de *overheidsconsumptie* gerekend, niet tot de *inkomensoverdrachten*.

Uitkeringen sociale voorziening in natura

Leveringen van *goederen* en *diensten* aan *huishoudens* op grond van sociale wetgeving, die niet met behulp van specifieke *premies* worden gefinancierd maar uit de

algemene belastingmiddelen. Deze uitkeringen worden tot de *overheidsconsumptie* gerekend, niet tot de *inkomensoverdrachten*. Een voorbeeld hiervan is de individuele huursubsidie.

Uitvoer

De goederen en diensten die door *ingezetenen* aan het *buitenland* zijn verkocht.

Uitvoerquote

De *uitvoer* in verhouding tot de *productiewaarde* (bij een bedrijfstak) of tot het *bruto binnenlands product* (bij de economie als geheel).

Vacaturegraad

Het aantal openstaande vacatures op de duizend (werknemers)banen.

Vaste activa

Productiemiddelen die langer dan één jaar meegaan en die een behoorlijke waarde vertegenwoordigen. Hiertoe behoren materiële activa (zoals gebouwen en machines) en immateriële activa (zoals software).

Vennootschappen

De *sector* in de economie die zich bezighoudt met de productie van handelbare goederen en diensten. Deze kan worden opgesplitst in *niet-financiële vennootschappen* en *financiële instellingen*.

Verzekeringsinstellingen

De *subsector* in de economie die zich hoofdzakelijk bezighoudt met het omzetten van individuele risico's in collectieve risico's. Hiertoe behoort niet de *wettelijke sociale verzekering*. Verzekeringsinstellingen zijn een subsector van de *financiële instellingen*.

Verzekeringstechnische voorzieningen

De waarde van opgebouwd vermogen voor het uitkeren van pensioenen aan huishoudens (polishouders). Dit vermogen wordt beheerd door pensioenfondsen en verzekeraars. Jaarlijks worden de *collectieve besparingen* hieraan toegevoegd.

Volumemutatie (-ontwikkeling, -groei)

Het gewogen gemiddelde van de veranderingen in de hoeveelheid en de kwaliteit van de onderdelen van een bepaalde goederen- of dienstentransactie of de *toegevoegde waarde*. De volumemutatie bepaalt samen met de *prijsmutatie* de *waarde-mutatie*. Zie ook *reële ontwikkeling*.

Vorraden

De waarde van alle grondstoffen, halffabricaten, goederen in bewerking en nog niet verkochte, voltooide producten die in de bedrijven aanwezig zijn. Tot de voorraden wordt ook de productiewaarde van gedeeltelijk voltooide kapitaalgoederen gerekend (met uitzondering van woningen en andere gebouwen). De uiteindelijke verkoop van deze activa leidt tot een vermindering van de voorraden.

Vorderingensaldo (-overschot, -tekort)

De lopende ontvangsten en kapitaalontvangsten van een *sector* of land verminderd met de lopende uitgaven en kapitaaluitgaven. Een overschot betekent dat een sector of land per saldo financiële middelen aan andere sectoren of het *buitenland* heeft verstrekt. Dit kan gebeuren in de vorm van kredietverlening, de aankoop van effecten of het doen van directe investeringen (zoals de overname van een buitenlandse onderneming). Een tekort betekent dat een sector of land per saldo financiële middelen ontvangt. Dit kan bijvoorbeeld gebeuren in de vorm van leningen of de uitgifte van aandelen.

Vrije besparingen

Het deel van het *beschikbaar (nationaal) inkomen* dat niet gebruikt wordt voor de (*ationale*) *consumptieve bestedingen*. De som van de vrije besparingen en het saldo van ontvangen *kapitaaloverdrachten* is beschikbaar voor investeringen, beleggingen in financiële activa of het aflossen van schulden.

Waardemutatie (-ontwikkeling, -groei)

De ontwikkeling van de waarde van een variabele. Dit kan worden opgesplitst in een *prijsmutatie* en een *volumemutatie*.

Wederuitvoer

De goederen die via Nederland vervoerd worden en daarbij (tijdelijk) eigendom worden van een *ingezetene*, zonder dat hier een industriële bewerking plaatsvindt. Dit zijn onder andere goederen die door Nederlandse distributiecentra worden ingeklaard en uitgeleverd aan andere (Europese) landen. De wederuitvoer maakt deel uit van de *uitvoer* en de *invoer*. Zie ook *doorvoer*.

Werkelijke individuele consumptie

De *consumptie door huishoudens* aangevuld met dat deel van de consumptie van de *overheid* en de *instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens* dat kan worden toegerekend aan individuele huishoudens (bijvoorbeeld gezondheidszorg en onderwijs).

Werkelijke collectieve consumptie

De collectieve *consumptie* waarvan het profijt niet kan worden toegerekend aan individuele *huishoudens*. Voorbeelden hiervan zijn defensie en justitie.

Werkloosheid

Het verschijnsel waarbij personen die wel betaald werk willen en kunnen verrichten, geen werk kunnen krijgen. Wordt uitgedrukt als het aandeel van de *werkloze beroepsbevolking* in de totale *beroepsbevolking*.

Werkloze beroepsbevolking

Personen zonder werk, of met werk voor minder dan twaalf uur per week, die actief op zoek zijn naar betaald werk voor twaalf uur of meer per week en die daarvoor direct beschikbaar zijn. Voor de Nederlandse situatie worden meestal gegevens gepresenteerd over de werkloze beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar. Bij internationale vergelijkingen wordt geen twaalfuursgrens gehanteerd: hierdoor zijn de cijfers over de werkloze beroepsbevolking die voor Nederland bij internationale vergelijkingen worden gehanteerd afwijkend van de (standaard)cijfers voor binnenlands gebruik.

Werkzame beroepsbevolking

Personen die in Nederland wonen en betaald werk hebben van twaalf uur of meer per week. Voor de Nederlandse situatie worden meestal gegevens gepresenteerd over de (beroeps)bevolking van 15 tot 65 jaar. Bij internationale vergelijkingen wordt geen twaalfuursgrens gehanteerd: hierdoor zijn de cijfers over zowel de werkzame als de werkloze beroepsbevolking die voor Nederland bij internationale vergelijkingen worden gehanteerd afwijkend van de (standaard)cijfers voor binnenlands gebruik.

Werkzame personen

Alle personen die bijdragen aan de Nederlandse productie, ongeacht leeftijd, het aantal uren dat men werkt of het land waarin men woont.

Wettelijke sociale verzekeringsinstellingen

Onderdeel van de overheid dat bestaat uit instellingen die als belangrijkste taak hebben het verstrekken van uitkeringen in het kader van wettelijke sociale verzekeringsregelingen als WAO, WW, AOW, ZVW en AWBZ. Ook de toezichthoudende instellingen van deze uitvoeringsorganen behoren hiertoe. De overheid is verantwoordelijk voor de vaststelling of goedkeuring van de premies en de uitkeringen. Voorbeelden zijn het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV Werkbedrijf), de Sociale Verzekeringsbank (SVB), het College voor Zorgverzekeringen (CVZ) en zorgkantoren.

Winst

Het verschil tussen de opbrengsten en de kosten van ondernemingen, excl. bijzondere baten en lasten. Winst kan worden bepaald vóór en na aftrek van *belastingen*. De ingehouden winst is gelijk aan de winst na belasting en na winstuitkeringen.

Winstquote

De *winst* in verhouding tot het *bruto binnenlands product*.

Trefwoordenregister

Aandelen	15, 27, 100–101, 105, 108–113, 115, 120
Aandelenbezit	105, 109
Aardgas	35–37, 43, 45, 49–51, 65–68, 70, 132, 148, 210–212
Aardolie	35–37, 45, 56, 65–66, 68, 148, 235
Aardolie-industrie	46, 53, 66, 149
Afschrijvingen	64, 86, 99–100, 107, 239, 241
Afval	9, 143, 218
AOW	102, 117, 155–158, 162, 167, 170–171
Arbeidsdeelname	zie Netto-arbeidsparticipatie
Arbeidsduur	77, 173–176, 180
Arbeidsinkomensquote	9, 89–90
Arbeidsongeschiktheid	16, 73, 81, 143
Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen	92–93
Arbeidsparticipatie	149–150, 173, 175, 178, 186
Arbeidsproductiviteit	9, 16, 44–45, 53, 73, 85–86, 145, 173–182, 186
Arbeidsvolume	9, 48, 55–56, 64, 74, 78, 86, 181–182
AWBZ	28, 117
Banen	9, 15, 73–79, 88, 94, 181, 215
Banken	15–16, 18, 20, 43, 59–60, 99, 101–102, 105, 107–108, 110, 113, 191, 194
Bankwezen	203
Bbp	9, 15, 20–22, 29, 36, 39–41, 44, 48, 55–56, 68, 99, 113, 115–120, 124–125, 127, 129–133, 141–143, 145, 159, 171, 173–176, 178–179, 182, 185, 187, 190, 192, 198–199, 201, 221, 223, 228–230
Bedrijfsgebouwen	15, 30–32, 53, 62
Belasting- en premiedruk	9
Belasting op inkomen en vermogen	130
Belastingen	9, 44, 100, 102, 104, 116–118, 156, 196
België	39–40, 49, 114, 136, 177, 188, 201
Beloning van werknemers	87–88, 90, 102, 118
Beroepsbevolking	9, 74, 80–81, 83–85, 91, 134, 136, 164, 176, 178, 228, 234
Beschikbaar inkomen	9, 14, 27, 100, 102–104
Besparingen	9, 100, 102–103, 241, 251–253, 256, 264
Bestedingen	9, 14, 20, 23–27, 29–30, 103–104, 128, 137

Bevolking	9, 74, 77, 80, 83, 94, 113, 123, 133, 141–143, 152–153, 155–156, 171–172, 175–178, 205, 221–224, 228, 230, 233–234, 237
Bezettingsgraad	52
Bouwnijverheid	32, 35, 43–46, 53–54, 75–76, 79, 87, 90, 97–98, 180, 183
Broeikasgassen	45, 65–67, 69–71, 144, 148–149, 211
Bruto-arbeidsparticipatie	74, 80–83
Cao-lonen	14, 16, 27, 73, 86–87, 117, 132
Chemische industrie	66, 149
China	14, 19, 22, 34, 40–41, 126, 221, 226, 232
CO ₂	zie Kooldioxide
Collectieve besparingen	102
Commerciële dienstverlening	16, 43, 55, 73, 75
Commerciële sector	45, 180, 183, 185
Communicatie	26, 32, 35, 45–46, 90, 97–98, 106, 180–181, 183
Computers	15, 31–32
Conjunctuurcyclus	184
Consumentenprijsindex	9, 128
Consumptie	13–14, 20–29, 53, 65, 100, 102, 123, 128, 130, 132–134, 137, 143, 194, 215
Consumptie door huishoudens	13–14, 23–24, 26–27, 29, 102, 133, 137
Consumptieve bestedingen	9, 24, 27, 103–104, 128, 137
CPI	zie Consumentenprijsindex
De Nederlandsche Bank	107
Deeltijdfactor	175–178
Deeltijdwerk	177
Defensie	28, 64, 143
Deflatie	124, 127–128, 194
Demografische druk	175–178
Delfstoffenwinning	9, 17, 32, 43–46, 48, 50–51, 75, 87, 89–90, 96–98, 180–181, 183
Depressie	123, 125, 129–130, 134, 136
Detailhandel	56–57, 205, 214–215
Distributie	98, 214
Dividend	104, 118, 163
Dollar	18–19, 22, 33, 51, 190, 198, 203, 225, 227, 232
Douane-unie	188

Duitsland	18, 35–36, 39–40, 136–137, 145, 148, 152, 177, 188, 196, 201, 215, 232
Duurzaamheid	69, 141–143, 145, 151–152, 173, 190, 198
Duurzame ontwikkeling	142–143, 226
Duurzame energie	213
ECB	zie Europese Centrale Bank
Economische groei	13–14, 16–17, 20–22, 24, 29–30, 39, 44–45, 65, 116, 123–127, 130–131, 135, 184, 187, 192, 195–196, 201, 222–224, 234, 237
EEG	zie Europese Economische Gemeenschap
Effecten	29, 57, 103–104, 107, 117, 120, 129, 175, 186
EG	zie Europese Gemeenschap
EGKS	zie Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal
Eigen vermogen	157, 164, 166
Emissies	66–67, 70–71, 146
EMS	zie Europees Monetair Systeem
EMU	zie Europees Monetaire Unie
EMU-saldo	9, 115, 130, 192
EMU-schuld	15, 99, 115
Energie	24, 26, 35, 98, 146, 148, 182–183, 205, 209–211, 213, 219
Energie- en waterleidingbedrijven	43, 45–46, 90, 180–181, 183
Eerstegeneratieallochtonen	157–158, 171
Eurogebied	zie Eurozone
Europees Monetair Systeem	187
Europese Centrale Bank	16, 108, 110, 194
Europese Economische Gemeenschap	188
Europese Gemeenschap	188–190
Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal	188
Europese Unie	21–22, 39, 41, 85, 136, 141, 145, 148, 150–151, 189–190, 193–195, 199, 202–203, 205, 215–217, 231
Eurozone	18, 20–22, 110, 137, 187, 195, 197–198, 200–203
Exploitatie-overschot	48–49, 55–56
Export	zie Uitvoer
Faillissementen	9, 96–98, 124, 133
Fijnstof	146–147
Finale bestedingen	30

Financieel vermogen	13–14, 99, 101
Financiële instellingen	15–16, 22, 37, 46, 55, 59, 75, 86–87, 99, 104, 107, 113–115, 119, 137, 197
Frankrijk	21, 39–40, 136, 177, 188, 191, 201, 222, 232–233
GATT	187
Geldontwaarding	zie Inflatie
Gezondheids- en welzijnszorg	9, 75–76, 79, 87, 89
Gezondheidszorg	28, 63, 98, 143, 228
Glastuinbouw	66, 149, 205–214, 216
Goederenproducenten	43–44, 46, 48
Grijze druk	156
Groente	205, 214, 216–217, 223
Grondstoffen	19, 65, 141, 145, 224, 229, 231–232
Groothandel	56, 205, 214
Handel	9, 19, 22, 33, 35–37, 39–40, 43, 45–46, 55–57, 75, 78, 86, 89–90, 98, 106, 123, 131–132, 137, 180, 183, 187–188, 191, 215, 226, 231–232, 234–235, 237
Handel, horeca en reparatie	45–46, 90, 180, 183
Hoogconjunctuur	13, 23, 127–128, 137, 184–185, 195–196, 202
Huishoudens	9, 13–15, 20, 23–24, 26–27, 29, 32, 45–46, 66, 79–80, 89–90, 99–103, 109–110, 128, 132–133, 137, 165, 167, 180, 183, 213
Hypotheek	zie Woninghypotheek
Hypotheekschuld	15, 101
ICT	226–227
IMF	zie Internationaal Monetair Fonds
Import	zie Invoer
Inactieven	155, 164, 166
India	22, 221, 226, 232
Industrie	16, 35, 43–46, 48, 51–53, 65–67, 75, 78, 86, 89–90, 96–98, 106–107, 126, 135, 137, 149, 180–181, 183, 211, 229, 231
Inflatie	14, 20–21, 27, 59, 68, 86, 124, 127–128, 191–192, 194–196, 199–200
Innovatie	66, 146, 205
Intermediair verbruik	60, 64, 182, 185
Internationaal Monetair Fonds	187, 222
Internetzeepbel	120, 127, 163

Investeringsklimaat	153, 224, 232–233
Invoer	21, 24, 33–34, 37–38, 41, 118, 131–132, 214–215, 235
Japan	22, 40, 125–126, 159, 177, 221, 226
Kapitaalbenadering	141, 143–145, 152
Kapitaaldeckingsstelsel	160, 163
Kapitaalgoederenvoorraad	145
Kapitaalmarktrente	111–112, 192, 197
Kapitaalverdieping	179, 181–182
Kassen	205–207, 209–212, 219
Kenia	229, 232, 235
Kooldioxide	210–212
Koopkracht	137, 194, 232
Kredietcrisis	14–16, 18–19, 21, 25, 27, 43, 48, 51, 59–60, 63, 85, 97, 108, 111–113, 137–138, 196–199, 202–203, 237
Kredietverlening	108–110
Kredietwaardigheid	197
Laagconjunctuur	124, 127–128, 195
Landbouw, bosbouw en visserij	35, 45–46, 48, 90, 180, 183
Leningen	105, 107, 110, 114, 119–120, 194, 226
Lidstaten	21, 146, 150–151, 187–188, 190, 192, 195, 199, 201, 203
Lonen	27, 87–88, 117, 128, 131–132, 194
Loonbelasting	116
Loonkosten	9, 60, 64, 73, 79, 86–87, 138, 160, 171
Loonkosten per eenheid product	9
Loonkostenstijging	131
Loonstijging	88
Luxemburg	39, 188, 199, 201, 226, 234
Machines en installaties	32, 86
Marktsector	9, 89
Metaalindustrie	53, 135
Millenniumdoelstellingen	225
Milieudruk	71, 143
Milieurekeningen	65, 67, 70–71
Mobiele telefonie	106
Multifactorproductiviteit	45, 53–54, 181
Investeringsklimaat	9, 13, 15, 20–24, 30–32, 52, 54, 62, 102–104, 110, 118, 123, 128–130, 132–133, 137, 145, 194, 209, 213, 224, 226, 229, 232, 237

Nationaal inkomen	9, 89, 99–100, 123–124, 133, 141–142, 160, 234
Netto nationaal inkomen	9, 133
Netto-arbeidsparticipatie	74, 83, 175–178
Niet-commerciële dienstverlening	55, 75
Nigeria	221, 228–230, 235
Obligatiebezit	112
Obligaties	18, 27, 101, 107, 111
Obligatieschuld	114
OESO	125–126, 145, 187
Olie	127–128, 211, 224, 228–229, 231
Oliecrisis	22, 127, 190, 223
Omslagstelsel	157, 159–160, 162
Omzet	56, 60, 62–63, 79, 182, 218, 233
Ondernemingen	99–100, 104–107, 229
Onderwijs	64, 75, 88, 98, 128, 143, 149, 151, 228
Opleidingsniveau	88, 153, 167, 179, 181–182, 186
Onderzoek en ontwikkeling	145
Onroerend goed	9, 45–46, 60, 89–90, 180, 183
Oprichtingen	9
Overheid	9, 15, 20–24, 27–30, 32, 35, 44–46, 52, 54, 64, 89–90, 98–100, 104, 108, 113–117, 124, 126, 128–132, 137, 162, 180, 183, 197, 211, 217, 219, 231
Overheidsconsumptie	13, 21, 23–24, 28–30, 124, 128–129, 131
Overheidsfinanciën	128, 130, 187, 192, 197, 200–201
Overheidsinvesteringen	124, 128–129, 131
Overheidsschuld	9, 113, 117–118, 187, 191–192, 201
Overheidstekort	21, 115, 131, 160, 179, 187, 202
Participatiegraad	zie bruto-arbeidsparticipatie of netto-arbeidsparticipatie
Pensioen	60, 76, 155–157, 159–168, 170–171
Pensioenaanspraak	161, 167–168, 170
Pensioenfondsen	15–16, 27, 60, 99, 101, 107, 110–112, 159–160, 163, 169, 171
Pensioenvoorziening	102, 163–165
Potentiële beroepsbevolking	74, 80, 83, 164, 176, 178
Prijzontwikkeling	49, 127–128
Prijfstijgingen	56, 113, 123, 200
Prijsniveau	49, 57, 128, 187, 190, 200, 224
Prijzen	19, 27, 48–49, 53, 56–59, 61–63, 126, 128, 182–183, 186, 194–195, 198, 203, 218
Primair inkomen	102

Productgebonden belastingen	44
Productie	14, 16, 19–20, 30, 43, 45, 48, 50, 52–53, 57, 59–62, 64–66, 71, 83, 86, 98, 100, 104, 108, 128, 137, 141, 143–144, 179–180, 182, 184–185, 194, 209–213, 215, 219
Productiviteit	45, 54, 85–86, 145, 150, 173, 179–186, 218–219
R&D	zie Onderzoek en ontwikkeling
Recessie	16, 18, 20, 43, 73, 86, 94, 109, 123, 134, 137, 181
Rente	16, 18, 102, 108, 110–111, 118, 163, 191–192, 194–197, 226
Rentemarge	16, 59–60, 108
Rozen	235
Ruilvoet	38, 182–183, 185
Schuldenlast	224, 227
Snijbloemen	48, 235
Sociale lasten	87
Sociale premies	zie Sociale verzekeringspremies
Sociale participatie	151–152
Sociale verzekeringen	117
Sociale verzekeringsinstellingen	64
Software	239
Spaargelden	59, 101
Special Purpose Vehicles	59, 107
spv	zie Special Purpose Vehicles
Staatsobligaties	18, 112, 192, 197
Staatsschuld	15
Stabiliteits- en groeipact	192, 194, 201
Sub-Sahara Afrika	221–228, 230–237
Subsidies	44, 100
Telecommunicatie	46, 224, 226
Telers	207–208, 213, 217
Toegevoegde waarde	35, 44–45, 48, 51, 55–56, 59–60, 63, 67, 99–100, 104–107, 173, 179–182
Toerisme	227
Transport	35, 67, 71, 137, 224, 227, 232
Transportmiddelen	36–37, 52
Tulpen crisis	126
Uitvoer	13–14, 17, 19–21, 24, 33–41, 48, 55–56, 118, 125, 131–133, 137, 205, 214, 235–236
Uitzendbureaus	46, 55

Vacatures	13, 15–16, 27, 73–75
Veiligheid	187, 237
Vennootschappen	89–90
Vennootschapsbelasting	116–117
Verdrag van Maastricht	189, 191–192
Verdrag van Rome	188
Verenigd Koninkrijk	21, 39–40, 48, 136, 148, 159, 187, 190, 194, 201–203, 215, 221, 226
Verenigde Staten	18–20, 22, 40, 123, 125, 136–137, 159, 177, 187, 189, 203, 221, 233
Vergrijzing	28, 80, 117, 149, 155, 160, 171, 173, 175–179, 186
Vermesting	9
Vervangingsratio	165–166
Vervoer en communicatie	26, 32, 97–98, 106
Vervoer, opslag en communicatie	45–46, 90, 180–181, 183
Vervoermiddelen	25, 31–32
Verzekeraars	15–16, 60, 99, 101, 107, 112–113, 160, 163
Verzekeringsinstellingen	64
Verzuring	9
Voeding	134
Voedings- en genotmiddelenindustrie	46, 53, 107
Voorraden	24, 57, 69, 218
Vorderingensaldo	100
Vrije besparingen	102–103
WAO	93, 102
Wederuitvoer	14, 33–36, 38
Welvaart	141–145, 149–150, 152–153, 173, 175, 177, 179, 185–187, 198, 221, 223, 229, 233
Welzijnszorg	9, 63–64, 75–76, 79, 87, 89–90
Wereldbank	138, 187, 222, 224, 226–227, 232
Werkgelegenheid	13–16, 45, 55, 73, 76, 78–79, 86, 116, 128, 131, 135, 141, 186, 190
Werkloosheid	13, 15–16, 20–21, 27, 73–74, 83–85, 87, 123–124, 129, 134–136, 139, 143, 176
Werkloosheidswet	116, 130
Werknemers	15–16, 60, 73–76, 79–80, 87–88, 90, 94, 96, 100, 102, 117–118, 135, 155–156, 159–161, 163–164, 166, 171, 184, 186, 233
Wet Werkloosheidsvoorziening	zie Werkloosheidswet

Winst	104, 107, 109, 118–119, 128, 173, 182, 219
Winstgevendheid	60, 85, 89, 99, 104, 112, 173, 182–183, 185–186
Woningen	21, 30–32, 53–54, 62–63, 102–104, 137
WW	zie Werkloosheidswet
Zakelijke dienstverlening	17, 32, 35, 45–46, 55, 61, 76, 78, 86, 89–90, 98, 181, 183
Zelfstandige ondernemers	102, 104
Zelfstandigen	61, 76, 89–90, 93, 102, 155, 163–164, 166, 171, 182
Zorg	26, 28, 35, 43–46, 60, 63, 75, 81, 90, 111, 128, 180–181, 183
Zuid-Afrika	221–222, 228, 230, 232–233, 235

Contact met de redactie

Voor inhoudelijke reacties: redactiedne@cbs.nl.

Enkele verwante publicaties

Bevolkingstrends B-15
De digitale economie P-34
Kennis en economie K-300
Monitor Duurzaam Nederland A-317
Nationale rekeningen P-2
National accounts of the Netherlands P-22
Nationale rekeningen 2004 – Revisie 2001 P-37
De Nederlandse Samenleving A-314
Het Nederlandse ondernemingsklimaat in cijfers I-74
Regionale economische jaarcijfers (zie www.cbs.nl)
Sociaaleconomische trends V-4
Statistisch Bulletin (zie www.cbs.nl)

Veel publicaties zijn ook elektronisch te verkrijgen op www.cbs.nl. Zie onder thema's als Arbeid en sociale zekerheid, Bevolking en Macro-economie, en het dossier Conjunctuur.